

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ICV 2016: 48.03

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року

№ 2. 2017

Черкаси – 2017

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських та зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Постановою президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2010. – №3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Історичні науки».

Випуск № 2 наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія Історичні науки рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 23.06.2017 року).

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В., д.е.н. (головний редактор); *Боєчко Ф.Ф.*, член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф. (заступник головного редактора); *Кирилюк Є.М.*, д.е.н., доц. (відповідальний секретар); *Архипова С.П.*, к.пед.н., проф.; *Біда О.А.* д.пед.н., проф.; *Гнезділова К.М.*, д.пед.н., доц.; *Головня Б.П.*, д.т.н., доц.; *Гусак А.М.*, д.ф.-м.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., доц.; *Жаботинська С.А.*, д.філол.н., проф.; *Кузьмінський А.І.*, член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.; *Кукурудза І.І.*, д.е.н., проф.; *Лизогуб В.С.*, д.б.н., проф.; *Ляшенко Ю.О.*, д.ф.-м.н., доц.; *Марченко О.В.*, д.філос.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; *Мігус І.П.*, д.е.н., проф.; *Мінаєв Б.П.*, д.х.н., проф.; *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф.; *Поліщук В.Т.*, д.філол.н., проф.; *Селіванова О.О.*, д.філол.н., проф.; *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф.; *Штак В.П.*, д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); *Івангородський К.В.*, к.і.н. доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); *Кіресва В.О.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Лисиця Л.Г.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Абразумова О.М.*, к.і.н.; *Анджей Стемпнік*, д-р габілітований, проф. (Польща); *Боєчко В.Ф.*, д.і.н., доц.; *Голиш Г.М.*, к.і.н., доц.; *Гоцуляк В.В.*, д.і.н., проф.; *Дмитро Карев*, д.і.н., проф. (Білорусь); *Добржанський О.В.*, д.і.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., доц.; *Іржавська А.П.*, к.і.н., доц.; *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф.; *Лисенко О.Є.*, д.і.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; *Мельниченко В.М.*, к.і.н., проф.; *Мордвінцев В.М.*, д.і.н., проф.; *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Павел Сердженга*, д-р габілітований, проф. (Польща); *Присяжнюк Ю.П.*, д.і.н., проф.; *Реснт О.П.*, членкор. НАН України, д.і.н., проф.; *Синявська Л.І.*, к.і.н., доц.; *Фареній І.А.*, д.і.н., проф.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин. Тел. (0472) 37-12-74
web-сайт: <http://history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

ЗМІСТ**ІСТОРИОГРАФІЯ**

Степанчук Ю. С. Роль Богдана Хмельницького у формуванні української національної ідеї у наукових дослідженнях О. І. Гуржія, В. С. Смоля та В. С. Степанкова на початку 1990-х рр.....	5
Андрусишин Б. І. До питання про революцію 1917–1921 рр. та початок «громадянської війни» у сучасній українській історіографії.....	12
Глібіщук М. В. Образ Олександра Керенського в мемуарах лідерів Білого руху Півдня Росії.....	26
Шмигель М., Меньковський В. И. Ленинизм и сталинизм: общее и противоположное в оценках англо-американской классической советологии.....	30
Сич О. І. Метаморфози поняття «революція» в контексті політичних і соціокультурних трансформацій на межі ХХ– ХХІ ст.....	35
Неклюдов Є. С. Вплив радянської спадщини на тіньову економіку в Україні в огляді зарубіжної історіографії.....	40

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Безаров О. Т. Модернізм, неонародництво і проблема єврейської ідентичності у російській імперії на початку ХХ століття.....	49
Піддубний І. А. Перша світова війна та революційні події 1917–1918 рр. як фактор реалізації ідеї створення «Великої Румунії».....	54
Священко З. В. Аграрна криза в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. та початок селянської революції.....	60
Скрипник О. М. Вплив європейських революційних рухів 1918–1920-х рр. на розвиток ідей європейської інтеграції.....	65
Земський Ю. С. Вибудовування стратегії міжнародних відносин творцями Другої Речі Посполитої.....	70
Овчаренко О. І. Радянська Росія і революційні події в країнах Центральної та Східної Європи (1917–1923 рр.).....	76

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Мойсієнко В. М. «Європеїзація» вітчизняних ліберальних партій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	92
Брижицька С.А. Прояв національної самосвідомості відвідувачів Тарасової гори у період Центральної Ради (1917–1918 рр.).....	100
Савченко С. В. Початок «церковної революції»: Катеринославський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян 21-22 березня 1917 року.....	105
Токарчук В. О. Повалення царизму і відродження української державності в історико-правовій літературі вчених діаспори 20-30-х рр. ХХ ст.....	111
Ситник О. Російсько-українська війна 2014–2017 років як наслідок незавершеності національно-визвольної Української революції 1917–1921 років.....	117
Силка О. З. Нереабілітований холодноярець Мушкет Леонід Павлович.....	123
Глушко Ю. С. Конструктивізм в українській радянській моді 1920-х рр.....	133
Перехрест О. Г. Демографічні та матеріальні втрати в сільській місцевості в результаті українсько-польського протиборства під час Другої світової війни.....	140
Тітіка О. О. Трудова діяльність працівників місцевої промисловості України в 1943 – 1950 рр.	145

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY

Stepanchuk Yuri The role of Bohdan Khmelnytsky in the formation of the Ukrainian national idea in scientific researches of O. I. Gurzhii, V. S. Smolii and V. S. Stepankov in the early 1990s.....	5
Andrusyshyn B. The question of the revolution of 1917–1921 and the beginning of the «Civil War» in modern ukrainian of historiography	12
Hlibischuk M.V. The image of Alexander Kerensky in the memoirs of the White movement leaders of Southern Russia.....	26
Šmigel' Michal, Menkouski Viachaslau Leninism and Stalinism: General and Opposite in the Assessments of Anglo-American Classical Sovietology.....	30
Sych O. Metamorphoses of the concept «revolution» in the context of political and socio-cultural transformations at the turn of the 20 th –21 st centuries.....	35
Nekludov Y. Review of Foreign Historiography Concerning the Problems of the Shadow Economy Expansion in Ukraine.....	41

WORLD HISTORY

Bezarov O. T. Modernism, neopopulism and a problem of the Jewish identity in the Russian Empire in the early twentieth century.....	49
Piddubnyi Igor World War I and the Revolution of 1917–1918 as a Factor in Implementing the Idea of ‘Greater Romania’ Formation.....	54
Svyaschenko Z.V. Agrarian crisis in the Russian empire in the late XIX – early XX century and start revolution of peasant.....	60
Skripnik Olena The influence of european revolutionary movements of 1918 – 1920'S. for the development ideas of european integration.....	65
Zemsky Yuryi Construction of strategy for international relations by creatives of the Second Polish Republic.....	70
Ovcharenko O.I. Soviet and revolutionary developments in the countries of Central and Eastern Europe (1917–1923 years).....	76

HISTORY OF UKRAINE

Moysiyenko V. «Europeanization» of native liberal parties at the end of the XIX and the beginning of the XX centuries.....	92
Svitlana Bryzytska Display of national self-identity of visitors Tarasova hill during the period of Central Rada (1917–1918).....	100
Savchenko S. V. The beginning of the «church revolution»: Ekaterinoslav diocesan Congress of the clergy and the laity March 21–22, 1917	105
Tokarchuk O.V. The toppling of caricism and the revival of ukrainian statehood in the historical and legal literature of the diaspora scientists in 20–30 yrs. of the XXth century.....	111
Sytnyk O. Russian-Ukrainian War of 2014–2017 as a consequence of the incompleteness of the national liberation Ukrainian revolution of 1917–1921	117
Silka O. Zakh. Unrehabilitated holodnoyarets Mushket Leonid Pavlovich.....	1123
Glushko Yu. S. Constructivist stream in Ukrainian soviet fashion of 1920.....	133
Perekhrest O. G. Demographic and material losses in the countryside as a result of the Ukrainian-Polish confrontation during the Second World War.....	140
Titika O.O. Labor activity of local industry workers in Ukraine from 1943 to 1950.....	145

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930.1(477) «199»: [172.15(=161.2):929 Хмельницький «16»] Ю. С. Степанчук
докорант Черкаського
національного університету
імені Б. Хмельницького
e-mail: iiep@inbox.ru

РОЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ О. І. ГУРЖІЯ, В. С. СМОЛІЯ ТА В. С. СТЕПАНКОВА НА ПОЧАТКУ 1990-Х рр.

У статті проаналізовано роль наукових праць О. І. Гуржія, В. С. Смолія та В. С. Степанкова у зміцненні української національної ідеї на початку 1990-х років. Доведено, що створений ними державотворчий образ Б. Хмельницького став одним із символів правонаступності України-Гетьманщини та молодій Українській державі.

Ключові слова: О. І. Гуржій, В. А. Смолій, В. С. Степанков, Б. Хмельницький, Українська національна революція, Українська козацька держава, національне державотворення, новітня історіографія.

Постановка проблеми. На початку 1990-х рр. Україна вкрай потребувала історичних підтверджень і наукового обґрунтування наявності власної державотворчої історичної традиції. Очевидною була загроза, що суспільству могли «накинути» сумніви чи переконання про її відсутність до 1991 р. Окремі вітчизняні та зарубіжні суспільствознавці, з одного боку, критикували та викривали економічні й політичні закономірності розпаду СРСР, з іншого – тиражували подарунковий сценарій проголошення незалежності України. Не варто відкидати й інших факторів впливу на суспільну свідомість, що виразно підсилювали «відсутність» державотворчого досвіду: економічні негаразди, безпорадність нової політичної еліти, відсутність національної ідеї, концепції історичної освіти, тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Небезпека викривлення та приховування історичних фактів повною мірою торкалася й подій української історії періоду гетьманування Б. Хмельницького. Зокрема, В. С. Смолій констатував, що з'явилися далекі від історичної правди твердження про характер і хід Національної революції під проводом Б. Хмельницького та пояснення обставин переходу України під протекторат російського царя. На переконання історика, протиставити цим, далеко не безневинним, як на перший погляд, спробам, можна лише одне – фундаментальне, об'єктивне і глибоко наукове вивчення історичного минулого України в усій його неоднозначності й суперечливості [1, 10].

Дослідження О. І. Гуржія, В. С. Смолія та В. С. Степанкова, присвячені українській державності середини XVII ст. з'являються наприкінці 1980-х рр. У цей час проголошена в 1985 р. М. Горбачовим «гласність» та суспільно-політична лібералізація почали приносити несподівані, але позитивні результати. В історичній науці це виявилось в тому, що науковці фактично перестали покликатися на праці класиків марксизму-ленінізму, рішення партійних з'їздів, конференцій тощо. Як засвідчує С. В. Кульчицький, перебудова в історичній науці фактично розгорнулася в 1988–1989 рр. Історик зазначає, що спочатку в окремих газетних і журнальних статтях на суспільно-політичну тематику, згодом – у брошурах і наукових журналах почали переглядати деякі стереотипні положення вітчизняної історії. У 1990–1991 роках з'явилися перші монографічні праці, написані з позицій нового мислення [2, 4].

Аналізуючи матеріали фахових періодичних видань кінця 1980-х років, кидається у вічі, що тема української державності середини XVII ст. з'явилася останньою з-поміж заборонених до цього тем. Так, починаючи від середини 1988 р. поступово друкуються

матеріали, пов'язані з культом особи Сталіна, масовими репресіями, Голодом 1921–1923 та Голодомором 1932–1933 рр. На нашу думку, це зумовлено кількома факторами. По-перше, мільйони людей пам'ятали ці події, були їх учасниками, свідками чи жертвами. Тому на хвилі політичної лібералізації та певного суспільного плюралізму замовчувати злочиння сталінського режиму на ґрунті народної пам'яті було вже не можливо. Зворотною була ситуація з очевидцями та досвідом національного державного життя. За винятком борців за українську державність – колишніх членів ОУН-УПА та дисидентів-націоналістів – основна маса населення наприкінці 1980-х років не була обізнана з історією національної боротьби та традиціями державного життя. Отже, академічні історики на межі 1980-90-х рр. потрапили в не менш складну ситуацію, ніж їхні попередники у часи суспільно-політичних перетворень, наприклад, 1917–1921 рр. Новітнім науковцям, за відсутності безпосереднього державотворчого зв'язку, теж довелося не тільки бути літописцями епохальних суспільних змін, а й стати активним авангардом їхньої подальшої трансформації.

Метою статті є визначення місця та ролі наукових праць О. І. Гуржія, В. С. Смоля та В. С. Степанкова у формуванні новітнього образу гетьмана Б. Хмельницького як виразника національного державотворення середини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що до кінця 1980-х рр. історіографічний образ Б. Хмельницького був ще досить ідеалізований. Відшліфований у радянський час кон'юнктурний портрет гетьмана залишався ідеологічним символом єднання двох «братніх» народів й не містив у тодішній офіційній історіографії жодних рис апологета українського національного державотворення середини XVII ст. [3, 37]

Саме у цей час О. І. Гуржій, В. С. Смоля та В. С. Степанков стали ініціаторами проведення та учасниками багатьох наукових конференцій та «круглих столів» [4;5]. У результаті було вироблено не лише стратегію нової наукової інтерпретації подій, пов'язаних з історією козацтва, Національно-визвольної революції та її керівника Б. Хмельницького, а й закладено потужний фундамент відновлення державницької історіографічної школи в Україні. На одному з зібрань В. А. Смоля закликав усіх учасників відмовитися від традиційно-трафаретних виступів і запропонував основну увагу звернути на стан дослідження тієї чи іншої проблеми. Вчений окреслив негативні наслідки так званого застійного періоду у вивченні проблем феодалізму. В. А. Степанков назвав Українську козацьку республіку унікальним державним утворенням на європейському континенті і наголосив на доцільності створення в Інституті історії України АН України окремого сектору вивчення історії українського козацтва [4, 24].

В. С. Степанков є одним із перших вітчизняних науковців, хто неупереджено охарактеризував літопис Йоахіма Єрлича – українського шляхтича, який негативно ставився до подій 1648–1657 рр. Тому літопис, який не відповідав концепції класової боротьби, залишався одним з найменш вивчених у радянській науці й майже не використовувався науковцями. Історик зазначив, що вважає такий підхід до нього несправедливим [6, 64]. Згодом монографія В. С. Степанкова «Антифеодальна боротьба в роки Національної революції та її вплив на формування української держави (1648–1654)» стала однією з перших академічних праць, де вже не домінували радянські історіографічні принципи [7].

На протилежних від радянської історіографії ідейних засадах була побудована й науково-теоретична публікація В. А. Смоля та О. І. Гуржія «Становлення української феодальної державності». У статті констатується, що виникнення та генезис середньовічної етнічної держави українців у радянській історичній та правовій науці майже не висвітлені, а розробка цієї важливої проблеми є вкрай незадовільною. Покликаючись на відомих істориків та економістів стосовно визначення термінів «державна», «державність», науковці доводять, що державне утворення, яке виникло в роки Національно-визвольної війни, було черговим етапом формування української етнічної державності. Спираючись на класичні ознаки державності, прийняті світовою історичною наукою, дослідники науково аргументували, що ці ознаки виявлялися і в Гетьманщині, як окремому політичному утворенні. Маючи політичну владу, територію, політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, фінансову та податкову системи, військо, соціальну структуру населення, міжнародне визнання,

Україна, по суті, закріпилася як суверенна, незалежна держава. На підтвердження тези про неவிпадковість козацької державності і продовжуючи традиції козацьких літописців, автори звернулися до питання генезису української державності з Антських часів до середини XVII ст. [8, 13].

Констатація В. А. Смолієм та О. І. Гуржієм факту, що під час складання присяги на «вірність» російському уряду знайшли вияв опозиційні настрої вищого українського духовенства та старшинської верхівки, засвідчувало, що українські історики готові надалі не обминати гострих кутів в українсько-російських політичних стосунках середини XVII ст., налаштовані на відтворення об'єктивної картини історичного минулого. Такі судження виглядали, як на той час, досить революційними, особливо на фоні попередніх тверджень про те, що український народ після довгих років боротьби з Польщею у прагненні «возз'єднатися» з Росією виявляв цілковиту одностайність [8, 12].

У публікації «Українська козацька держава» монолог Хмельницького перед польськими послами у лютому 1649 р. В. А. Смолій тлумачить як переконання гетьмана про створення незалежної Української держави: «...Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей за шкоду та кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашу. Поможет мі то чернь всяя по Люблін і Краков, которой я не отступлюсь, бо то правая рука наша... Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи...» [9, 7].

Характеризуючи умови Зборівського миру 1649 р., Білоцерківського 1651 р., зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького вчений скрізь застосовує термін «Українська держава». В. С. Смолій констатує, що на середину XVII ст. будову Української держави було практично завершено. У межах її території функціонували свої адміністративний поділ та судова система, склалася відповідна структура господарських та фінансових органів, діяли власні військові загони [9, 8]. Одночасно з'явилася й наукова праця В. А. Смолія «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті», де постать Б. Хмельницького висвітлено на засадах державницької історіографії та національної ідеології [10].

У монографії «Як і коли почала формуватися українська нація» О. І. Гуржій та В. А. Смолій неупереджено показали генезис українського народу, його абсолютну окремішність від російського та білоруського етносів. У книзі висвітлено етапи боротьби українського народу за свою національну ідентичність. Увагу акцентовано на постаті Б. Хмельницького та боротьбі українців за свою державність у середині XVII ст. [11] Також, В. А. Смолій став одним із ініціаторів проведення та відповідальним редактором «Матеріалів республіканських історичних читань» на тему «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», що вперше були проведені у м. Черкаси у квітні 1991 р. У результаті «Історичні читання», присвячені Українській козацькій державі, стануть традиційними, до участі у них будуть залучені сотні науковців з усієї України та зарубіжжя [12].

Слід зазначити, що вищезгадана наукова діяльність О. І. Гуржія, В. С. Смолія та В. С. Степанкова проходила до проголошення незалежності України, й, безумовно, зробила свій внесок у формування державницького світогляду українців на межі 1980-х–1990-х рр.

Проголошення державного суверенітету стало кульмінаційним етапом на важкому шляху українського державотворення. О. І. Гуржій, В. С. Смолій та В. С. Степанков безоглядно працюють над національною концепцією революційних подій середини XVII ст. та над відтворенням державотворчого образу Б. Хмельницького. У статті «Богдан Хмельницький і проблеми державності України» В. С. Степанков доводить, що на весні 1648 р. Хмельницький уперше проголосив політичну програму, яка передбачала надання козацькій Україні автономії в складі Речі Посполитої. На думку історика, це чітко проступає у вимогах, які Б. Хмельницький передав польському уряду після битв під Жовтими Водами і

Корсунем: відновлення всіх козацьких прав і вольностей; скасування прав воєвод і старост на міста, фортеці і королівські володіння; створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави. Отже, як зазначає В. С. Степанков, упродовж березня – травня 1648 року в розвитку політичної думки України зроблено істотний крок уперед – уперше сформовано ідею потреби створення козацької держави [13, 118].

Історик стверджує, що вже влітку 1648 р. відбувається інтенсивний процес формування національної держави: політична влада на визволеній території переходить до рук козацької старшини, функціонують центральні й місцеві органи влади, відбувається заміна старого політико-адміністративного устрою новим, в основі якого лежить полкова військово-адміністративна система; починає діяти новий суд; успішно формується національна армія тощо [13, 120]. На переконання вченого, двомісячне перебування гетьмана у західному регіоні України стало важливим етапом у розробці державного будівництва. В. С. Степанков наводить документи, які свідчать, що Б. Хмельницький впритул підійшов до формування програми визволення усіх етнічних українських земель та їх об'єднання у межах козацької республіки. А переосмислення гетьманом уроків боротьби допомогло йому протягом першої половини 1649 р. завершити, в основних рисах, розробку програми державного будівництва козацької України [13, 122].

У цій статті вчений вперше звернувся до історії українського державотворення від кінця XII ст. й показав місце, яке займала ідея національної державності у суспільно-політичній і національній свідомості українського суспільства напередодні Національно-визвольної війни. В. С. Степанков констатує, що 350-річне іноземне панування та денационалізація еліти призвели до того, що українське суспільство на той час не мало ідеї створення національної держави [13, 118]. Тому розробка Б. Хмельницьким програми державного будівництва і боротьба за втілення її у життя є одним із маловивчених питань [14, 42].

У свою чергу, В. С. Смолій зазначає, що ідея створення власної держави також не могла зародитися на порожньому місці. Історик доводить, що ще з середини XVI ст., всупереч офіційним структурам Речі Посполитої, в Україні виникли альтернативні форми державної влади, які репрезентувало дітище козацтва – Запорозька Січ. Науковець зауважив, надзвичайно швидке і безболісне конституювання всіх органів Української держави свідчило, з одного боку, про штучну і насильницьку імплантацію політично-правових інституцій Польщі на українських землях, а з іншого – про глибоко етнічний характер органів влади, що виникли тут у роки Національної революції [1, 9].

Оприлюднені наприкінці 1980-х років нові погляди щодо постаті Б. Хмельницького та української державності середини XVII ст. О. І. Гуржій сформував на початку 1990-х рр. у ряді наукових праць [15;16]. Досліджуючи один із аспектів державотворчої діяльності Б. Хмельницького, історик констатує, що навіть після певних обмежень з боку царату, гетьманське правління й надалі продовжувало проводити порівняно незалежну зовнішню політику. Цьому сприяли особистий авторитет та волелюбна вдача самого Б. Хмельницького. О. І. Гуржій наводить архівні матеріали, які свідчать: протягом 1654–1657 рр. не спадала активність у стосунках гетьманської адміністрації з урядами іноземних держав, і насамперед, Туреччини, Польщі, Швеції та Кримського ханства. У зв'язку з цим, гостро стояли питання державного будівництва та визначення кордонів території, на якій проживали українці [17, 18].

Особливо важливими для України стали наукові здобутки В. С. Смолія та В. С. Степанкова у 1993–1995 рр. У одній зі спільних монографій історики доводять, що переважна більшість українців вбачала в особі гетьмана визволителя (месію) від польської неволі, рятівника православної віри, визнавала законність його влади. На їх переконання, формування харизматичності Б. Хмельницького сприяло консолідації національно-патріотичних сил суспільства, розвитку державної ідеї (у монархічній формі), зміцненню центральних органів влади. Науковці засвідчили прагнення українського народу до створення єдиного державно-адміністративного устрою, а також відсутність автономістських (сепаратистських) тенденцій у населення різних регіонів молоді держави [18, 9]. Саме В. С.

Смолій та В. С. Степанков запропонували назвати події середини XVII ст. Українською національною революцією та обґрунтували розширення її хронологічних меж до 1676 року [19; 20].

Першою фундаментальною працею, присвяченою постаті Б. Хмельницького у новітній історіографії, стала монографія В. А. Смолія та В. С. Степанкова «Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет)». Видана у 1993 та перевидана у 1995 році, ця монографія вже декілька десятиліть поспіль є одним із найповніших у новітній історіографії висвітленням життя та діяльності керівника Національно-визвольної революції середини XVII ст. Поява цієї праці була очікуваною та необхідною для молодій державі культурницькою подією, яка започаткувала новий етап розвитку державницького напрямку вітчизняної історіографії [21]. У 1994 р. В. А. Смолій та В. С. Степанков видали ще одну капітальну працю присвячену великому гетьману – «Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності» [22].

Інформацію про перші новітні історіографічні факти переосмислення образу Б. Хмельницького та подій Національно-визвольної війни середини XVII ст. подано у статтях «Проблеми державотворення в Україні другої половини XVII–XVIII ст. в оцінці новітньої історіографії» та «Відродження національної історіографії та фактори зміни образу Богдана Хмельницького на межі 80–90-х рр. XX ст.» [23; 24]. Тому, не применшуючи ролі багатьох тогочасних істориків, зауважимо, що на початку 1990-х років науково-теоретичні праці О. І. Гуржія, В. С. Смолія та В. С. Степанкова мали велике суспільне значення. Наприклад, ідеологічна теорія тодішньої історичної освіти відмирала «на очах» і не відповідала новим реаліям суспільного розвитку. Шкільні та вузівські підручники з суспільствознавчих дисциплін потребували концептуального коригування та фактологічного доповнення, для цього, звичайно, потрібен був час. Автор цієї статті у 1991 році був шкільним вчителем історії й добре пам'ятає районні наради вчителів, де бурхливо обговорювалися шляхи виходу з такої ситуації. Тому, опубліковані матеріали О. І. Гуржія, В. С. Смолія та В. С. Степанкова ставали концептуальною основою, орієнтиром у вивченні тієї чи іншої теми з історії України.

У 1995 р. Україна відзначала 400-ліття від дня народження Б. Хмельницького. Ця подія ознаменувалася, як зазначив Л. В. Баженов, каскадом наукових конференцій, феєрією монографічних видань та наукових збірників [25, 58]. Накреслений напередодні О. І. Гуржієм, В. С. Смолієм та В. С. Степанковим державотворчий образ Б. Хмельницького став одним із символів правонаступності України-Гетьманщини та молодій Українській державі.

Висновки. О. І. Гуржій, В. С. Смолій та В. С. Степанков на початку 1990-х рр. створили фундаментальну історіографічну базу та сприяли стрімкому зростанню кількості новітніх історичних досліджень, присвячених Б. Хмельницькому та подіям Української національної революції середини XVII ст., що стало пропорційним зростанню національної та державницької самосвідомості українського суспільства.

Список використаної літератури

1. У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 3–10.
2. Кульчицький С. В. Історія України: спроби нового бачення / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 3–5.
3. Степанчук Ю. С. Відновлення ідеї державності України другої половини XVII-XVIII ст.: за матеріалами „Українського історичного журналу” (кінець-80-х – серпень 1991 року) / Ю. С. Степанчук // «Український селянин». Збірник наукових праць Черкаського Національного університету ім. Б.Хмельницького. Випуск 12. – Черкаси, 2010. – С. 37–39.
4. Гуржій О. І. «Круглий стіл» з питань історії феодалізму на Україні / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 157–158.
5. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 12–29.

6. Степанков В. С. Літопис Йоахіма Єрлича як джерело вивчення історії Поділля і Південно-Східної Волині у другій половині 50-х – початку 70-х рр. XVII ст. / В. С. Степанков // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський. – 1990. – С. 63–65.

7. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648-1654) / В. С. Степанков. – Львів: Світ, 1991. – 195 с.

8. Смолій В. А. Становлення української феодальної державності / В. А. Смолій, О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 10–20.

9. Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 5–11.

10. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 61ж72.

11. Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація / О. І. Гуржій, В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.

12. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. іст. читань. – Вип. 1 / В. А. Смолій. – К.: АН України. Ін-т історії України, 1991. – 158 с.

13. Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 115–126.

14. Степанков В. С. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького / В. С. Степанков // Вісник Академії наук України. – 1991. ж № 10. – С. 42–48.

15. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: Територіальні межі та населення / О. І. Гуржій. – К.: Ін-т історії України АН України, 1992. – 56 с.

16. Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.) / О. І. Гуржій – К.: Інститут історії України, 1993. – 48 с.

17. Гуржій О. І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654-1657 рр.) / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1992. – № 10-11. – С. 13ж23.

18. Смолій В. А. Правобережна Україна у другій половині XVII- XVIII ст.: проблеми державотворення / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Академія наук України, Інститут української археографії. – 1993. – 71 с.

19. Смолій В. А. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: АН України, 1992. – 41 с.

20. Смолій В. А. Творець української держави / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Україна. – 1992. – № 29–32.

21. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.

22. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Наукова думка, 1994. – 260 с.

23. Степанчук Ю. С. Проблеми державотворення в Україні другої половини XVII-XVIII ст. в оцінці новітньої історіографії / Ю. С. Степанчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 378-379. – Чернівці, 2008. – С. 154–155.

24. Степанчук Ю. С. Відродження національної історіографії та фактори зміни образу Богдана Хмельницького на межі 80-90-х рр. XX ст. / Ю. С. Степанчук // Емінак. Науковий щоквартальник № 3 (15) липень-вересень. – том 4. – Київ-Миколаїв, 2016. – С. 53–60.

25. Баженов Л. В. Події Української національної революції 1648ж1657 рр. на Поділлі та Південно-Східній Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини XX ст. / Л. В. Баженов // Краєзнавство. – 1999. – № 1. – С. 58–61.

References

1. U poshukah istorychnoi pravdy (“kruhlyi stil”) // Ukrainyky istorychnyi zhurnal. – 1991. – № 10. – S. 3–10.
2. Kulchytskyi S. V. Istoriiia Ukrainy: sprobny novoho bachennia / S. V. Kulchytskyi // Ukrainyky istorychnyi zhurnal. – 1991. – № 4. – S. 3–5.

3. Stepanchuk Yu. S. Vidnovlennia idei derzhavnosti Ukrainy druhoi polovyny XVII-XVIII st.: za materialamy “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” (kinets-80-kh – serpen 1991 roku) / Yu. S. Stepanchuk // “Ukrainskyi selianyn”. Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho Natsionalnoho Universytetu im. B. Khmelnytskoho. Vypusk 12. – Cherkasy, 2010. – S. 37–39.

4. Hurzhii O. I. “Kruhlyi stil” z pytan istorii feodalizmu na Ukraini / O. I. Hurzhii // Ukrainyky istorychnyi zhurnal. – 1989. – № 9. – S. 157–158.

5. Ukrainske kozatstvo: suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhennia problem (Materialy “kruhloho stolu”) // Ukrainyky istorychnyi zhurnal. – 1990. – No. – 12. – S. 12–29.

6. Stepankov V. S. Litopys Yoakhima Yerlycha yak dzhherelo vyvchennia istorii Podillia I Pivdenno-Skhidnoi Volyni u druhi polovyni 50-kh – pochatku 70-kh rr. XVII st. / V. S. Stepankov // VIII Podilska istoryko-kraieznava konferentsiia. Tezy dopovidei. – Kamianets-Podilskyi. – 1990. – S. 63-65.

7. Stepankov V. S. Antyfeodalna borotba v roky vyzvolnoi viiny ta ii vplyv na formuvannia ukrainskoi derzhavy (1648–1654) / V. S. Stepankov. – Lviv: Svit, 1991. – 195 s.

8. Smolii V. A. Stanovlennia ukrainskoi feodalnoi derzhavnosti / V. A. Smolii, O. I. Hurzhii // Ukrainyky istorychnyi zhurnal. – 1990. – № 10. – S. 10–20.

9. Smolii V. A. *Ukrainska kozatska derzhava* / V. A. Smolii // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 1991. – № 4. – S. 5–11.
10. Smolii V. A. *Fenomen ukrainskoho kozatstva v zahalnoistorychnomu konteksti* / V. A. Smolii // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 1991. – № 5. – S. 61–72.
11. Hurzhii O. I. *Yak I koly pochala formyvatsia ukrainska natsiia* / O. I. Hurzhii, V. A. Smolii. – K.: Nauk. dumka, 1991. – 112 s.
12. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku: Materialy resp. ist. chytan.* – Vyp. 1 / V. A. Smolii. K.: AN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 1991. – 158 s.
13. Stepankov V. S. *Bohdan Khmelnytskyi i problemy derzhavnosti Ukrainy* / V. S. Stepankov // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 1991. – № 9. – S. 115–126.
14. Stepankov V. S. *Prohrama derzhavnogo budivnytstva Bohdana Khmelnytskoho* / V. S. Stepankov // *Visnyk Akademii nauk Ukrainy*. – 1991. – № 10. – S. 42–48.
15. Hurzhii O. I. *Ukrainska kozatska derzhava v druhii polovyni XVII st.: Terytorialni mezhi ta naselennia* / O. I. Hurzhii. – K.: In-t istorii Ukrainy AN Ukrainy, 1992. – 56 s.
16. Hurzhii O. I. *Pravo v ukrainskii kozatskii derzhavi (druha polovyna XVII – XVIII st.)* / O. I. Hurzhii – K.: Instytut istorii Ukrainy, 1993. – 48 s.
17. Hurzhii O. I. *Pro osoblyvosti ukrainsko-rosiiskyykh vzajemovidnosyn v seredyni XVII st. (1654-1657 rr.)* / O. I. Hurzhii // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 1992. – № 10–11. – S. 13–23.
18. Smolii V. A. *Pravoberezhna Ukraina u druhii polovyni XVII – XVIII st.: problem derzhavotvorennia* / V. A. Smolii, V. S. Stepankov. – K.: Akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkheohrafi. – 1993. – 71 s.
19. Smolii V. A. *U poshukakh novoi kontseptsii istorii Vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu XVII st.* / V. A. Smolii, V. S. Stepankov. – K.: AN Ukrainy, 1992. – 41s.
20. Smolii V. A. *Tvorets ukrainskoi derzhavy* / V. A. Smolii, V. S. Stepankov // *Ukraina*. – 1992. – № 29–32.
21. Smolii V. A. *Bohdan Khmelnytskyi (sotsialno-politychnyi portret)* / V. A. Smolii, V. S. Stepankov. – 2-he vyd., dop., pererob. – K.: Lybid, 1995. – 624 s.
22. Smolii V. A. *Bohdan Khmelnytskyi: Khronika zhyttia ta diialnosti* / V. A. Smolii, V. S. Stepankov. – K.: Naukova dumka, 1994. – 260 s.
23. Stepanchuk Yu. S. *Problemy derzhavotvorennia v Ukraini druhoi polovyny XVII – XVIII st. v otsyntsi novitnoi istoriohrafi* / Yu. S. Stepanchuk // *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*. Vypusk 378-379. – Chernivtsi, 2008. – S. 154–155.
24. Stepanchuk Yu. S. *Vidrodzhennia natsionalnoi istoriohrafi ta factory zminy obrazu Bohdana Khmelnytskoho na mezhi 80-90-kh rr. XX st.* / Yu. S. Stepanchuk // *Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk* № 3 (15) lypen-veresen. – tom 4. – Kyiv-Mykolaiv, 2016. – S. 53–60.
25. Bazhenov L. V. *Podii Ukrainiskoi natsionalnoi revoliutsii 1648-1657 rr. na Pogilli ta Pivdenno-Skhidnii Volyni v istoryko-kraieznavchykh doslidzhenniakh druhoi polovyny XX st.* / L. V. Bazhenov // *Kraieznavstvo*. – 1999. – № 1. – S. 58–61.

Stepanchuk Yuri Stepanovich, doctoral candidate of the The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

e-mail: ijep@inbox.ru

THE ROLE OF BOHDAN KHMELNITSKY IN THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN SCIENTIFIC RESEARCHES OF O. I. GURZHII, V. S. SMOLII AND V. S. STEPANKOV IN THE EARLY 1990S.

Abstract

Introduction. In the early 1990s Ukraine badly needed historical evidence and scientific substantiation of the presence of the own state-building and historical tradition. The threat was obvious that society could be "thrown" by doubts or belief about its absence until 1991.

In particular, V. S. Smolii established that the claims had appeared far from historical truth about the nature and course of the National revolution under the leadership of B. Khmelnytsky and explanation of the circumstances of the transition of Ukraine under the protectorate of the Russian Tsar. According to the historian, far from being innocent, as at first glance, attempts can counter the fundamental, objective and deep scientific study of the historical past of Ukraine in all its ambiguity and controversy.

Purpose. The purpose of this article is to determine the place and role of scientific works of O. I. Hurzhii, V. S. Smolii and V. S. Stepankov in shaping the modern image of hetman B. Khmelnytsky as an example of the national-building of the mid of XVII century.

Methods. The problem-chronological method took the leading place in the writing of this article to cause the structural building of research. It enabled with due fullness to show the place and role of the

scientific works of O. I. Hurzhii, V. S. Smolii and V. S. Stepankov in strengthening of the Ukrainian national idea in the early 1990s.

Results. On the brink of 1980s–1990s O. I. Hurzhii, V. S. Smolii and V. S. Stepankov became the initiators and participants of the many scientific conferences and «round tables». As a result, not only a strategy of new scientific interpretations of events related with the history of the Cossacks, National liberation revolution and its leader B. Khmelnytsky was produced, but also strong foundation for recovery of State historiography school in Ukraine was laid. On one of the meetings V. S. Smolii urged all the participants to abandon the traditional performances and suggested to pay attention on the study of the problem. The scientist described the negative consequences of the so-called dead season period in the study of problems of feudalism. V.A. Stepankov called the Ukrainian Cossack Republic as a unique state formation on the European continent and stressed the advisability of the creation of the Institute of history of the AN USSR of individual sector of study the history of Ukrainian Cossacks.

The declaration of State sovereignty has become the culmination step on the difficult way of the Ukrainian state-building. O. I. Hurzhii, V. S. Smolii and V. S. Stepankov are working on the national concept of the revolutionary events of the middle of XVII century and reproduction of state-building image of B. Khmelnytsky.

Originality. It is proved that the state-building image of B. Khmelnytsky created by O. I. Hurzhii, V. S. Smolii and V. S. Stepankov became the one of the symbols of rights heritage of Ukraine-Hetmanshchyna and the young Ukrainian State.

Conclusion. At the beginning of the 1990s O. I. Hurzhii, V. S. Smolii and V. S. Stepankov created a fundamental historiography base and contributed to the rapid growth of the number of the latest historical research dedicated to B. Khmelnytsky and events of Ukrainian national revolution of the mid of XVII century that became proportional to the growth of national and state identity of Ukrainian society.

Одержано редакцією 10.02.2017

Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 930:323.272(477) «1917/1921»

Б. І. Андрусишин

доктор історичних наук, професор,
декан факультету політології та права
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕВОЛЮЦІЮ 1917–1921 РР. ТА ПОЧАТОК «ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ» У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІЗАЦІЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена висвітленню проблеми Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. у сучасній українській історіографії. Визначено розбіжності у поглядах науковців на характер збройного протистояння в Україні наприкінці 1917 – на поч. 1918 рр.

Ключові слова: історіографія, революція 1917–1921 рр., громадянська війна, державне будівництво, більшовики, консерватизм, Українська Народна Республіка, III універсал, Українська Центральна Рада, УЦР, Всеукраїнські установчі збори, РНК РСФРР, УРСР, Крути, колабораціонізм, легітимність.

Виклад основного матеріалу. Ще недовдавна про зазначену у заголовку статті проблематику у переважній своїй більшості історики говорили переважно у науковому середовищі. У новітній українській історіографії було створено умови і здійснено методологічну переорієнтацію пострадянських істориків України, щодо найактуальніших найгостріших проблем вітчизняної історії.

Здавалося, що питання про громадянську війну перейшло у академічну площину. За двадцять п'ять років створено ряд фундаментальних праць в тому числі й історіографічних. Історіографія покликана акумулювати історичну пам'ять народу як одного з найважливіших складових націєтворення і державного будівництва.

Комплексно дослідив багато проблем українського державотворення доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. професор В.Капелюшний у своїй монографії

«Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921рр.)» [15].

Впродовж попередніх десятиліть бурхливі події національно-демократичної революції та державного будівництва 1917–1921 рр. привертали значну увагу істориків та представників інших наук, внаслідок чого нагромадився значний масив різножанрової літератури, джерелознавчих та історіографічних студій, присвячених різним аспектам революційної доби, яка потребує аналізу, творчого переосмислення багатьох положень і висновків, зроблених попередниками.

Так, за підрахунками відомого українського історіографа професора Я. Калакури «вже нерадянська історіографія материкової України» нараховує більше 3 тис. публікацій, близько сотні монографій і 250 дисертаційних робіт, присвячених різним аспектам історії Української революції і державотворчих процесів доби Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Української Народної Республіки, а також Західноукраїнської Народної Республіки [14, 594]. «Особливість новітньої історіографії Української революції полягає в тому, – підкреслює професор Я. Калакура, що вона розглядається як цілісність. Дослідники простежують взаємозв'язок подій на Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні й Заході України. У працях С.Макарчука, В.Кондратюка, М.Литвина, О.Добржанського та ін. велика увага приділена утворенню Західноукраїнської Народної Республіки, Акту її злуки з УНР. Джерелознавчим та історіографічним проблемам української історії доби визвольних змагань і державотворення (1917–1921) присвячені монографії П. Губа, В. Капелюшного, Г. Рудого, Б. Андрусишина, А. Буравченкова, Ю. Булгакова, П. Гай-Нижника, В. Горака, А. Дашинського, А. Морозова, Г.Папакіна, Р.Пирога, Д.Розовика, М.Стопчака та ін.». Аналітичний характер мають дослідження Української революції, ґрунтовно опрацьовані членом-кореспондентом Валерієм Солдатенком, пише професор Я.Калакура. Автор дослідив як реальні процеси революційних подій 1917–1921 рр. («Українська революція. Історичний напрям: Монографія» (1999), так і генезу їх висвітлення в історіографії («Українська революція: концепція та історіографія» (1997) [13, 441].

Одним з найгостріших питань новітньої української історіографії є проблема співвідношення поняття «революція» і «громадянська війна», їхні межі, взаємопроникнення, часові рамки, учасники, хронологія тощо.

Відчутної гостроти питання громадянської війни в Україні набуло у 2013-2014 рр., коли виявилось, що громадяни України не бажали далі миритися з «російським вектором» своєї історії у ХХ столітті – на поч. ХХІ століття. І коли Революція гідності красномовно підтвердила намір обрати незалежний шлях розвитку України, почалася новітня російсько-українська війна, активну участь у якій бере «п'ята колона» в Україні, і яку Росія намагається показувати перед світом як внутрішньо український конфлікт.

Так було і майже сто років тому: події національно-визвольних змагань українців; проголошення незалежної держави – Української Народної Республіки – викликали збройну агресію більшовицької Росії, яку радянська історіографія подавала як «тріумфальну ходу радянської влади на Україні» і «допомогу братського російського народу» для перемоги українських трудящих над буржуазною Центральною Радою і встановлення та зміцнення диктатури пролетаріату [8, 71].

«Ми ніколи не визнаємо, – підкреслював Президент України Леонід Кучма, - яким способом в Україні перемогла би українська основа на шляхах еволюції. Вона перемогла би у будь-якому випадку, але події різко прискорив 1917 рік. Одним з головних завдань Центральної Ради стало відновлення історичної справедливості. А це вимагало осмисленої культурної і мовної політики» [19, 279]. Л. Кучма події 1918–1920 років називає «рядом потрясінь», які породили у простої людини страх [13, 283]. Відомий теоретик і практик українського національно-визвольного руху Я. Стецько прирівняв «Українську національно-

соціальну революцію 1917 р.» до Великої французької революції, Американської революції, які «мали в своїй основі гін за великою правдою, тугу за перемогою справедливості і за людське життя у своїй вільній державі». «Визвольна революція народів 1917–1918 рр. повалила старий лад гніту, національної й соціальної неволі», а її результати зліквідовано при допомозі найбільшого обману, який знав коли-небудь світ. Так звана жовтнева революція, – писав Я.Стецько, – що започаткувала владу більшовиків, була початком найжахливішої реакції, зрадою ідеалів, в ім'я яких народи валили царат під час березневої революції» [32, 183, 184, 186].

Традиційні цитати радянської історіографії про «громадянську війну та іноземну інтервенцію» без додаткового на те обґрунтування «перекочують», на жаль, і у сучасну історичну та історико-правову науку, про що свідчать, зокрема, публікації харківських правників Н.Харасик та Д.Тихомирова [37, 199-200; 33, 174–179].

Серед новітніх досліджень істориків у вивченні Української революції 1917–1921 рр. тема громадянської війни ставиться як окрема теоретико-методологічна проблема лише частково, або у контексті загального перебігу подій революційної доби. Я. Калакура до слабких місць і дискусійних питань у дослідженні Української революції 1917–1921 рр. якраз і відносить, серед інших, питання «про збройний конфлікт, який переріс у тривалу більшовицько-українську війну», а також про отримання нової інтерпретації героїки битви під Крутами [14, 600].

Від відповіді на питання в українській історіографії новітньої доби про розмежування між революцією і громадянською війною залежить у якому напрямі іде формування суспільної свідомості і через які історичні окуляри ми дивимося на своє минуле, позитивне чи негативне ставлення до нього формується. Професор Я.Калакура говорить про два протилежні підходи у поглядах на означену проблему: перший започаткували самі діячі революції та її симпатики із наукових та політичних кіл, другий – ті, хто вороже поставився до відновлення української державності. Відтак ці підходи набули характеру історіографічних тенденцій і продовжують зберігатися до наших днів, хоча ступінь позитивного і негативного, його переважання на тому чи іншому етапі змінювалися [14, 597]. Професор Я.Калакура підкреслює, що в українській новітній історіографії наголошується, що Українська революція не була ні різновидом, ні частиною російської революції, а носила самодостатній, національно-демократичний, багато в чому європейський характер: охопила всі етнічні землі України, включаючи території, які не входили до складу Росії (Галичина, Буковина, Закарпаття) [14, 601].

Лютнева революція повалила царизм і створила умови для широких демократичних перетворень у Російській імперії. Перед українським національно-визвольним рухом стояли дещо інші завдання ніж перед російською демократією, підкреслює професор Ю.Терещенко, хоч українські лідери соціалістичного табору вважали свої завдання суголосні програмам загальноросійських перетворень на федералістських засадах. Самостійницька течія у національно-визвольному русі бачила шлях розвитку України через проголошення самостійної соборницької держави на всіх етнічних землях, але представники цієї течії виявилися у меншості. Ю.Терещенко як прибічник консервативного напрямку, української історіографії фактично заперечує наявність Української революції, а наполягає на терміні «консервативна революція» кореспондуючись з точкою зору німецької історіографії, яка виникла на противагу лібералізму у соціалізму у європейських наукових колах. У запропонованому контексті прибічник гетьманської державницької традиції Ю.Терещенко обстоює думку про соборницьку ідею гетьмана П.Скоропадського і його спробу досягти класової співпраці у добу Гетьманату, а російський імперіалізм називає найголовнішим ворогом української самостійності [tyzhden.ua/magazine/484]. Думку про пошуки соціального компромісу в Українській державі відстоює і автор цих рядків [3, 78-79].

Основні тенденції вивчення революційної доби в Україні сучасною історичною наукою виклав у своїй статті В.Солдатенко, датуючи її, правда періодом 1917 – 1920 рр. [31, 29-44]. «Дуже важливим елементом досліджень, – пише історик, – від якого залежить поглиблене, сутнісне формування партійних параметрів сучасної концепції історії

Української революції, залишається проблема співвідношення між процесами, які відносяться власне до революційних, і тих, які складають зміст уже дещо іншого явища – громадянської війни. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність, взаємодоповнюваність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких революційна епоха не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку. Так, чітке розмежування між революцією, як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни, і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як гадається, здатне долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли власне революційність вичерпує свої потенції і переходить, трансформується у нову якість» [31, 34–35]. «В цьому контексті принципово важливого значення набуває постановка питання про громадянську війну в Україні, особливо про її початок», – підкреслює В.Солдатенко [29, 365].

С.Грабовський, С.Ставроян та Л.Шкляр у книзі «Нариси з історії українського державотворення» обережно переміщують початок громадянської війни на 1914 р., пов'язуючи його з початком бойових дій на Україні, які «з самого початку набули певних рис громадянської війни. На західних землях Загальна Українська Рада на чолі з Костем Левицьким закликала всіх свідомих українців до боротьби з самодержавною Росією. Невдовзі було створено формування Січових Стрільців...» [9, 302-303].

В.Сергійчук твердить, що більшовики, після того, як не змогли захопити владу на ініційованому ними I Всеукраїнському з'їзді рад, зразу ж перейшли до військової агресії, яка планувалася одразу після проголошення Української Народної Республіки. Науковець наводить факти, що 23 листопада 1917 р. з'явився секретний наказ начальника штабу військово-революційного комітету Всеросійського ЦВК Володимира Антонова-Овсієнка про формування більшовицьких збройних загонів в Україні. Першим таким підрозділом став створений у Петрограді так званий Український особливий партизанський загін для диверсій у тилу військ УНР на Полтавщині. Саме на багнетах цього загону російські більшовики проголосили радянську владу у Харкові, назвавши своє утворення також Українською Народною Республікою, щоби посягти невизначеність серед населення України щодо легітимності законної влади у Києві.

Відомий дослідник революційної доби в Україні В.Верстюк наголошує на тому, що після жовтневого перевороту у Петрограді і приходу до влади більшовиків, конфлікт між ними і Центральною Радою був неминучий. Це пізніше визнали представники обох сторін, наголошує історик. Проте розвиток цього конфлікту був складним і тривалим. В.Верстюк у статті «Громадянська війна в Україні 1917–1921», опублікованій у другому томі «Енциклопедії історії України» (К., 2004) пише про громадянську війну, як одну з форм вияву характерних особливостей української революції 1917–1921 рр., пов'язану насамперед зі специфічними військовими способами боротьби за владу в Україні та суперечливими діями з відстоювання влади різними внутрішніми та зовнішніми політичними силами. В.Верстюк робить висновок, що українська історіографія (*а йдеться фактично про перше десятиліття української незалежності – А. Б.*) «не відокремлюючи громадянську війну в Україні від громадянської війни в Росії, бачить у феномені громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. низку характерних особливостей, що дають змогу визначити її як окреме історичне явище, в основі якого лежала боротьба за українське національне самовизначення та державний суверенітет». Науковець датує початок громадянської війни в Україні війною Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917-1918 рр. [5, 214].

Після того, як на інспірованому у Харкові 11–13 грудня 1917 р. під охороною радянських військ альтернативному з'їзді Рад, на якому 200 делегатами було представлено 89 Рад і військово-революційних комітетів з 300 діючих в Україні, було проголошено

радянську владу в УНР, обрано Центральний виконавчий комітет Рад України, а той, у свою чергу, створив радянський уряд України – Народний Секретаріат, визнаний у Петрограді, що дало можливість Раднаркому формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих і солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про скинення Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет по боротьбі з контрреволюцією.

Через призму українсько-російського конфлікту розглядає події зими 1917–1918 рр. професор О. Реєнт. Науковець говорить про наказ уряду Леніна «військам під командуванням В. Антонова-Овсієнка розпочати наступ», внаслідок чого «9 грудня російські війська були вже в Харкові», наводить також наказ Муравйова № 14, у якому з особливо зухвалістю сказано: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів». Автор пише про збройний опір Центральної Ради «більшовицькій експансії», «навалі з півночі», про подвиг «300 юнаків під Крутами» [24; 53-55]. О.Реєнт говорить про українські визвольні змагання 1917–1921 рр. і жодним словом не обмовився про «громадянську війну».

Історик держави і права професор О.Копиленко пише про «збройний конфлікт з радянською Росією» [16, 60].

Історик Д.Яневський події між 7 грудня 1917 р. і 11 січня 1918 р. називає «українсько-більшовицькою війною», а проголошену УРСР, як складову та невід’ємну частину майбутнього Союзу РСР, «людожерним режимом» [39, 148-149].

Професор П.Захарченко, обґрунтовуючи думку про правову природу III Універсалу УЦР, як акту, що юридично оформив факт проголошення незалежності Української Народної Республіки, пише про «першу збройну інтервенцію» проти України більшовицького політичного режиму Ради Народних Комісарів на чолі з В.Леніним, «у ході відвертого збройного конфлікту, розв’язаного не визнаним в той час на міжнародній арені ефемерним утворенням, що впродовж кількох місяців не мало навіть своєї офіційної назви» [12, 112].

Висновки П.Захарченка полягають у тому, що III Універсал УЦР є актом проголошення УНР незалежною державою і введення її до кола суб’єктів міжнародного права. Факт визнання незалежності України здійснений насамперед Раднаркомом. Інспірувавши відверту інтервенцію проти неї, військові частини більшовицької Росії повалили легітимну владу Української Центральної Ради, ліквідували паростки національної державності у формі УНР. Ігноруючи положення III Гаазької конвенції 1907 р. про те, що «оголошення війни не робить агресивну війну законною», встановили на цих територіях маріонетковий уряд, повністю вмонтований в систему політичної влади держави-агресора. Відтак, не створена волею українського населення, а нав’язана іноземною країною влада, є окупаційною за всіма класичними правовими канонами [12, 117].

«Українсько-більшовицький конфлікт із сфери ідейно-політичної стрімко зміщувався у сферу відкритих військових дій, - пише В.Верстюк» [5, 5–33]. Із викладених вище матеріалів очевидно випливає, що скликаний у Харкові з’їзд рад не мав повноважень приймати жодних рішень по створенню державних органів, як ЦВК, Народний Секретаріат, які були незаконними, а влада рад, встановлена на багнетах іноземної держави не може вважатися легітимною. Означені В.Верстюком події академік В.Литвин у своєму фундаментальному підручнику «Історія України» (К., 2010), називає «Війна більшовицької Росії за Україну взимку 1917–1918 рр.» [20, 427].

Історіографічний огляд вивчення подій Української революції 1917–1921 рр. на кафедрі новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка здійснив професор А.Слюсаренко. Дослідження історії України революційної доби 1917–1921 рр. у всій її повноті, підкреслює А.Слюсаренко [2, 584-593], здійснює академік В.Литвин, праці якого слугують методологічною основою для проведення подальших наукових досліджень стрижневих складових проблеми [27, 585]. У своїй монографії «Україна у війнах і революціях ХХ століття 1914-1945. Закономірності

національного державотворчого процесу» (К., 2012), яка приваблює концептуальністю постановки проблем та їх всебічним вирішенням, події, які наступили в Україні після повалення царизму, В.Литвин розглядає через призму протистояння Центральної Ради і Ради Народних Комісарів, яке наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. переросло у першу російсько-українську війну (проте у В.Литвина вона чомусь називається «українсько-російська війна») [20, 87]. Автор переконливо говорить про «давно запланований наступ червоногвардійців на Україну», [20, 103] водночас, розвінчує хитромудро-підступну пропозицію голови Київського комітету РСДРП(б) і Київської ради робітничих депутатів Г.П'ятакова (до 9 листопада 1917 р. – члена Малої Ради як лідера більшовицької фракції) про визнання Центральної Ради крайовою владою в Україні та переобрання її персонального складу на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів [20, 96].

Перебіг історичних подій в Україні свідчить, що Центральна Рада могла самостійно здійснити нейтралізацію місцевих більшовиків, про що свідчить вибори до Українських установчих зборів – вищої законодавчої інституції, розуміючи, що демократична держава не може існувати без чітко визначеного виборчого права, без органів законодавчої, виконавчої, судової влади, обраних шляхом всезагального повного, прямого і таємного голосування.

Після жовтневого перевороту більшовики не стали на перешкоді виборів до Всеросійських установчих зборів, які були популярні ще з революції 1905–1907 рр.

Дослідник Української революції доби Директорії УНР В.Яблонський у виданні «Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992» (К., 2012), у якому вміщено документи українських еміграційних представницьких органів – Ради Республіки (1921 р.) та Української Національної Ради (1948-1992 рр.) наголошує на терміні «російсько-українська війна 1917-1918 рр.», початок якої став причиною неможливості формування законодавчої влади на основі демократичних виборів до Всеукраїнських установчих зборів [36, 3].

Водночас, особливо після III універсалу 7 листопада 1917 р., яким Українська Центральна Рада оголосила себе найвищим органом державної влади до скликання Всеукраїнських установчих зборів, активізувалася підготовка до їх проведення. На виборах до Всеросійських установчих зборів в українських округах більшовики отримали лише 10% голосів, тобто у 2,5 рази менше, ніж загалом по Росії (24%). Проте у великих містах більшовики мали більшість (Харків – 27,6 %, Катеринослав – 26,4%, Одеса – 28,6%). Блок партій та політичних сил Центральної Ради в Україні набрав 77% голосів (УСДРП і УПСР).

Вибори до Всеукраїнських установчих зборів було призначено на 27–29 грудня 1917 р., але через анархію та інші надзвичайні обставини відбулися у січні – лютому 1918 р. і то лише у семи з десяти виборчих округів на території підконтрольній УНР. На частині території України було проголошено владу рад. Головна комісія визнала дійсними 172 мандати із 301 обраного. Явка на вибори до Всеукраїнських установчих зборів була нижчою, ніж на виборах до Всеросійських установчих зборів і становила: у Києві – 29,3 %, Черкасах – 37,7%, хоч у селах вона була вищою; у Васильківському повіті – 69,6 %, Таращанському – 77 %. Загалом у виборах взяло участь 53,6 % загальної кількості виборців, що налічувалися в Україні на час виборів до Всеросійських установчих зборів. За підсумками голосування 69,76% голосів отримали об'єднані списки українських есерів і селянських спілок, 19,18 %, (за ін. даними – 17,7 %) більшовики, 4,65 % - єврейські національні комітети, 1,74 % - польські списки, 4,67 % - всі інші партії та громади. Українські установчі збори були спробою утворити українську державність парламентським шляхом [2, 740–741] . Але почалося зовнішнє військове вторгнення, якому Українська Центральна Рада протистояти виявилася не в силах. Як наслідок, у результаті широкомасштабної військової операції Радянської Росії в Україну, яка розпочалася наприкінці 1917 – та початку 1918 рр. під більшовицький контроль потрапили не лише Київ, але і Південна Україна та Донбас.

Установчі збори 9 січня 1918 р. скликані не були, початок такої роботи перенесли на 2 лютого 1918 р., але подальші події не дали можливості завершити розпочатий процес.

Початок війни з більшовиками прямо пов'язане з утворенням УНР, вважають Ю.Павленко і Ю.Храмов у одній з перших в українській історіографії періоду незалежності книзі «Українська державність у 1917–1919 рр.» (К., 1995 р.) у якій автори звернули увагу на погодженість дій Раднаркому і пробільшовицьких сил у самій Україні – робітничих і солдатських депутатів, про що «виразно свідчить навіть збіг у датах» [22, 77].

Зокрема, ультиматум В.Леніна і Л.Троцького «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» надійшов саме до Києва, саме в той день 4 грудня, коли в столиці України відкрився I Всеукраїнський з'їзд рад – Раднарком розпочав шалену пропагандистську кампанію по звинуваченню Центральної Ради у контрреволюційності, буржуазно-націоналістичній природі, яка веде таємні перемовини з генералом А.Каледіним. Активно прощтовхувалася більшовицькими організаціями України ідея перевиборів Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад, тобто почалася фактично, висловлюючись сучасною термінологією, інформаційна війна проти України.

Ідеологічною основою інтервенції Росії стало обґрунтування принципу народів на самовизначення. Оновлена теорія надзвичайних комуністичних лідерів про право націй на самовизначення припасовувала не буржуазії, а лише трудящим масам. «Ми кажемо країнцям – говорив В.Ленін на I Всеросійському з'їзді військового флоту (5 грудня 1917 р.), - як українці ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії». [19, 112].

Дослідниця державно-правових поглядів визначного українського правника, історика, державного діяча і дипломата С.Шелухіна, О.Токарчук, аналізуючи праці вченого в яких виокремлені основні причини поразки Української революції 1917-1920 років, якраз і наголошує на «відсутності в УНР налагодженої інформаційної системи, що сприяло поширенню неправдивої інформації про перебіг політичних процесів в Україні» [34, 80].

Не вдаючись до висвітлення змісту ультиматуму Центральній Раді, у якому Раднарком РСФРР визнавав Українську Народну Республіку і навіть її право на повне відокремлення від Росії то претензії у «веденні дволикої буржуазної політики», небажання скликати Всеукраїнський з'їзд рад, що ніби-то заважало РНК РСФРР визнати її повноправним представником трудящих мас України, дезорганізації фронту через передислокацію українізованих частин на територію України, роззброєння пробільшовицьких частин і пропуск на Дон козачих з'єднань, виглядало нічим іншим, як безцеремонним втручанням у внутрішні справи УНР. До того ж висувалася вимога взяти участь у боротьбі з «контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням». У випадку незгоди Раднарком РСФРР оголошував Центральну Раду у «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні». Таким чином, визнаючи, ультиматум Раднаркому право українського народу на самовизначення, аж до відокремлення, в Україну були послані російські війська.

Силовий тиск нарощувався: 27 листопада більшовики створили революційний штаб для боротьби з «контрреволюційними» військами А.Каледіна, А.Дутова і Центральної Ради [25, 46-48], а перші ешелони з російськими військами прибули до Харкова вже 9 грудня, що співпало з приїздом у місто групи делегатів, які покинули київський з'їзд рад. Цілком очевидно, що харківський альтернативний з'їзд названий I Всеукраїнським з'їздом рад, перебував під охороною іноземних збройних формувань, а створений Центральний виконавчий комітет рад України, який сформував Народний секретаріат – радянський уряд України були цілковитими маріонетковими утвореннями Петрограда. На цю важливу зовнішньополітичну обставину наголошують автори монографії «Революцію назначить ...экспорт революции в операциях советских спецслужб» (2004) В.Сідак та В.Козенюк [26, 22].

Уряд проголошеної радянської республіки зразу ж був визнаний Росією. «Тимчасовим надзвичайним комісаром України» Раднарком призначив Г.Орджонікідзе.

Утворення радянських органів влади послужило для Радянської Росії доброю ширмою за якою можна було проводити збройну агресію проти УНР, але вже під видом внутрішньо-українського конфлікту, тобто громадянської війни. На означену обставину звернув увагу В. Винниченко, який наголосив: «Не вона (РСФРР – Б.А.) мовляв, уже тепер вела війну з Україною, а харківський український уряд боровся проти київського, тепер, мовляв, це хатня справа самого українського народу. Зрозуміло, що це була лише одна формальність, бо харківський уряд усі директиви отримував з Петрограда і вів військові операції силами руського уряду» [6, 171]. 17 грудня ЦВК і Народний секретаріат опублікували маніфест про повалення Центральної Ради і Генерального секретаріату.

У вже згаданій праці В.Сідака і В.Козенюка наводяться прямі докази використання фронтових російських частин і зведених загонів солдатів, матросів і червоногвардійців Петрограду, Москви та інших частин Росії, поміщені у ще недостатньо профільтованій цензурою того часу книзі В.Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне». Прямим текстом автор розкриває роль Раднаркому у розгромі Центральної Ради. Антонов-Овсієнко підкреслював : «Раднарком не міг допустити перемоги контрреволюційного руху, позбавитися вугілля Донецького басейну, залізної руди Кривого Рогу, продовольства України» [26, 23].

Треба взяти до уваги той факт, що у військових діях з боку Радянської Росії брали участь як регулярні війська з Росії, які перейшли на бік більшовиків, так і загоны бойовиків з Москви, Петрограда, Твері, Ярославля, Костроми, Воронежа та інших міст – добре відома «червона гвардія». Це був класичний експорт революції, в результаті якого війська сусідньої держави, конкретно РСФРР, діють узгоджено з місцевою «п'ятою колоною», основу якої становили місцеві більшовики, окупували територію України і створювали маріонеткові новоутворення у виді «радянських республік», повністю підконтрольних центральному московському урядові, серед яких тільки одна з столицею в Києві зберегла деякі риси «українськості», хоч і на її території перша радянська окупація (кін. 1917 – поч. 1918 рр.) супроводжувалася кривавим терором проти всього, що несло на собі найменший відбиток національного життя. Всі інші «республіки» не вважали себе українськими навіть формально, хоч на 60 % і більше були населені українцями» [35, 104–105].

25 грудня 1917 р. почався загальний наступ радянських військ на Лівобережжі і Донбасі. 28 грудня впав Катеринослав, згодом Олександрівськ (нині Запоріжжя), Полтава, Глухів, Конотоп. Червоні війська, що рухалися з півночі об'єдналися у Бахмачі, командування над якими перебрав М. Муравйов раніше засуджений за вбивство з позбавленням офіцерського звання і звідти розпочав прямий наступ на Київ, зустрівши опір на станції Крути під Ніжином. Сам Муравйов і красномовно заперечує факт громадянської війни в Україні праця 1917 – початку 1918 рр. і доводить повсюдну військову присутність на її території іноземного війська. У зв'язку з цим, зазначив у своєму виступі на круглому столі, організованому Національним Фінським комітетом «Історики без кордонів» 30 січня 2017 р. у Хельсинки професор В. Сергійчук, можна порівняти документальні події лютого 1918 року з тими, що ось уже три роки відбуваються на Донбасі: «Полтава взята петроградським і харківським загонами чисельністю 500 осіб, бій 2 години. 2) м. Ромодан взятий тими ж загонами – бій 6 годин. 3) Гребінка взята харківськими, петроградськими, донськими і московськими загонами, були висаджені у повітря гайдамаками залізн. мости. Бій – 20 годин. 4) Ічня була взята тільки петроградською гвардією – бій 2 години. 6) Дарниця взята харківським, петроградським, донським і московським загонами і ешелонами матросів, бій 2 години. 7) Київ – бій був 8 днів. Перша армія пішла вперед з тов. Журавльовим і Єгоровим, другою виступила армія Ремнева. Брала участь вся червона гвардія: Харківська, Московська, Петроградська, Тверська і Донська. Підписи: Начальник Виноградов Головнокомандуючий Муравйов» [38].

Отже, експансія російських більшовицьких військ почалася під гаслом «громадянської війни». Події під Крутами, крім багатьох інших історичних уроків (потреба у своїй боєздатній армії, наївна надія на дружбу з росіянами, нейтралітет значної частини суспільства), також розвінчують водночас і міф про громадянську війну. Важко зрозуміти, як молоді студенти, вихідці із заможних і відомих родин «буржуазії» за класичною радянською ознакою, які були далекі від соціалістичних ідей, виступили добровільно на захист соціалістичної Центральної Ради? На це питання дає відповідь М.Грушевський у своїй промові 18 березня 1918 року під час поховання у Києві Героїв Крут, опублікованій у 1939 р. у закордонному виданні «Смолоскип» (Чехословаччина). «Здержіть Ваші сльози, які котяться! Ці юнаки поклали свої голови в обороні своєї Батьківщини й Батьківщина збереже про них вдячну пам'ять на віки вічні!» Події під Крутами аж ніяк не вписуються у схему громадянської війни, тому за попередніх керманців Міністерства освіти України до початку Революції Гідності робилися спроби вилучити їх з підручників історії [Власенко С. На шану відважних героїв // Голос України. – 2017. – 28 січня].

Голова Верховної Ради України А. Парубій у своєму зверненні до українців з нагоди Дня пам'яті Героїв Крут дав свою новітню історико-політичну оцінку подій майже столітньої давнини: «Уже століття майже безперервно триває війна із споконвічним ворогом України – Росією. Після проголошення незалежності України 22 січня 1918 року більшовики почали агресію проти молоді української держави. Але ворог як століття тому, так і сьогодні не врахував головного – духу наших воїнів. Крути та Бахмач – дві маленькі залізничні станції – стали вічними символами незламності всіх захисників України» [7].

Автор публіцистичного нарису «Жар і холод січня 1918-го» присвяченого Героям Крут В.Чепурний називає ці події російсько-українською війною, а війська Муравйова «російською окупаційною армією» [7].

Принагідно звернутися за оцінками подій зими 1917-1918 рр. до самих очільників національно-визвольного руху і творців відродженої української державності. Для Голови Української Центральної Ради М.Грушевського не було жодних сумнівів щодо оцінки головних подій того періоду, а, насамперед, перебігу воєнних дій. М.Грушевський застосовує для характеристики загонів, що наступали на Київ такі терміни: «кільканадцятитисячні сили московських солдатів», «москалі», які під Бахмачем «ламали межі Української Держави». «Від української протимосковської відсічі в Крутах залежало: або викинути москалів з Бахмача й утвердити межі Української Держави, або москалі посунуть через Крути на Київ», [Власенко С. На шану відважних героїв // Голос України. – 2017. – 28 січня] – наголосив він.

«Війна між військами Раднаркому і Центральної Ради була досить специфічною, – зазначає В.Литвин. – Вона не мала фронтів, радянські війська просувалися по залізницях. Тому багато важила оборона залізничних станцій Українською армією. Противник мав величезну чисельну перевагу, але вдала оборона дозволяла уповільнювати його просування. Найбільш яскравий епізод цієї війни – бій під Крутами» [20, 106].

«Насамкінець, – пише В.Литвин, – треба звернути увагу на досить-таки дивний характер цієї війни, хоч її доводиться назвати «українсько-російською». Ні в Росії не спостерігалось відкритих проявів українофобії, ні в Україні – ескалації антиросійських настроїв. Як завжди бувало при розпаді імперій, елементи міжнаціональної війни в різних пропорціях перепліталися з елементами громадянської. Спалахи нелюдської жорстокості в такій війні пояснювалися не стільки тваринними інстинктами людей, які воювали роками, та звикли постійно ризикувати власним життям, вбиваючи собі подібних в чужій уніформі, скільки холоднокривними розрахунками політиків, які бажали використати терор для насадження диктатури» [20, 108].

В.Солдатенко говорить про різнобій у аспекті кристалізації завершальної грані Української революції (початок 1919 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921, 1922, 1923, 1924 і навіть 1933 рр.). Сам В.Солдатенко вважає заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. «А далі домінуючими були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднувчий рух за утворення СРСР, уконститування

останнього, будівництво і здійснення радянського соціалістичного ладу тощо», - зауважує дослідник [28, 35]. Водночас у своїй статті «Громадянська війна», вміщеній у «Політичній енциклопедії», як історичний приклад громадянської війни поряд з іншими, він наводить війну «між різними політичними силами в Росії (1980-20), в яку було втягнуто й населення України» [23, 159]. А завершення громадянської війни науковець пов'язує з розгромом П. Врангеля в Криму, коли «на європейському театрі військових дій завершилася громадянська війна (ще раніше зазнала поразки Польща, що змушена була сісти за стіл переговорів з РСФРР і УРСР), припинилися спроби змінити вектор суспільного життя силовим, збройним шляхом» [28, 4-5]. Водночас, В.Солдатенко з жалем констатує, що «й найновіші праці з історії Української революції керівництво проектом віддало перевагу кон'юктурним ідеологічним чинникам над науковими критеріями і логікою фактів, знову позначивши завершальну грань предмету дослідження 1921 р.» [30, 85]. Мова іде про двотомник «Нариси історії української революції 1917–1921 років» (К., 2011–2012), у якому вміщено розділ «Більшовицька експансія в Україну», написаний у співавторстві з С.Кульчицьким, В.Верстюком та Г.Г. Єфіменком [25, 241–414].

Підведемо деякі підсумки викладеного. В той історичний період, коли перестала існувати Російська імперія та на її території виникла низка утворень, що претендували на статус «держави». Якщо ми поглянемо на територію України, то зазначимо, що в той період було кілька центрів влади (урядів), кожний з яких вважав себе урядом України загалом. Зокрема це була Центральна Рада, уряд УНР у Києві та пробільшовицький проросійський уряд у Харкові. Обидва уряди вважали себе єдиною легітимною владою на території України. Питання полягає в тому, щоб визначити, який саме з цих урядів був з погляду міжнародного права легітимним, а отже, чию із зазначених урядових версій виникнення української держави слід взяти за основу.

А відповідно до теорії визначного українського правника, дипломата та державного діяча С.П. Шелухіна, датою відновлення української державності є «зречення московського царя з березня 1917 року, від суверенітету й престолу та звільнення російських народів від присяги підданства. (Токарчук. О.В. Державно-правові погляди С.П. Шелухіна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2011. – 20 с. – с. 4–5.)», в тому числі багатомільйонна армія, яка переприсягала на вірність Тимчасовому уряду. В той же час всі інші, звільнені від присяги монарху, не присягали...

Потрібно зазначити, що уряду, створеному Центральною Радою вдалося встановити ефективний контроль над територією і населенням України, таким чином можна говорити про УНР саме як суб'єкт міжнародного права. Крім того, західні держави визнавали уряд УНР. Про це, зокрема, свідчить підписання Брестського договору, яким Україну як незалежну державу було визнано державами Четверного союзу та РСФРР.

Стверджувати про те, що Україна як суб'єкт міжнародного права виникає 12 (25) грудня 1917 р. після того, як I Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Україну республікою рад, як мінімум, некоректно [1, 63].

По-перше, тому що на 12 грудня більшовики не контролювали і не здійснювали ефективного керівництва більшістю території України.

По-друге більшість населення тогочасної України не підтримувало українського радянського уряду, який за аналогією з Генеральним секретаріатом називався Народним секретаріатом, а проголошена більшовиками держава своєю назвою обрала також – УНР і лише згодом стала називатися УСРР, яка легітимізувалася методами репресій, шляхом масового терору та нав'язуванням державної ідеології.

Джерела легітимності певної влади визначають специфіку набуття легітимності політичної влади для кожної конкретної країни, формуючи при цьому її національну модель. «Легітимність, - зазначає політолог Є.Г. Цокур, - це та нерозривна складова, віртуальний ресурс, який дозволяє особистості поступатися своїми правами та свободами на користь

суспільних інтересів та державно-політичних пріоритетів. Певною мірою, легітимність – це віра в надзвичайні здібності та бажану ефективність роботи владних структур, викликана бажанням покращення власного життя, досягнення суспільного прогресу, романтизація влади, вчинки, події і т.д. Цей ресурс може бути як безмежним, так і вичерпним. Від ефективності дій владно-політичних структур та лідерів залежить його рівень, дієвість, можливість і тривалість використання легітимного потенціалу суспільства».

Питання легітимації радянської влади в Україні, що закріпилася у боротьбі з українськими національними урядами в добу Національно-демократичної революції 1917-1921 рр. належить до неоднозначних і дискусійних проблем історії держави і права України ХХ ст. і вимагають переосмислення з нових позицій. Як відомо, УНР впала внаслідок військової поразки від більш як мільйонної Червоної армії. Але утримувати Україну тільки силою було неможливо. Щоб зняти присмак окупаційності радянської влади Російська комуністична партія (більшовиків) та їх українська філія – КП(б)У – пише дослідник названих процесів Н.О. Дмитрасевич, – мали переконати український народ у тому, що радянська влада є його владою. Задля цього більшовики визнали проголошену 6 січня 1919 р. УСРР формально незалежною державою з власними владними структурами та «самостійною» зовнішньою політикою [1, 57-68].

Розглядаючи УСРР / УРСР як маріонеткову штучну квазідержаву, сучасні українські історики і правники іменують більш як семидесятирічний період існування в Україні радянської влади як окупаційної (Н.Дмитрасевич, С.Кульчицький, М.Дорошко, П.Захарченко) [10, 1; 17; 11; 12, 117].

Про «антинародність, антиукраїнську спрямованість, імперську сутність» встановленої «в період з кінця 1917 року та до кінця 1920 року за допомогою багнетів Червоної Армії» радянської влади в Україні, яка в усіх своїх проявах була точною копією влади «більшовицької Росії», наголошує історик держави і права П.Музиченко, говорить той факт, що такі уподібнення вищих та місцевих органів влади й управління, судової системи, Конституції, нормативних актів «робила завжди і всюди тільки окупаційна влада» [21, 274].

Звідси спроба створення музею радянської окупації за подобою країн Балтії та ін. за президентства В.Ющенка, кваліфікація партійних і радянських апаратників колаборантами тоталітарного режиму тощо, ексцеси під час революції Гідності, які ознаменувалися «ленінонадами», «декомунізацією», «дерадянізацією», що виглядає, до певної міри як своєрідний реванш за «червоний терор», розкуркулення, голодомори, репресії, масові депортації тощо.

Дещо відмінну думку щодо української державності періоду УРСР висловлював Президент Л.Кучма: «Один з творців української державності Володимир Винниченко, - написав він, – перебуваючи в еміграції, виявився прозорливішим за всіх. В часи найжорстокішого тоталітарного режиму в СРСР він не сумнівався, що «українська державність в Україні є». Вона (писав Винниченко у своєму щоденнику) живе, накопичує сили, які приховано містять в собі ідею самостійності і у сприятливий час вибухнуть, щоби здійснити її. Тепер ми добре бачимо, наскільки він був правий. Ці сили були багато в чому народжені українізацією 20-х років, проведеною тоталітарною рукою. Чи, як було сказано вище, з допомогою «тоталітарної прививки» [19, 287].

Як не прикро це констатувати, але поріг ненависті в українському суспільстві з роками не знижується, за деякими даними зростає. На наше переконання, це наслідок важкого громадянського конфлікту, який почався в Україні з 1917 р. і триває до сьогоднішнього дня. Розкол проходить по лінії історичної пам'яті, активізації «політичного коду» представників окремих етно-соціальних груп тощо.

В часи горбачовської «перебудови» в одному з номерів журналу «Родина» на обкладинку був винесений напис: «Громадянська війна в СРСР – 1917–1921 рр.». Тобто, навіть тодішня радянська історіографія не вважала громадянську війну закінченою, очевидно, ґрунтуючись на сталінській тезі про те, що з наближенням до комунізму класова боротьба буде загострюватись, очевидно, саме на внутрішнє протистояння розраховували творці ідеї «русского мира», проекту «Новоросія», який намагається реалізувати нинішній

режим Російської Федерації на сході і півдні України. Але теза громадянської війни на Донбасі не спрацювала. Довелося взятися до прямої воєнної агресії, прикриваючись як і сто років тому терміном громадянська війна.

Список використаної літератури:

1. Андрусишин Б.І. Проблема спадкоємності української державності // Українська революція 1917-1921 рр: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 року. – К: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.
1. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. – К., 1995. – 191 с.
2. Андрусишин Б. Установчі збори. Політична енциклопедія. . Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст., голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2012.- 808 с .
3. Верстюк В.Ф. Громадянська війна в Україні 1917—1921 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — Київ : Наук. думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 213.
4. Верстюк, В.Ф. Проголошення Української Народної Республіки та політична боротьба за владу в Україні у листопаді-грудні 1917 р. [Text] / В. Ф.Верстюк // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. - К. - 2007. - Вип. 2. - С. 5-32
5. Винниченко В. Відродження нації. В 3-х тт. — К., 1990. — Т.ІІ. — 328 с.
6. Власенко С. На шану відважних героїв // Голос України.- 2017.- 28 січня.
7. Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. - К.: Наук.думка, 1987. - 439 с.
8. Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995. — 607 с.
9. Дмитрасевич Н.О. Внутрішній та міжнародний аспекти легітимізації радянської влади в Україні в 1917 - 1922 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. О. Дмитрасевич ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. — К., 2011. — 19 с.
10. Дорошко М. Чи був більшовицький режим в Україні окупаційним? // Дзеркало тижня. – 2007. – №41. - 3-9 листопада
11. Захарченко П. П. Третій універсал Української Центральної Ради як акт проголошення державної незалежності України / П. П. Захарченко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. - 2013. - Вип. 23. - С. 112-118
12. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. - К. : Генеза, 2012. - 512 с.
13. Калакура Я. Українська революція 1917–1921 рр. як чинник демонтажу Російської та Австро-Угорської імперій: історіографічний погляд // Українська революція 1917–1921 рр.: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 року. – К: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.
14. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) / Монографія. – К.: Олан, 2003. – 608 с.
15. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
16. Кульчицький С. Що таке радянська влада? / День. — 2007. - 9 листопада, 6 грудня.
17. Кучма Л.: Украина — не Россия. М.: Время, 2003. — 560 с.
18. Ленін В.І. Повне зібр. творів.— Т.35.— С.112.
19. Литвин В. М. Історія України : підручник / В. М. Литвин. - К. : Наукова думка, 2010. - 829 с.
20. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посіб. – 5-те вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 437 с.
21. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. [Текст] : іст.-генет. аналіз / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов ; Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу й історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, Ін-т гуманіт. дослідж. Укр. акад. наук нац. прогресу. - К. : Манускрипт, 1995. - 262 с.
22. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.
23. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 років О.П. Реєнт. – К., 2016. – 280 с.
24. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. - Київ: Альтернативи, 1999. - 320 с. - (Україна крізь віки. - Т. 10).
25. Сидак В.С., Козенюк В.А. Революцію назначить...экспорт революции в операциях советских спецслужб / В. С. Сидак, В. А. Козенюк. - К. : Генеза, 2004. - 248 с.
26. Слюсаренко А. Дослідження історії Української революції 1917 – 1921 років на кафедрі новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Українська революція 1917 –

1921 років: погляд із сьогодення / Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 року. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.

27. Солдатенко В. Революційний досвід України 1917-1920 рр. в історіографічному дискурсі // Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. - 654 с.

28. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. III. Рік 1919. — Київ: Світогляд, 2010. – 442 с.

29. Солдатенко В. Ф. Українська революція: іст. нарис : [монографія] / В. Ф. Солдатенко. - К. : Либідь, 1999. - 975 с.

30. Солдатенко В.Ф. Національна пам'ять (ресурси та наголоси) : [збірник наукових праць]. - К: Пріоритети, 2016. - 303 с.

31. Стецько Я. Твори. Т.1.: Українська визвольна концепція. - Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1987.- 528 с.

32. Тихоненков Д. А. Карательные органы большевиков и контроль за их деятельностью на Украине в первые годы советской власти (1918-1921 гг.)/Д. А. Тихоненков // Актуальні проблеми науки історії держави і права. -Х.:Право, 2013.- 256 с.

33. Токарчук О. В. Державно-правові погляди С. П. Шелухіна : монографія / О. В. Токарчук;. - К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. - 177 с.

34. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новороссия»: 1714- 2014 Юбилей на крови. – Запорозьке: ЗНУ, 2015. – 140 с.

35. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. – 840 с.

36. Харасик Н.О. Система органів працевлаштування в Україні в період про радянської війни та іноземної інтервенції // Актуальні проблеми науки історії держави і права. – К.: Право, 2013.- 256 с.

37. Центральний державний архів громадських організацій України. - Ф. 5. – Оп. 5 – 1. – Спр. 16. – Арк. 421.

38. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

References

1. Andrusishin B.I. The problem of continuity // Ukrainian state Ukrainian revolution of 1917-1921: a view of the present. - Kyiv, 2013. - S.57-68 (in Ukr.)

2. Andrusishin B.I. In search of social balance. Outline of the history of the working policy of the Ukrainian government revolution and liberation struggle 1917 - 1920 biennium. - K., 1995. - 191 p. (in Ukr.)

3. Andrusishin B.I. Constituent Assembly. Political Encyclopedia. . Redkol. : Levenets Yu (Chairman), Yuri Shapoval (Deputy Chairman ..) and others. - K. : Parliamentary Publishing House, 2012.- 808 p. (in Ukr.)

4. Verstyuk V.F. Civil war in Ukraine 1917-1921 // Encyclopedia of History of Ukraine: 10 t. / Redkol. : VA resin (chairman) and others. ; Institute of History of Ukraine. - K: Science. view, 2004 - Vol 2: D - D. - S. 213 (in Ukr.)

5. Verstyuk V.F. Proclamation of the Ukrainian People's Republic and the political struggle for power in Ukraine in November-December 1917. [Text] / V. F.Verstyuk // Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921. - K. - 2007. - Vol. 2. - P. 5-32 (in Ukr.)

6. Vinnichenko V. Revival of the nation. In 3 vols. - K., 1990. - Т.II. - 328 p. (in Ukr.)

7. Vlasenko C. In honor of brave heroes // Voice Ukraine.- 2017.- 28 January. (in Ukr.)

8. Hamretskyy J.N., Timchenko J.P. , Schus O. Tryumfalnoe shestvye Soviet power in Ukraine. - K. : Nauk.dumka, 1987. - 439 p. (in Ukr.)

9. Grabowski S., Stavroyani S., Shkliar L. Essays on the History of the Ukrainian state. - K., 1995. - 607 p. (in Ukr.)

10. Dmytrasevych N.O. Domestic and international aspects legitimize Soviet power in Ukraine in 1917 - 1922 years. : Author. Dis. ... Candidate. Legal. Sciences: 12.00.01 / N.O. Dmytrasevych; Nat. ped. University of them. MP Dragomanova. - K., 2011. - 19 p. (in Ukr.)

11. Doroshko M. Was the Bolshevik occupation regime in Ukraine? // Zerkalo Nedeli. - 2007. - №41. - November 3-9 (in Ukr.)

12. Zakharchenko P. Third Universal of the Ukrainian Central Rada as an act of independence of Ukraine / P.P. Zakharchenko // Scientific Journal NEA Dragomanov. Series 18: Economics and Law. - 2013 - Vol. 23. - P. 112-118 (in Ukr.)

13. Kalakura Y.S. Ukrainian historiography: lectures. - K: Genesis, 2012. - 512 p. (in Ukr.)

14. J. Kalakura Ukrainian revolution of 1917-1921. As a factor in the dismantling of the Russian and Austro-Hungarian Empires: historiographical view // Ukrainian revolution of 1917-1921. : sight of the present. - K., 2013. - p. 593-617. (in Ukr.)

15. Kapeljushnyi V. Hat won and lost independence: historiographical essay Ukrainian statehood day national liberation struggle (1917 - 1921 years.) / Monograph. - K. : Olan, 2003. - 608 p.

16. Kopylenko O.L., Kopylenko M.L. State and Law of Ukraine. 1917-1920: Navch.posibnyk. - K. : Lybid, 1997. - 208 p. (in Ukr.)

17. Kulchytsky C. What is Soviet power? / Day. - 2007 - November 9, December 6 (in Ukr.)

18. Kuchma L. Ukraine - not Russia. М.: Time, 2003. - 560 p. (in Russ.)
19. Lenin V.I. Full zibr.tvoriv.- Т.35.- p.112 (in Ukr.)
20. Lytvyn V. History of Ukraine: Textbook / V. Lytvyn. - K: Scientific Thought, 2010. - 829 p. (in Ukr.)
21. Muzichenko P.P. History of State and Law of Ukraine: Navch.posib. - 5th ed., Straighten. and add. - K.: T-in "Knowledge" flat co, 2006. - 437 p. (in Ukr.)
22. Pavlenko Y., Ukrainian Yuri Temples in the state 1917-1919rr [Text]: ist.-genetics. Analysis / Y. Pavlenko, Y.O. Temples; Centre for Scientific. nauk.-tehn.potentsialu and Science History Studies. G.M. Dobrov NAS of Ukraine, Institute of humanit. for Scientific. Eng. Acad. Science nat. progress. - K., manuscript, 1995. - 262 p. (in Ukr.)
23. Political Encyclopedia. Redkol.: Levenets Yu (Chairman), Yuri Shapoval (Dep. Chairman) and others. - K.: A parliamentary Publishing, 2011. - 808 p. (in Ukr.)
24. Reient A.P. Ukrainian liberation movement of 1917 - 1921rokiv AP Presenter. - K., 2016. - 280 p.
25. Rublev OS, Reient AP Ukrainian liberation movement of 1917-1921. - Kyiv: Alternatives, 1999. - 320 p. - (Ukraine through the ages. - T. 10) (in Ukr.)
26. Sydak V.S., Kozenyuk V.A. Appoint the revolution ... revolution in export operations Soviet special services / V.S. Sydak, V.A. Kozenyuk. - K: Genesis, 2004. - 248 p. (in Russ.)
27. Slyusarenko A. Study the history of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921 at the Department of Contemporary History of Ukraine Kyiv National Taras Shevchenko // Ukrainian revolution of 1917 - 12,921 years: a view from the present / International Conference April 25, 2012. - K.: Ukrainian Institute of National Memory, 2013. - 656 p. (in Ukr.)
28. Soldatenko V.F. Ukraine in the revolutionary days East. essays chronicle. In 4 t.: T. III. Year 1919 - Kyiv: Philosophy, 2010. - 442 p. (in Ukr.)
29. Soldatenko V.F. Ukrainian revolution: East. sketch [monograph] / V. Soldatenko. - Kyiv: Lybid, 1999. - 975 p. (in Ukr.)
30. Soldatenko V.F. National memory (resources and emphasis): [Scientific works]. - K: Priorities, 2016. - 303 p. (in Ukr.)
31. Soldatenko V.F. National memory (resources and emphasis): [Scientific works]. - K: Priorities, 2016. - 303 p. (in Ukr.)
32. Stetsko J. Works. V.1.: Ukrainian liberation concept. - Munich: Publishing Organization of Ukrainian Nationalists, 1987.- 528 p. (in Ukr.)
33. Tyhononkov D.A. Karatelnye organy bolshevykov and control s deyatelnostyu The first in Ukraine in Years Soviet power (1918-1921 gg.) / D. A. Tyhononkov // Actual problems of the history of science of law. -X.: Law 2013-S.174-176 (in Russ.)
34. Tokarchuk O.V. State-legal views Shelukhin SP: monograph / O.V. Tokarchuk; Nat. ped. University of them. M.P. Dragomanova. - K: Izd NEA them. M.P. Dragomanova, 2012. - 177 c. (in Ukr.)
35. Turchenko G., Turchenko F. The "Novorossiya": S. 764 - 2014 Yubyley in blood. - Zaporozhye, News, 2015. - 140 p. (in Russ.)
36. Ukrainian parliamentarism in exile. State Center of the UNR, documents and materials 1920-1992 / Compiled by V. Yablonsky. - K.: Publishing Olena Teliha, 2012. - 840 p. (in Ukr.)
37. Harasyk N.O. The system of employment in Ukraine during the Soviet war and foreign intervention // S. 199-200. (in Ukr.)
38. TSDAHOU. - F. 5. - Op. 5 - 1 - conjugation. 16. - Arc. 421. (in Ukr.)
39. Yanevsky D. Political system in Ukraine of 1917-1920: creation and attempts reasons for the defeat. - K.: The spirit and the letter, 2003. - 767 p.

Andrusyshyn B. THE QUESTION OF THE REVOLUTION OF 1917–1921 AND THE BEGINNING OF THE «CIVIL WAR» IN MODERN UKRAINIAN OF HISTORIOGRAPHY

Abstract

Understanding the educational jubilee of the February Revolution of 1917 and the czar's demise, therefore, according to the statement of the prominent Ukrainian lawyer, statesman and diplomat S. Shelukhin, the Ukrainian people were released from the oath of the Russian tsar, made up on the Pereyaslav Council, the rise of the national liberation movement of the Ukrainian people, as a result of which was proclaimed the independence of the Ukrainian People's Republic, gives an opportunity to rethink the events of 1917-1921 in a new way. An unbiased view of the historical realities that came about after the collapse of the Russian Empire shows that the struggle of Ukrainians to restore own statehood lost some centuries ago, acquired special forms of national democratic revolution and liberation struggles, the so-called Russian democracy, which replaced the tsarist regime, did not see in the long term the solution of the Ukrainian

problem through the proclamation of independence and only under pressure of circumstances, first of all the military factor, since about 4 million Ukrainians were the ranks of the Russian Army on the fronts of World War II, was forced to agree on certain autonomous acts that materialized in proclaimed by the Ukrainian Central Council universals. At the same time, the Interim Government launched criminal cases for anti-state activities and separatism on the leaders of the Ukrainian national liberation movement. The Bolshevik coup in Petrograd abruptly changed the course of history. Bolshevik government - Sovnarkom - acknowledging the UPR, at the same time, declared war against the youth Ukrainian state under the pretense of contrived helping for the Ukrainian workers and peasants in the struggle against the bourgeoisie.

The most recent Russian-Ukrainian war started in 2014, which according to Russian propaganda is presented as an internal conflict of Ukraine, gives additional grounds for considering events in the winter of 1917-1918 not as the beginning of the civil war in Ukraine, but as the invasion of Soviet Russia into Ukraine, military aggression against to overthrow the UPR. The participants of events, including Antonov-Ovsienko, Lieutenant-Colonel Muravyov, and others, testify to the true purpose of military invasion-not to allow the Ukrainian people to revive their own state and continue to economically exploit the country's natural resources and its human resources. The Ukrainian national liberation movement, according to our conviction, was not an integral part of the All-Russian revolutionary process, which had a pronounced social-class color, but aimed primarily at resolving national-democratic problems, which most affected the centuries of the disenfranchised people. The political confrontation that was observed in Ukrainian society about possible ways of further development could be resolved peacefully, but the invasion of the regular units of the Russian army, the participation of the "Red Guard", gave an impetus to the Communist leadership of Soviet Russia to talk about the civil war in Ukraine, which, according to our conviction, was not. As a result of the aggression of the RSFSR and the military defeat of the Ukrainian People's Republic, a communist regime was established in Ukraine, which some historians and lawyers treated as an occupation, and the Soviet government as colloquial, whose influence legally ended with the proclamation of independence by Ukraine in 1991.

УДК 94(470+571)(092)Керенський

М. В. Глібічук

кандидат історичних наук,
викладач кафедри історії нового
та новітнього часу

Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

E-mail: m.hlibischuk@chnu.edu.ua

ОБРАЗ ОЛЕКСАНДРА КЕРЕНСЬКОГО В МЕМУАРАХ ЛІДЕРІВ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ

У статті стисло охарактеризовано ставлення керманців Білого руху Півдня Росії до одного з головних діячів революційних подій в Росії 1917 р. Олександра Керенського. Незважаючи на усталену думку у радянській історіографії, що всі вожді білих з антипатією ставилися до Керенського, автор дійшов висновку про неоднозначну позицію до цієї постаті впродовж 1917 р., яка залежала від багатьох чинників.

Ключові слова: Російська революція (1917–1922), Білий рух Півдня Росії, Громадянська війна, О. Керенський.

Перспективним напрямком у дослідженні революції в Росії (1917–1922 рр.) є тема репрезентації образів влади. Хоча більшість сучасних науковців скептично ставиться до вивчення цього аспекту, однак без його висвітлення не можливо повністю зрозуміти дій тогочасних революційних вождів. Тим більше, що це дозволяє розвінчувати міфи, які конструювалися політичними акторами та суспільними групами, які їх підтримували у цей буремний період.

Одним із найбільш цікавих питань для дослідників, які займаються вказаною вище тематикою, є формування культу Олександра Керенського у 1917 р. Над окремими аспектами цієї проблематики працюють як зарубіжні, так і вітчизняні фахівці [1]. Однак, на наш погляд, історики недостатньо уваги приділяють такому сюжету, як сприйняття лідера

революції відомими діячами білогвардійського табору. Тому **метою** наукової розвідки є висвітлення образу Керенського в мемуарах лідерів Білого руху Півдня Росії.

Слід зазначити, що більшість представників білих у своїх споминах вказувала, що призначення Керенського на посаду військового і морського міністра викликало обурення серед вищого офіцерства Росії. Вони вважали це призначення абсурдним, оскільки міністр-соціаліст Керенський не мав найменшого уявлення ні про устрій армії, ні про тактику ведення бойових дій. І хоча деякі з них змирилися з цим призначенням, його дії часто викликали у них невдоволення і роздратування. Найбільш негативно поставився генерал-ад'ютант О. С. Лукомський, який звинувачував Керенського в неприйнятті рішучих заходів для порятунку армії. У його пам'яті Керенський зберігся як людина «дріб'язкова, злісна, що ставила інтереси справи нижче свого дрібного самолюбства і пихатості» [2, 183]. Такі ж судження висловлювали й інші відомі військові постаті білого табору Півдня Росії, як П. М. Врангель та П. М. Краснов [2, 183–184].

На відміну від більшості вождів Білого руху, у спогадах генерала А. І. Денікіна лідер революції в Росії 1917 р. отримав більш виважені оцінки. Денікін, як і інші білі генерали, вважав Керенського абсолютно чужою людиною у армії, яка немає ніяких здібностей до військової справи. Проте на противагу іншим діячам генералітету російської армії, він мав надію на те, що незважаючи на усі ці недоліки, Керенський зуміє зберегти країну від анархії. Ось що писав Денікін у своїх мемуарах: «Був поза сумнівом такий короткий, досить яскравий період у житті Керенського – військового міністра, приблизно до червня, коли не лише широкі верстви населення, але й російське офіцерство підкорялося чарівливості його екзальтованої фрази, його істеричного пафосу. Російське офіцерство, віддане на заклання, тоді все забуло, все пробачило і болісно чекало від нього порятунку армії» [3, 239].

Подібні міркування висловлював генерал М. В. Алексеев – видатний воєнний стратег Російської імперії початку ХХ ст., засновник Добровольчої армії та один із керманічів білих на Півдні Росії. Алексеев винив насамперед Керенського у катастрофічному стані справ в армії у 1917 р. Також він досить скептично оцінював діяльність Керенського як на посаді міністра, так і прем'єра: «Керенський не вмів бути вище діяча партії, з якої він вийшов; він не має сили відмовитись від її готових рецептів; він не розуміє, що армія в монархії чи республіці повинна існувати на однакових засадах самоорганізації; він буде шукати шлях, який веде до створення фантастичної «революційної» армії» [4, 345]. Однак генерал Алексеев, як і Денікін, вважав, що Керенський ще має шанс змінити ситуацію в армії та вберегти країну: «Або Керенський зійде зі сцени і Росія зазнає воєнної поразки найближчим часом, або він повинен прокинутись, вилікуватись від своєї зарозумілості і сказати собі, що час слів минув, потрібна влада та рішучість» [4, 345].

Слід зазначити, що подібні міркування про те, що Керенський зуміє зупинити державу від сповзання до хаосу, висловлювали не лише військові представники білогвардійського руху Півдня Росії, але й політики, які належали до цього табору. Так, В. В. Шульгін, досвідчений політичний та державний діяч, який дотримувався правих поглядів, припускав, що на політичній арені тогочасної Росії лише Керенський є найбільш вдалою кандидатурою на роль «рятівника нації». У багатьох своїх публікаціях, що були надруковані у 1917 р., Шульгін покладав великі надії на цю революційну постать, яка стане «Наполеоном», бо у цьому випадку опозиції в обличчі більшовиків «не потрібно боротися, адже Наполеон (мається на увазі Керенський – автор) розчавить їх, як травинку» [Цит. за: 5, 128]. Але як і для більшості керманічів Білого руху конфлікт у серпні 1917 р. між Головнокомандувачем армії генералом Л. Г. Корніловим та головою Тимчасового уряду Керенським викликав остаточне розчарування в останньому як лідері, що здатний вберегти країну від Громадянської війни.

Але чому в 1917 р. відомі вожді білих Півдня Росії вбачали саме у цій політичній фігурі майбутнього «Бонапарта», який зуміє приборкати революцію? На наш погляд, такий вибір зумовлений кількома чинниками.

У цей час активно формувався культ Керенського, а одним із його видів був образ «Бонапарта». Адже сучасники у його публічних виступах відчували «нотки» епохи Великої Французької революції (1789–1799 рр.) та згадували її героїв. Так, російська поетеса М. І. Цветаєва, що була сучасницею тих буремних подій, у вірші, який був присвячений Керенському, порівнювала його з Бонапартом. Для Цветаєвої Наполеон – великий історичний персонаж, який піднімається над незліченим натовпом. Саме надія на російського Бонапарта мирила її з реаліями російської дійсності. Лідер революції сприймався нею як «диктатор», як втілення Наполеона: «Пам'ятаю у воєнний час бюст Бонапарта. Лютнева революція змінила його на Керенського» [6, 106].

Слід зазначити, що традиція романтизації бонапартизму була використана деякими прихильниками Керенського, які подібно Цветаєвій, мріяли про появу «диктатора». Але у європейській республіканській традиції Наполеон сприймався як могильник великої революції, тому будь-який кандидат на роль російського Бонапарта викликав підозру. Політичні супротивники, порівнюючи Керенського з Бонапартом, намагалися позбавити його аури вождя революції. Невипадково Л. Д. Троцький, один з керманців більшовицької партії, у своєму публічному виступі наприкінці травня 1917 р. назвав Керенського «математичною точкою російського бонапартизму» [7, 146].

Ще одним чинником, який до повстання генерала Корнілова сприяв прихильності представників білого табору до Керенського у 1917 році, був його політичний курс, спрямований на лавірування між революційними та державницькими цілями. Реалізація такої політики дозволяла заручитися симпатією частини поміщиків, буржуазії, офіцерства [8, 67]. Навіть невдача липневого наступу російської армії не призвела до зменшення популярності Керенського, а навпаки зміцнила його позиції серед правих політичних кіл як сильної особистості [8, 69; 70].

Однак катастрофічне погіршення соціально-економічного стану в державі та політичні кризи все більше радикалізували настрої різноманітних верств населення, які вбачали вихід із складної ситуації лише в рішучих діях: якщо одні вимагали «поглиблення революції», то інші вважали військову диктатуру універсальним засобом вирішення усіх проблем. Така ситуація штовхала народні маси до збройного протистояння в середині країни. Радикали з різних боків протистояли Керенському, не сприймали його компромісну політику та вимагали від своїх партійних лідерів сміливості [9, 102]. Як влучно зазначила у своїх споминах сучасниця тих подій, відома письменниця З. М. Гіппіус, Керенський «відіграв роль мосту, який об'єднує різні сторони та перетворює їх в щось єдине третє – революційне-творче» [10, 230; 235].

Підсумовуючи, зазначимо, що теза, яка була поширена у радянській історіографії про негативне ставлення лідерів Білого руху Півдня Росії до постаті Керенського у 1917 р., не є зовсім коректною. Адже впродовж 1917 р. їх оцінки залежали від політичної ситуації в країні та перебігу бойових дій на фронтах. Тому, на нашу думку, саме нездатність впливових політичних та військових керманців білогвардійського табору зрозуміти унікальності ролі Керенського як фігури, що здатна зберегти єдність між «революційною демократією» та «лібералами», стало однією з причин, яка зумовила «вповзання» країни до Громадянської війни.

Список використаної літератури

1. Голиков Д. Г. Феномен Керенского / Д. Г. Голиков // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 60–73; Колоницкий Б. И. Загадка Керенского / Б. И. Колоницкий // Звезда. – 1994. – № 6. – С. 163–171; Колоницкий Б. И. Культ Керенского: образы революционной власти / Б. И. Колоницкий // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 103–112; Колоницкий Б. И. Феминизация образа А. Ф. Керенского и политическая изоляция Временного правительства осенью 1917 года / Б. И. Колоницкий // Межвузовская научная конференция «Русская революция 1917 года: проблемы истории и историографии». Сборник докладов. — СПб.: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2013. — С. 91–103; Толстих И. В., Рябенко И. В. О. Ф. Керенский в мемуарах представителей высшего офицерства России / И. В. Толстих, И. В. Рябенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія

та археологія. – 2010. – № 13. – С. 182–185; Abraham R. Alexander Kerensky: The First Love of Revolution. New York: Columbia University Press, 1987.

2. Толстих І. В., Рябенко І. В. О. Ф. Керенський в мемуарах представників вищого офіцерства Росії / І. В. Толстих, І. В. Рябенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2010. – № 13. – С. 182–185.

3. Деникин А. И. Очерки Русской Смуты. В 3 кн. Кн. 1. Т. 1. Крушение власти и армии (февраль-сентябрь 1917) / А. И. Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2013. – 592 с.

4. Цветков В. Ж. Генерал Алексеев / В. Ж. Цветков. – М.: Вече, 2014. – 544 с.

5. Пученков А. С. В. В. Шульгин и газета «Киевлянин» в период Временного правительства (март 1917 – октябрь 1917) // А. С. Пученков // Межвузовская научная конференция «Русская революция 1917 года: проблемы истории и историографии». Сборник докладов. – СПб.: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2013. – С. 123–130.

6. Колоницкий Б. И. Культ Керенского: образы революционной власти / Б. И. Колоницкий // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 103–112.

7. Троцкий Л. Д. История русской революции: В 2 т. Т. 2: Октябрьская революция. Ч. 1. / Л. Д. Троцкий. – М.: ТЕРРА, Республика, 1997. – 320 с.

8. Голиков Д. Г. Феномен Керенского / Д. Г. Голиков // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 60–73.

9. Колоницкий Б. И. Феминизация образа А. Ф. Керенского и политическая изоляция Временного правительства осенью 1917 года / Б. И. Колоницкий // Межвузовская научная конференция «Русская революция 1917 года: проблемы истории и историографии». Сборник докладов. — СПб.: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2013. — С. 91–103.

10. Гиппиус З. Н. Дневники: 1893–1919 / З. Н. Гиппиус. – М.: Русская книга, 2003. – 576 с.

References

1. Golikov D. G. Fenomen Kerenskogo / D. G. Golikov // Otechestvennaya istoriya. – 1992. – № 5. – S. 60–73; Kolonitskiy B. I. Zagadka Kerenskogo / B. I. Kolonitskiy // Zvezda. – 1994. – № 6. – S. 163–171; Kolonitskiy B. I. Kult Kerenskogo: obrazyi revolyutsionnoy vlasti / B. I. Kolonitskiy // Otechestvennaya istoriya. – 1999. – № 4. – S. 103–112; Kolonitskiy B. I. Feminizatsiya obraza A. F. Kerenskogo i politicheskaya izolyatsiya Vremennogo pravitelstva osenyu 1917 goda / B. I. Kolonitskiy // Mezhvuzovskaya nauchnaya konferentsiya «Russkaya revolyutsiya 1917 goda: problemy istorii i istoriografii». Sbornik dokladov. — SPb.: Izd-vo SPbGETU «LETI», 2013. — S. 91–103; Ryabenko I. V. O. F. Kerenskiy v memuarah predstavnikov vischogo oftserstva RosIYi / I. V. Tolstih, I. V. Ryabenko // VIIsnik DnIpropetrovskogo unIversitetu. SerIya: IstorIya ta arheologIya. – 2010. – № 13. – S. 182–185; Abraham R. Alexander Kerensky: The First Love of Revolution. New York: Columbia University Press, 1987.

2. Ryabenko I. V. O. F. Kerenskiy v memuarah predstavnikov vischogo oftserstva RosIYi / I. V. Tolstih, I. V. Ryabenko // VIIsnik DnIpropetrovskogo unIversitetu. SerIya: IstorIya ta arheologIya. – 2010. – № 13. – S. 182–185.

3. Denikin A. I. Ocherki Russkoy Smuty. V 3 kn. Kn. 1. T. 1. Krushenie vlasti i armii (fevral-sentyabr 1917) / A. I. Denikin. – М.: Ayris-press, 2013. – 592 s.

4. Tsvetkov V. Zh. General Alekseev / V. Zh. Tsvetkov. – М.: Veche, 2014. – 544 s.

5. Puchenkov A. S. V. V. Shulgin i gazeta «Kievlyanin» v period Vremennogo pravitelstva (mart 1917 – oktyabr 1917) // A. S. Puchenkov // Mezhvuzovskaya nauchnaya konferentsiya «Russkaya revolyutsiya 1917 goda: problemy istorii i istoriografii». Sbornik dokladov. – SPb.: Izd-vo SPbGETU «LETI», 2013. – S. 123–130.

6. Kolonitskiy B. I. Kult Kerenskogo: obrazyi revolyutsionnoy vlasti / B. I. Kolonitskiy // Otechestvennaya istoriya. – 1999. – № 4. – S. 103–112.

7. Trotskiy L. D. Istoriya russkoy revolyutsii: V 2 t. T. 2: Oktyabrskaya revolyutsiya. Ch. 1. / L. D. Trotskiy. – М.: TERRA, Respublika, 1997. – 320 s.

8. Golikov D. G. Fenomen Kerenskogo / D. G. Golikov // Otechestvennaya istoriya. – 1992. – № 5. – S. 60–73.

9. Kolonitskiy B. I. Feminizatsiya obraza A. F. Kerenskogo i politicheskaya izolyatsiya Vremennogo pravitelstva osenyu 1917 goda / B. I. Kolonitskiy // Mezhvuzovskaya nauchnaya konferentsiya «Russkaya revolyutsiya 1917 goda: problemy istorii i istoriografii». Sbornik dokladov. — SPb.: Izd-vo SPbGETU «LETI», 2013. — S. 91–103.

10. Gippius Z. N. Dnevniky: 1893-1919 / Z. N. Gippius. – М.: Russkaya kniga, 2003. – 576 s.

Hlibischuk M.V. THE IMAGE OF ALEXANDER KERENSKY IN THE MEMOIRS OF THE WHITE MOVEMENT LEADERS OF SOUTHERN RUSSIA

Abstract

Historians have written much about the Russian Revolution (1917–1922). However, there are topics that have been insufficiently studied. One of them is the image of state power and its perception during the revolution. The author analyzes how the White movement leaders of Southern Russia in 1917 perceived

Alexander Kerensky, the leader of the Russian Revolution. Therefore, based on the memoirs of the author, we tried to analyze this issue.

The author argues that the idea, prevalent in the Soviet historical science, that all the leaders of the White movement had a negative attitude towards Kerensky is incorrect. Military generals, who supported the White movement, actively criticized him for actions that were destructive for the Russian army. Many criticized him for that even when he already lived in exile. However, Generals Denikin and Alekseyev hoped that despite everything he would have been able to save the country from anarchy and prevent the Civil War.

Politicians, who supported the White movement, also believed that Kerensky could prevent the collapse of the army and the state. For example, V. Shulgin believed that Kerensky would become a "Russian Napoleon", who would put an end to the revolution and not allow the Bolsheviks to take the power. However, after the conflict between General Kornilov and Kerensky, which occurred in August 1917, the leaders of the White movement became disillusioned with him.

In addition, many of Kerensky's contemporaries, who supported him, perceived him as Napoleon. Since the style of his behavior and speech reminded them of the French Revolution, they believed that he would have just as strong personality as Napoleon Bonaparte had.

Finally, it should be noted that the lack of understanding by the White movement leaders in Southern Russia of the unique role Kerensky played in the political arena was one of the reasons for the country slipping down to the Civil War.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 323(47):930(410+73)

М. Шмигель

доктор історичних наук, професор
університету ім. М. Бела (Словаччина)

В.И. Меньковский

доктор історичних наук, професор
Білоруського національного університету

ЛЕНИНИЗМ И СТАЛИНИЗМ: ОБЩЕЕ И ПРОТИВОПОЛОЖНОЕ В ОЦЕНКАХ АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ СОВЕТОЛОГИИ

В статье рассмотрена советология, развивавшаяся как быстрорастущая область американской академической жизни в 1950-х – 1960-х гг., к началу 1970-х гг. столкнулась с серьезными методологическими проблемами. «Теория непрерывности» ленинского и сталинского периодов советской истории вызвала ряд дискуссий в среде историков, часть которых («ревизионисты») стремились пересмотреть тоталитарную концепцию и идею линейного развития от большевизма к сталинизму.

Ключевые слова: революция 1917 г., ленинизм, сталинизм, большевизм, англо-американская советология, методология исторического исследования, историография.

Постановка проблемы. История революционных событий 1917 г. постоянно привлекала и привлекает внимание историков всего мира. Англо-американские исследователи-советологи не были исключением. Для них был интересен и сам революционный процесс, и его влияние на становление и развитие советского общества. Одной из самых дискутируемых проблем в англо-американской академической среде стал вопрос о реализации идей Октября, о реальном воплощении декларируемых принципов, соответствии (или не соответствии) советской практики и революционной теории, об общих и противоположных чертах ленинского и сталинского периодов советской истории.

Анализ последних исследований и публикаций. В классической западной советологии 1950-х – 1980-х гг. сложились две основные концепции советской истории, сохраняющие влияние на мировую историографию до сегодняшнего дня – тоталитарная, в которой ленинский и сталинский периоды рассматривались как части единого непрерывного революционного процесса, и ревизионистская, противопоставляющая сталинскую

«революцию сверху» ленинской «октябрьской» (в западной традиции называемой «ноябрьской») революции.

«Теория непрерывности» рассматривала сталинизм как логическое продолжение революции и ленинского этапа советской истории. Сталинизм явился наиболее логичным продолжением ленинизма, его теоретической концепции и политической практики. В основных чертах ленинизм и сталинизм представляли собой единое целое. Так, в сборнике «Преемственность и изменчивость в русском и советском мышлении», выпущенном в Кембридже в 1955 г., Т. Хаммонд писал, что анализ отношений ленинского периода показывает, что, хотя советский авторитаризм достигает крайней формы при Сталине, основа его заложена значительно раньше Лениным. А. Улам, задавая вопрос о том, с помощью какой политической силы Сталин занял господствующее положение в обществе, отмечал, что ответ необходимо искать, прежде всего, в характере большевистской партии в ленинские годы. М. Фейнсод подчеркивал, что Т. Хаммонд и А. Улам приходят к выводу, с которым он полностью согласен: хотя советский тоталитаризм достигает крайней формы при Сталине, его основа была заложена Лениным [1, 145, 160, 175].

Цель. Проследить процесс перехода к комплексному описанию революционных событий 1917 г. и многостороннему анализу взаимосвязи ленинского и сталинского периодов советской истории в классической англо-американской историографии.

Изложение основного материала. Идея непрерывности, почти идентичности советской истории, не ограничивалась одним периодом времени или одной областью исследования. Она применялась ко всем сторонам жизни советского общества. Авторы исследовали, например, такие проблемы, как культ вождя или массовые репрессии в сталинские годы, и находили им частичное объяснение в ленинских методах политического лидерства и управления партией. Например, А. Улам считал, что «после своей победы в Октябре коммунистическая партия начала движение к тоталитаризму» [2, 48]. Даже Э. Карр и И. Дойчер, не разделявшие антипатию большинства советологов к большевизму и имевшие собственные взгляды на многие аспекты советской истории, соглашались с идеей непрерывности развития ленинского и сталинского периодов. Э. Карр писал о том, что «Сталин продолжил и развил ленинизм» [3, 214]. И. Дойчер, несмотря на признание многих «отличий ленинской и сталинских фаз советского режима», считал, что сталинизм «продолжает ленинскую традицию».

Англо-американская литература 1950–1960-х гг. давала огромное количество примеров точки зрения, отмечавшей, что сталинская победа была не победой личности, а триумфом символа, человека, который воплотил и правила ленинизма, и методы их осуществления. А. Мейер писал, что сталинизм может и должен быть определен как образец мышления и действия, прямо вытекающих из ленинизма. Д. Тредголд считал сталинский режим логическим следствием господства однопартийной олигархии, стремившейся строить социализм в стране, которая не была к этому готова. Д. Решетар, находя различия между ленинизмом и сталинизмом достаточно существенными, все-таки отмечал, что они отходят на второй план перед тем, что является общим. Ленин заложил основы, которые были развиты Сталиным и логично завершились «большими чистками», т. е. массовыми репрессиями [4].

Фактором, способствовавшим закреплению теории непрерывности в качестве господствующей в англо-американской историографии, была ее близость к концепции тоталитаризма, остававшейся базовой для западной политической мысли почти в течение 20 лет. Дискуссии, которые возникали при интерпретации советской истории, касались лишь отдельных аспектов, формулировок и не выходили за пределы теории тоталитаризма. В эти годы история и политология были почти едины в англо-американской советологии. В рамках рассматриваемого нами вопроса термины «тоталитаризм» и «сталинизм» для сторонников идеи непрерывности практически слились. Тоталитарная школа поддерживала идею

непрерывности в развитии советского общества и внесла свой весомый вклад в поддержку этой идеи в академических кругах Запада. Теоретик тоталитаризма Х. Арндт в 1967 г. оценивала уверенность в неразрывной преемственности советской истории как господствующую тенденцию западного мышления [5, 345]. Р. Такер отмечал, что должно было пройти длительное время, прежде чем западные историки пришли к пониманию необходимости анализировать сталинизм не только как следствие ленинизма, но и как самостоятельное явление [6, 77].

В 1950–1960-е гг. сталинский период в англо-американской историографии рассматривался скорее единым целым, практически не изменявшимся в течение времени, чем феноменом, имевшим собственную эволюцию. 1930-е гг. оценивались как время, когда большевистская, а не только сталинская система достигла зрелости и завершенности. Западные советологи воспринимали официальную доктрину как идеологию всего населения, зачастую не учитывая существенную разницу между официальной пропагандой и реальной жизнью, а процессы в советском обществе объясняли «внутренней тоталитарной логикой». Внимание в первую очередь фокусировалось лишь на некоторых аспектах советской истории – действиях руководства, государственном и партийном аппарате. Всем этим составляющим сталинской системы находились аналогии в предшествующих периодах советской истории. Так, Р. Слассер писал, что принятие тезиса о том, что ленинская политика напрямую привела к сталинской, вызвала у многих западных исследователей иллюзию, что проблема исторических корней сталинизма уже решена и больше не требует серьезного анализа [7, 1393].

В 1960-е гг. безраздельное господство теории непрерывности стало вызывать критические отклики в среде западных исследователей. Дж. Хаф считал первую половину 1930-х гг. «большим отступлением» (термин Н. Тимашеффа). Режим не только преследовал радикальных марксистов, но и отказывался от программ, с которыми они ассоциировались [8, 242, 302]. Целый ряд ученых, принадлежащих к англо-американской исторической школе, в той или иной форме отклоняли тезис о непрерывности. Среди них можно назвать Р. Такера, А. Рабиновича, С. Коэна, М. Левина. Эти авторы не соглашались с выводом о безальтернативности развития советского общества, концентрировали внимание в своих исследованиях на переломных моментах в истории СССР и большевистской партии. Они признавали, что элементы преемственности между Октябрьской революцией, ленинизмом и сталинизмом существуют, считали это очевидным, но предлагали не ограничиваться констатацией общего, находить не только сходства, но и различия в разных периодах советской истории. М. Левин и С. Коэн, писали с симпатией о большевизме и революции, указывая на базовые расхождения ленинского и сталинского периодов советской истории и считая сталинизм отклонением от правильного пути [9].

М. Левин считал, что историк не должен использовать абстрактное понятие «большевистское (или коммунистическое) мышление», поскольку большевизм прошел стадии в своем развитии, менялся в зависимости от обстоятельств, и этот термин бессмысленно использовать вне исторического контекста [10, 73]. Позицию М. Левина, считавшего сталинизм «не столько прямым результатом большевизма, сколько автономным и параллельным феноменом, и в то же время могильщиком большевизма», поддерживал и Р. Дэниелс, писавший, что сталинский режим очень недолго представлял то движение, которое взяло власть в 1917 г. [11, 9].

Р. Такер в теории непрерывности подверг ревизии именно тот аспект, который казался большинству советологов абсолютно ясным и устоявшимся. Р. Такер подчеркивал существенные отличия советской политической системы в 1930-е гг. по сравнению с предшествующими периодами. Большевистская система, на его взгляд, была однопартийной диктатурой с олигархическим руководством правящей партии. Хотя в 1930-е гг. политическая система сохраняла многие традиционные для большевиков организационные формы, она базировалась не на власти партии, а на власти личности. Был совершен переход от олигархического партийного к автократическому вождистскому режиму. Власть продолжала употреблять привычную терминологию — партия, лидер, террор, марксизм, чистки и т. д., но термины принципиально изменили свое реальное содержание.

Р. Такер інтерпретировав сталинську «втору революцію» через довготривалу репресивну традицію російського державства, розглядав російських царів, зокрема Івана Грозного і Петра I, як історических предшественників Сталіна і створителів моделі автократического, централізованого, бюрократического державства, в котрому репресивна власть контролювала покорне населення [12, 23, 55–56].

Також цей погляд принципно розходився з позицією сторонників тоталітарної теорії, котрі підкреслюють пріоритет других факторів в становленні сталінізму. Так, М. Малия в книзі «Советская трагедия: История социализма в России. 1917–1991» счел необхідним обратити первостепенне внимание на идеологию и политику, а не на социальные и экономические силы для понимания советского феномена. Он писал, что тоталітарная природа коммунизма не может быть объяснена продолжением традиций российского авторитаризма или восточного деспотизма. Коллективистский характер советского общества не может рассматриваться как продолжение российских общинных отношений. С его точки зрения, очень трудно найти взаимосвязи между старой и новой Россией в проводимой большевиками политике. Зато истоки этой политики легко найти в социалистических идеях ленинской партии [13, 143].

Подобную точку зрения в 1990-е гг. подтвердил и Р. Конквест, писавший в работе «Сталин: Разрушитель наций», что весь период сталинского пребывания у власти можно рассматривать как череду попыток привести реальный мир в соответствие с идеологическими фантазиями, а затем, когда это не удавалось, попыток навязать убеждение, что фантастический мир все-таки стал реальностью [14, 323].

Выводы. Дискуссия англо-американских исследователей революции 1917 г. и советской истории продолжается до сегодняшнего дня. На первый план выходят вопросы о социальной базе революции и большевизма, объективных и субъективных составляющих революционного процесса. Прежде всего, хотелось бы обратить внимание на стремление историков уйти от упрощенных ответов на действительно трудные вопросы. Долгое время советская и западная исследовательские традиции, отличаясь почти по всем аспектам, были едины в одном – убеждении, что каждая из них располагает окончательным объяснением российского (советского) революционного процесса. Советские историки объясняли успех Октябрьской революции исторической неизбежностью и наличием сплоченной революционной партии во главе с Лениным. Западные ученые рассматривали это событие либо как историческую случайность, либо как результат хорошо подготовленного государственного переворота, не имевшего значительной поддержки масс. Однако, как отмечал один из наиболее авторитетных исследователей истории Октября А. Рабинович «исчерпывающее объяснение захвата большевиками власти намного сложнее, чем любая из этих предлагаемых интерпретаций» [15, 13].

Новая составляющая современной историографической ситуации связана также с отменой искусственных барьеров, препятствовавших плодотворному общению западных исследователей с коллегами из новых «постсоветских» государств, издании переводов работ зарубежных историков, организации международных конференций, реализации совместных проектов. При этом отметим, что определение баланса между общим и противоположным в истории революции является одной из самых сложных проблем, с которыми сталкиваются исследователи советской истории.

Список использованной литература

1. Continuity and Change in Russian and Soviet Thought. – Cambridge, 1955.
2. Ulam A. The New Face of Soviet Totalitarianism. – Cambridge, 1963.
3. Carr E. Studies in Revolution. – New York, 1964.
4. Daniels R. The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia. Cambridge, 1960; Meyer A. Leninism. Cambridge, 1957; Reshetar J. A Concise History of the Communist Party of the Soviet Union. New York, 1964; Treadgold D. Twentieth Century Russia. Chicago, 1972.

5. Arendt H. Comment on Ulam Adam «The Uses of Revolution» // *Revolutionary Russia*. – Cambridge, 1968.
6. Tucker R. *Revolution from Above*. // *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. – New York, 1977.
7. Slusser R. A Soviet Historian Evaluates Stalin's Role in History // *American Historical Review*. 1972. December.
8. Hough J. *The Cultural Revolution and Western Understanding of the Soviet System* // *Cultural Revolution in Russia, 1928—1931*. – Bloomington, 1978.
9. Cohen S. *Bukharin and the Bolshevik Revolution; A Political Biography, 1888—1938*. New York, 1973; Lewin M. *Lenin's Last Struggle*. New York, 1968; Lewin M. *Political Undercurrents in Soviet Economic Development: Bukharin and the Modern Reformers*. Princeton, 1974.
10. Lewin M. *Stalinism — Appraised and Reappraised* // *History*. 1975. Vol. 60.
11. Lewin M. *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. – New York, 1985.
12. Tucker R. *The Soviet Political Mind: Stalinism and Post-Stalin Change* / Rev. ed. – New York, 1971.
13. Malia M. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917—1991*. – New York, 1994.
14. Conquest R. *Stalin: Breaker of Nations*. – New York, 1991.
15. Рабинович А. *Большевики приходят к власти: Революция 1917 г. в Петрограде* : пер. с англ. / Александр Рабинович ; общ. ред. и послесл. Г.З. Иоффе. – Москва : Прогресс, 1989.

References

1. *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought*. Cambridge, 1955.
2. Ulam A. *The New Face of Soviet Totalitarianism*. Cambridge, 1963.
3. Carr E. *Studies in Revolution*. New York, 1964.
4. Daniels R. *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia*. Cambridge, 1960; Meyer A. *Leninism*. Cambridge, 1957; Reshetar J. *A Concise History of the Communist Party of the Soviet Union*. New York, 1964; Treadgold D. *Twentieth Century Russia*. Chicago, 1972.
5. Arendt H. Comment on Ulam Adam «The Uses of Revolution» // *Revolutionary Russia*. Cambridge, 1968.
6. Tucker R. *Revolution from Above*. // *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. New York, 1977.
7. Slusser R. A Soviet Historian Evaluates Stalin's Role in History // *American Historical Review*. 1972. December.
8. Hough J. *The Cultural Revolution and Western Understanding of the Soviet System* // *Cultural Revolution in Russia, 1928—1931*. Bloomington, 1978.
9. Cohen S. *Bukharin and the Bolshevik Revolution; A Political Biography, 1888—1938*. New York, 1973; Lewin M. *Lenin's Last Struggle*. New York, 1968; Lewin M. *Political Undercurrents in Soviet Economic Development: Bukharin and the Modern Reformers*. Princeton, 1974.
10. Lewin M. *Stalinism — Appraised and Reappraised* // *History*. 1975. Vol. 60.
11. Lewin M. *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. New York, 1985.
12. Tucker R. *The Soviet Political Mind: Stalinism and Post-Stalin Change* / Rev. ed. New York, 1971.
13. Malia M. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917—1991*. New York, 1994.
14. Conquest R. *Stalin: Breaker of Nations*. New York, 1991.
15. Rabinowitch A. (1989) *The Bolsheviks Come To Power: The Revolution of 1917 in Petrograd* (in Russ.)

Šmigel' Michal, Menkouski Viachaslau. LENINISM AND STALINISM: GENERAL AND OPPOSITE IN THE ASSESSMENTS OF ANGLO-AMERICAN CLASSICAL SOVIETOLOGY

Abstract

Introduction. One of the most debated issues in the Anglo-American academic community was the question of the implementation of the October Revolution's ideas, the real embodiment of declared principles, compliance (or no compliance) of Soviet practice and revolutionary theory, on the general and opposite features of Lenin's and Stalin's periods of Soviet history.

Purpose. Consider the process of transition to a comprehensive description of the revolutionary events of 1917 and the multilateral analysis of the relationship of the Leninist and Stalinist periods of Soviet history in the classical Anglo-American historiography.

Methods. In classical Western Sovietology 1950s – 1980s. there were two basic concepts of Soviet history, preserving influence in the world historiography until today – totalitarian, in which Lenin's and Stalin's periods were considered as part of one continuous revolutionary process, and revisionist, opposes Stalin's "revolution from above" to Lenin's "October" (in the Western tradition called "November") revolution.

Results. The debate of Anglo-American researchers the 1917 revolution and Soviet history continues to this day. The main issues are the social base of the revolution and of Bolshevism, both objective and subjective components of the revolutionary process. "The theory of continuity" regarded Stalinism as a logical continuation of the revolution and the Leninist stage of Soviet history. "Revisionists" attempted to redefine the totalitarian concept and the idea of linear development from Bolshevism to Stalinism.

Originality. First of all we would like to draw attention to the tendency of historians to get away from the simplistic answers to the really tough questions.

Conclusion. For a long time Soviet historians have attributed the success of the October Revolution as the historical inevitability based on the existence of united revolutionary party led by Lenin. Western scholars have considered this event as either a historical accident or as the result of a well-prepared coup, did not have a significant support of the masses. Determining the balance between the general and the opposite in the history of the Revolution is one of the most difficult challenges faced by researchers of Soviet history.

Key words: 1917 Revolution, Leninism, Stalinism, Bolshevism, Anglo-American Sovietology, Methodology of Historical Research, Historiography.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 323.27.01

О. І. Сич

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії нового
та новітнього часу
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича
e-mail : o.sych@chnu.edu.ua

МЕТАМОРФОЗИ ПОНЯТТЯ «РЕВОЛЮЦІЯ» В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ НА МЕЖІ ХХ– ХХІ ст.

У статті розглянуто зміст поняття «революція», запропоновано критичний аналіз подій кінця ХХ–ХХІ ст. у країнах Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: революція, Східна Європа, «кольорові революції», «соціологія революцій».

Постановка проблеми та виклад основного матеріалу. Впродовж майже всього ХХ ст. зміст терміну «революція» визначався (і відповідно використовувався), насамперед, представниками академічної науки. Ставлення до революцій як помітного феномену в історії доби Нового часу було діаметрально протилежним у науковому та політичному дискурсі країн соціалістичного блоку, з одного боку, та країнах Заходу, з іншого. У перших офіційна ідеологія розглядала революції як основний механізм оновлення суспільства, як найбільш повну форму суспільного прогресу (згідно відомому марксистському постулату – «революції – локомотиви історії»), тобто оцінювалися як, безумовно, позитивне явище. У західних країнах, за окремими винятками, панувало рішуче неприйняття революцій та категоричне заперечення будь-якої позитивної їх ролі в історичному процесі. Більш того, виокремився особливий напрямок наукових досліджень – «соціологія революцій»; його представники, активно застосовуючи кількісні (квантитативні) методи, намагалися ретельно вивчити причини, характер, підсумки та наслідки революцій, склад їх учасників (рушійних сил), динаміку та внутрішню логіку розвитку тощо, щоби, узагальнивши всі складові, закономірності та особливі риси буквально всіх революцій, що трапилися в історії, сформулювати конкретні рекомендації (насамперед, для правлячих еліт) як запобігти виникненню революцій.

Ситуація почала змінюватися з другої половини 1980-х рр., коли в Радянському Союзі в науковій періодиці, спеціальній літературі, засобах масової інформації почастилася критика пануючої тоді тенденції до перебільшення історичної ролі революцій при замовчуванні їх неоднозначних, зокрема й негативних, наслідків і водночас недооцінці творчого потенціалу реформ і реформаторської діяльності. Лейтмотивом багатьох історичних, публіцистичних, літературних творів стали твердження про «безплідність», «історичну безперспективність», «руйнівний характер» революцій як таких. Іншими словами, була запозичена фактична західна точка зору на роль революцій. На жаль, незабаром стало зрозумілим, що ця, нібито суто теоретична, дискусія набула неабиякого політичного забарвлення. Адже підхопивши висновки про безплідну й навіть шкідливу роль революцій взагалі, деякі публіцисти, письменники, громадські діячі, «не зупиняючись» перейшли до запеклої критики вже конкретної революції – Жовтневої революції 1917 р. у Росії. Як стало зрозумілим, це було потрібно, так би мовити, для ідейно-теоретичного обґрунтування вже практичних виступів так званих демократичних і націоналістичних сил проти дітища цієї революції – Радянської держави та її суспільного устрою. Правда, свій прихід до влади наприкінці серпня 1991 р. ці сили чомусь назвали... «демократичною революцією» (!), хоча в попередні роки всіляко відхрещувалися від самого поняття «революція» та постійно твердили, що вже досить революцій, країна втомилася від революційних потрясінь тощо. Але заради остаточного повалення радянської системи вони готові були піти навіть на ризик розв'язання громадянської війни в жовтні 1993 р., хоча раніше вважали громадянські війни – і не без підстав – одним із жахливих супутників революцій. До речі, і на Заході, де, як зазначалося вище, на рівні державних ідеологій революції, як такі, вже давно були піддані анафемі, вітали «перемогу демократичних сил» у СРСР у серпні 1991 р., а журнал «Тайм» розмістив на своїй обкладинці фото радісного Б. Єльцина з російським триколом у руці та дав головному матеріалу номеру красномовну назву – «Російська революція» [1].

Як відомо, стрімкі й драматичні події 1989 р. у країнах Центрально-Східної Європи, результатом яких стало падіння 6 комуністичних режимів, також отримали назву «оксамитових революцій». Проте, власне революційний характер мали реформи, що почалися в цих країнах з початку 1990-х рр.: демонтаж соціалістичного ладу, трансформація політичної системи через запровадження демократичних процедур, створення нових партій, поширення плюралізму на ідеологічну та політичну сфери, перехід на рейки ринкового господарства з повним відновленням інституту приватної власності тощо. Таким чином, у колишніх соціалістичних країнах Центрально-Східної Європи відбулася зміна суспільно-політичного та економічного ладу.

Отже, з огляду на класичне визначення змісту поняття «революція», вони заслуговують називатися революціями чи, якщо комусь подобається, «оксамитовими революціями». Хоча, не все виявляється таким однозначним, як видається зовні. Ретроспективно оцінюючи ті події, видається, що для характеристики розглядуваних подій слово «революція» вибрано не дуже вдало. Їхні аргументи можна звести до наступних тез.

По-перше, жодний комуністичний уряд Східної Європи не був, власне, повалений. Всі вони мирно склали з себе владні повноваження. У вирішальні моменти жоден комуністичний уряд не віддав наказу стріляти у своїх громадян, які вийшли на велелюдні мітинги й демонстрації (виняток становить Румунія, але й там опір з боку правлячої сили був недовгим). Більше того, комуністичні партії лояльно поставилися до зміни політичної ситуації, брали участь у перших після 1989 р. багатопартійних виборах і в деяких країнах навіть перемогли (Албанія, Болгарія тощо), хоча й ненадовго.

По-друге, ніде, за винятком Польщі, не сформувалася внутрішня опозиція, яка б стала серйозною загрозою для комуністичної влади, яка б мала чітку програму, власне, революційних дій, відкрито декларуючи свою налаштованість на докорінний злам існуючої системи. Та й тут, тобто в Польській Народній Республіці, поява потужної політичної опозиції (профоб'єднання «Солідарність») не викликало миттєвого руйнування системи, а зумовило її поступову трансформацію в процесі переговорів, компромісів, поступок,

узгоджених перетворень. До речі, подібним шляхом після смерті Франко до демократичної форми правління перейшла така країна, як Іспанія.

По-третє, реформи та перетворення, започатковані подіями 1989-го, здійснювалися, як недивно на перший погляд, за участю значної, а в деяких країнах і більшої частини представників ще нещодавно правлячих еліт. Колишні представники партійно-державної номенклатури вправно пристосувалися до процесу реформ і спромоглися утримати в своїх руках не тільки владу (яка і так у них була раніше), але й зосередити в своїх руках власність, про що в соціалістичний період не могли й мріяти. Однак така, доволі поширена практика аж ніяк не відповідає змістові справжньої, класичної революції, бо остання як раз і позбавляє влади та власності дореволюційні правлячі еліти й панівні класи.

І, по-четверте, революції не приводять до відтворення того порядку, який існував до попередньої революції. У даному випадку ми споглядаємо як раз таке явище: так звані народно-демократичні революції наприкінці 1940-х рр. зруйнували той політичний і соціально-економічний лад (капіталізм), який – зрозуміло, з огляду на реалії сучасного світу, але з дотриманням його основних параметрів – відновили «оксамитові революції». Недивно, що представники лівих політичних поглядів нерідко називають події 1989 року та зумовлені ними трансформації суспільного ладу контрреволюціями [Див. також: 2, 159–171].

Принагідно зазначимо, що з часом і окремі науковці в самих східноєвропейських країнах почали з більшою обережністю ставитися до застосування слова «революції» стосовно подій 1989 р. Так, професор Будапештського університету ім. Лоренца Етвеша, знаний угорський історик Лайош Іжак називає події 1989 р. революцією, але бере це слово в лапки, і, на наш погляд, робить це невипадково. Прикметно, що уточнюючи свою оцінку, він запропонував, як видається, досить вдале й, головне, більш точне визначення того, що відбувалося в 1989 р., а саме – «переговорна революція» [3, 258 – 260]. До речі, даний термін за своїм змістом уповні годиться й для характеристики подібних процесів 1989–1990 рр. в інших країнах Центрально-Східної Європи (наприклад, у Польщі або НДР).

Але, з огляду на вище вказане ставлення до революцій як негативних явищ, вельми характерно, що термін «оксамитові революції» був залюбки прийнятий на Заході, легітимізований в політичному та суспільному дискурсі, шкільних програмах на пострадянському просторі та в країнах Центрально-Східної Європи. Парадоксально, що навіть переконані, так би мовити, ідейні супротивники революцій як таких, почали використовувати це поняття. Так, само слово «революція» перекочувало до словника неоконсервативних і неоліберальних кіл, в середовищі яких сформувалася концепція «неоконсервативної революції», хоча при цьому суттєво модифікувався її зміст, який трактується переважно в культурологічному сенсі.

Ще одним яскравим прикладом метаморфози даного поняття слід вважати появу терміна «кольорові революції», яким позначають будь-які зміни урядів і навіть політичних режимів у результаті заздалегідь підготовлених і відповідно керованих масових акцій протесту. Наприклад, «революція троянд» 2003 р. поклала край правлінню Шеварднадзе в Грузії, «помаранчева революція» 2004 р. привела до влади Віктора Ющенка та його «любих друзів», «тюльпанова революція» 2005 р. у Киргизстані позбавила влади Аскара Акаєва, потім прийшла «арабська весна» (Єгипет, Туніс, Лівія) тощо. Всі вони відбувалися фактично за одним і тим же сценарієм, який був докладно розписаний у книжках Джина Шарпа, радше схожих на посібники, – «Від диктатури до демократії» та «198 методів ненасильницьких дій». Невипадково, що знавці його «творчості» також вживають термін «Шарп-революції».

Таким чином, технології, розроблені Шарпом, впливові політичні сили Заходу перетворили на політичний проект, давши йому неприйнятну колись для них назву «революцій». Мета таких «революцій» полягає у зміні політичних режимів і правлячих еліт у цілій низці країн, щоби забезпечити там проведення економічних, соціальних, політичних реформ західного зразка. По суті, здійснюється свого роду експорт західної економічної та

політичної моделі під виглядом спонтанної, нібито народної й обов'язково демократичної «революції», яка, зрозуміло, подається у світових засобах масової інформації виключно у позитивному забарвленні.

Але є, принаймні, два принципових міркування, які змушують скептично ставитися до того, що впродовж останніх десятиліть як у західних країнах, так і на теренах колишніх держав соціалістичного блоку залюбки почали називати революціями.

По-перше, справжні революції назрівають об'єктивно, незалежно від волі людей, хоча певні групи населення цілком свідомо, як їм видається, «готують» їх, намагаються наблизити тощо. Але все одно революції, як правило, починаються несподівано для всіх. Наведу для прикладу декілька висловів В. І. Леніна, який, так би мовити, все своє свідоме життя присвятив підготовці революції й тому добре на них розумівся: «... революцію не можна ані зробити, ані встановити чергу. Замовити революцію не можна, – революція виростає» [4, 381]; «Хіба ми в грудні минулого року могли з точністю знати про прийдешні лютневі дні? Хіба ми у вересні знали цілком певно про те, що через місяць революційна демократія в Росії вчинить найбільший у світі переворот?» [5, 56]; «Революцію не можна врахувати, революцію не можна провістити, вона виникає сама собою. І вона наростає і повинна спалахнути. Хіба за тиждень до Лютневої революції хто-небудь знав, що вона вибухне?» [6, 67].

Крім того, не можна розробити «сценарій» революції, точніше, розробити його можна, але втілити в життя, реалізувати на практиці – справа, як свідчить історія, надзвичайно складна, а часто-густо практично неможлива, бо революції розвиваються за своїм власним «сценарієм», за своїми власними законами, збагнути які людям важко. Один із найбільш видатних істориків ХХ ст. Ерік Хобсбаум, змальовуючи революції «як стихійне явище, непідвладне людині», зазначав: «Революція являла собою не струнку систему спланованих рішень і обдуманих дій, а природний процес, непідвладний людині чи такий, що вислизає з-під її контролю» [7, 46, 81]. Зовсім не випадково, що багато хто порівнював революції з природними явищами (наприклад, «землетрус Французької революції» за словами О. І. Герцена). Німецький якобінець Георг Фостер, перебуваючи у вирі Французької революції 1789–1799 рр., порівнював її з виверженням вулкану: «Лава революції тече велично, поглинаючи все на своєму шляху», бо вважав, що революція – «природне явище, занадто рідкісне для нас, щоби ми могли пізнати його своєрідні закони» [Цит. за: 7, 82].

По-друге, сутність справжніх революцій, як суспільних явищ, полягала у фундаментальній, структурній зміні існуючої соціальної, політичної чи економічної системи. Іншими словами, відбувався докорінний переворот у наявній суспільній організації, в соціально-економічній структурі та політичній системі, що приводить до глибокої, якісної трансформації суспільства.

З огляду на наведені міркування, стає зрозумілим, що ті події, які сталися за останні 15 років подавалися медіа, як «революції», взагалі-то не мали революційного характеру, будучи, по суті, протестними суспільно-політичними виступами, які здійснювалися певними соціальними групами, політичними чи фінансовими колами шляхом усвідомлених і нерідко насильницьких дій, що були локалізовані в просторі й часі. Такі виступи (якщо спроба їх проведення була успішною) могли усунути від влади одіозного правителя, скажімо, Милошевича чи Януковича, змінити уряд або навіть політичний курс країни (зрозуміло, на прозахідний), але не приводили до системних змін, до кардинальної перебудови суспільства. Незважаючи на те, що цим виступам, а фактично ретельно спланованим політпроектам чи спецопераціям надавалися зовнішні ознаки революційного протесту, власне, революційного змісту в них не було, а максимальним їх результатом міг стати державний переворот. Іншими словами, «кольорові революції» – це, зазвичай, псевдореволюції, які лише застосовують риторику, символи, мобілізацію мас та інші зовнішні атрибути революцій, але не здійснюють кардинальних соціальних і економічних змін у суспільстві.

Тоді постає питання: чому для таких заздалегідь і спеціально підготовлених проектів використовується термін «революція», який ще 20–25 років піддавався анафемі? На наш погляд, навіть тоді науковці на Заході, які професійно досліджували феномен революцій і загалом вельми неприхильно ставилися до них, як таких, не могли не визнати їх ролі в

історії. Ось якими словами закінчив книжку «Революції. Теоретичні, порівняльні та історичні дослідження», видану ще 1986 року, її редактор Джек Голдстоун (США), один із найбільш авторитетних сучасних дослідників революцій: «Чи вважаємо ми, що вади революцій є більшими, ніж їх досягнення, чи ні, ми не можемо недооцінювати їх важливості в створенні політичної та економічної організації більшості людства. Революції створили сучасні форми правління найбільш могутніх держав світу й змінили долю менш крупних країн. Віра в революцію як символ відродження та визволення залишається потужною політичною силою» [8, 322]. Як бачимо, тут підкреслений важливий момент, а саме: для багатьох поколінь людей слово «революція» асоціюється з боротьбою за свободу, визволення, здобуття незалежності, за встановлення справедливості. Отже, це слово вже давно стало символом, мемом, синонімом боротьби за справедливу й шляхетну справу. Сучасні політтехнологи цинічно використовують ширі прагнення людей до свободи та справедливості для досягнення цілей, які, як правило, не мають нічого спільного з цими прагненнями.

Список використаної літератури

1. Time. – September 2. – 1991.
2. Сич О. До питання про причини та характер подій 1989 року в Східній Європі / О. Сич // Історична панорама. Збірник наукових статей. – Випуск 22–23. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – 206 с.
3. Ижак Л. Политическая история Венгрии. 1944 – 1990. / Л. Ижак – М.: ИРИ РАН, 2006. – 320 с.
4. Ленін В. І. Промова на захист резолюції про війну 27 квітня (10 травня). Протокольний запис Съома (квітнева) Всеросійська конференція РСДРП (б) / В. Ленін // Повне зібрання творів / Перек. з п'ятого російського видання. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1973. – Т. 31 (березень– квітень 1917). – С. 371–383.
5. Ленін В. І. Промова і резолюція з приводу заяви групи народних комісарів про вихід з Раднаркому / В. Ленін // Повне зібрання творів / Перек. з п'ятого російського видання. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1973. – Т. 35 (жовтень 1917 – березень 1918). – С. 56–57.
6. Ленін В. І. Промова на мітингу в Політехнічному музеї / В. Ленін // Повне зібрання творів / Перек. з п'ятого російського видання. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1973. – Т. 37 (липень 1918 – березень 1919). – С. 63–68.
7. Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы». / Э. Хобсбаум Пер. с англ. Агальцева. Н. Г. Дойчер И. Незавершённая революция. / И. Дойчер Пер. с англ. Агальцева Н. Г. – М., «Интер-Версо», 1991. – 271 с.
8. Revolutions. Theoretical, comparative, and historical studies / Ed. by Jack A. Goldstone. – San Diego et al.: Harcourt Brace Jovanovich, 1986. – 343 p.

References

1. Time. – September 2. – 1991.
2. Sych O. To the issue of the root causes of the events of 1989 in Eastern Europe // Historical Panorama, 2016, Issue № 22 - 23, pp. 159 - 171.
3. Izsák L. Political History of Hungary. 1944 – 1990. – Moscow: Institute of Russian History of Russian Academy of Sciences ИРИ, 2006. 320 p. (in Russ.)
4. Speech in defense of the resolution on the war April 27 (may) // Lenin V. I. Complete works / Translated from the fifth Russian edition. K.: Publishing house of political literature of Ukraine, 1973. Vol. 31 (March - April 1917). P. 371 - 383. (645 p.) (in Ukr.)
5. Speech and resolution on the statement of a group of people's Commissars of the exit of the CPC // Lenin V. I. Complete works / Translated from the fifth Russian edition. K.: Publishing house of political literature of Ukraine, 1973. Vol. 35 (October 1917 - March 1918). P. 56 - 57 (576 p.) (in Ukr.)
6. Speech at the meeting in the Polytechnical Museum, August 23, 1918 -- // Lenin V. I. Complete works / Translated from the fifth Russian edition. -- K.: Publishing house of political literature of Ukraine, 1973. Vol. 37 (July 1918 - March 1919). P. 63 - 68 (713 p.) (in Ukr.)
7. Hobsbawm E. J. Echoes of the Marseillaise. Deutscher Isaac. The Unfinished Revolution. Russia 1917 - 1967. Moscow: Inter-Verso 1991(in Russ.)
8. Revolutions. Theoretical, comparative, and historical studies / Ed. by Jack A. Goldstone. – San Diego et al.: Harcourt Brace Jovanovich, 1986. – 343 p.

Sych O. METAMORPHOSES OF THE CONCEPT «REVOLUTION» IN THE CONTEXT OF POLITICAL AND SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATIONS AT THE TURN OF THE 20TH–21ST CENTURIES

Abstract

It should be noted that up to the late 20th century there were traced two tendencies concerning the phenomenon of revolution. It goes without saying that the socialist countries were heavily involved in the revolutions and, relevantly, evaluated them as a definitely progressive phenomenon – «engines of history». Simultaneously, the Western countries strongly opposed revolutions; what is more, they conducted special investigations to prevent their occurrence. Since the late 1980's the situation began to radically change both in the former Soviet Union and the West. Furthermore, this concept has shifted to its positive essence; let's take the example of «Velvet Revolutions».

A series of reforms that began in Eastern Europe after rapid and dramatic events of 1989 were of clearly revolutionary character: the transformation of the political (socialist) system through the introduction of democratic procedures, the establishment of new parties, the spread of pluralism in the ideological and political sphere, the transition to market economy with the full restoration of private property and the like ones. Thus, as a result of the events of 1989 which eliminated pro-Soviet political regimes and held reforms there was a change of social-political and economic order in the countries of Eastern Europe. Therefore, in view of classical definition of the concept of «revolution», these events deserve to be called revolutions or, if ones like, the «velvet revolutions». However, not everything is as straightforward as it seems on the outside. Some scientists believe that in the characteristics of the considered events, the word «revolution» is not chosen very well. Their arguments can be reduced to the following theses.

Firstly, none of the Communist government in Eastern Europe was, in fact, overthrown. They all peacefully gave up his powers. At crucial moments, no Communist government did not give the order to shoot at their own citizens who participated in meetings and demonstrations (the exception is Romania, but there is resistance from the side of ruling powers was brief). Gradually in different countries, ruling Communist parties were first forced to compromise with their opponents and then, in most cases, to relinquish part of their power to them. Moreover, the Communist parties reacted loyally to the changing political situation, participated in the first multi-party elections after 1989 and even won them in some countries, though for a while. Secondly, except for Poland, any internal opposition was established, which posed a serious threat to the Communist regime, which had a clear program, in fact, of revolutionary actions, openly declaring their commitment to a radical dismantling of the existing system. Thirdly, the reforms and transformations initiated by the events of 1989 were carried out, as it is unsurprising at first glance, with the participation of a significant and in some countries even the most of recently representatives of the ruling elites. Former representatives of the party-state nomenclature cleverly adapted themselves to the reform process and was able to hold in their hands not only the power (which they had earlier), but also to amass property, as in the socialist period they could not dream of it. However, such a fairly common practice does not correspond to the contents of classic revolution, because the latter just deprives of the pre-revolutionary ruling elite and the ruling classes the power and the ownership. And, fourthly, the revolutions did not lead to the re-establishment of the system, having existed before the previous revolution. In this case, just such a phenomenon is traced: the so-called people's democratic revolutions in the late 1940's, having shattered the political and socio-economic order (capitalism), but the Velvet Revolutions restored the essence of these former order though in compliance with the-then parameter. That is why the representatives of the left-wing political views often declare the events of 1989 and, consequently caused social system transformations as counterrevolutions.

It would be dubious to categorize so-called «color revolutions» as true ones, since they were applied as specific technologies to oust unwanted leaders or political regimes (including organizing coups) in addition to introducing the Western political and economic model. They are considered to be pseudo-revolutions, which applied only rhetoric, symbols, mass mobilization and other trappings of the revolution, without making any drastic social and economic changes in the society. Regrettably, contemporary political technologists cynically abuse people's sincere aspirations for freedom and justice, which are closely associated with the concept of «revolution». The well-known American sociologist and political scientist, one of the leading authorities on the study of revolutions, Jack A. Goldstone many years ago wrote: «The belief in revolutions as a symbol of rebirth and liberation remains a powerful political force».

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК : 330.5.009.15:347.66(477):930.1(100)

Є. С. Неклюдов
аспірант 2-го року навчання
Запорізького національного університету
e-mail: Evgen5891@mail.ru

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ НА ТІНЬОВУ ЕКОНОМІКУ В УКРАЇНІ В ОГЛЯДІ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті здійснено аналіз поглядів зарубіжних учених на проблеми поширення тіньового сектору в українській економіці, та економіці світу взагалі. Проаналізовано широкий понятійний апарат явища, уточнено поняття тіньової економіки, виділено основні її складові. Установлено, що головною причиною надшвидких темпів мінізації економічної системи молодшої української держави було поглиблення негативних тенденцій, успадкованих з радянського минулого, які еволюціонували в ринкових умовах. Установлено, що тіньова економіка відіграла роль своєрідного амортизатора, який у період трансформаційних процесів створював додаткові робочі місця та сприяв появі нових товарів за невисокими цінами. Це той позитив, який у нестабільних політичних, правових, економічних і соціальних умовах дозволяв виживати найбільш вразливим верствам населення і сприяв появі середнього класу.

Ключові слова: адміністративна система, тіньова економіка, детінізація економіки, неофіційна економіка, фіктивна економіка, централізація, трансформаційні процеси.

Постановка проблеми. Тіньова економіка тією чи іншою мірою притаманна будь-якій економічній системі. І хоча будь-яка нелегальна економічна діяльність завдає шкоди суспільству і є поза законом, дійсно небезпечною вона стає лише тоді, коли її масштаби істотно зростають і загрожують офіційній економіці, а також коли вона набуває рис некерованого явища. Саме це відбувається зараз в Україні. Але витoki цього небезпечного для суспільства явища потрібно шукати не в сьогоденні (хоча воно також здійснює свій негативний вплив), а в минулому, у тому «поживному» середовищі, на ґрунті якого воно сформувалось. Радянська спадщина та її наслідки і є тим «пусковим» механізмом, що сприяв розвитку тіньового сектору в Україні, особливо на початку державотворення, після здобуття країною незалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні дослідники вже здійснили й продовжують робити внесок у розроблення питань приборкання розвитку тіньового сектору в Україні, але в той же час ці надбання не сприяють повною мірою виробленню ефективної концепції боротьби з цим явищем. І причиною, на наш погляд, є те, що їхні погляди на українські реалії є упередженими. Більш «свіжий» підхід до питань розвитку тіньової економіки в Україні на початку її державотворення можна застосувати, поглянувши на проблеми ззовні. Саме тому ґрунтовний аналіз наукових надбань зарубіжних дослідників може сприяти більш глибокому осмисленню окресленої проблематики й виробленню більш дієвих заходів протидії поширенню цього явища.

Метою статті є осмислення та узагальнення поглядів зарубіжних учених на проблеми тіньової економіки в цілому та в Україні на початку її становлення як незалежної держави зокрема.

Виклад основного матеріалу. Як вже згадувалось, тіньова економіка як суспільне явище притаманна всім економічним системам і є неодмінним їх атрибутом. Водночас, для її визначення в зарубіжному науковому середовищі використовується досить широкий різноплановий понятійний апарат. Дж. Томас [1], посилаючись на видану в 1987 р. Міжнародною організацією праці (МОП) анотовану бібліографію «таємної» зайнятості (Annotated Bibliography of Clandestine), говорить про п'ятнадцять найменувань того, що він називає нерегулярним сектором: «чорна» (black), «таємна» (clandestine), «прихована» (hidden), «неформальна» (informal), «невидима» (invisible), «нерегульована» (irregular), «неофіційна» (non-official), «паралельна» (parallel), «друга» (second), «тіньова» (shadow), «секретна» (subterranean), «підпільна» (underground), «неповідомлена» (unobserved), «неофіційна» (unofficial), «незарєєстрована» (unrecorded) економіка. Відповідно до його

висновків, англомовний світ, включаючи Індію, надає перевагу використанню поняття «чорна» економіка, після нього популярним є «прихована» економіка. Північноамериканські дослідники найчастіше вживають терміни «підпільна», «прихована» й «тіньова» економіка, майже не використовуючи термін «чорна» економіка. Разом з тим, термін «чорна» економіка активно застосовують датські, французькі, німецькі та італійські вчені, але щоправда, після терміна «секретна» – у Франції, «тіньова» – в Німеччині та «прихована» економіка в Італії [1, 124]. Однак, відсутність єдиного загальноприйнятого визначення цього явища призводить до різних тлумачень його сутності.

Одним з найбільш поширених у зарубіжному науковому просторі є визначення, що було запропоноване ще Е. Фейгом (США) у 1979 р. Згідно з ним, до тіньової економіки належить уся економічна діяльність, що з тих чи інших причин не враховується офіційною статистикою і не включається при підрахунках до показників національних рахунків [2; 4; 3].

На думку Е. Фейга, існує дві основні складові тіньової економіки: 1) економічна діяльність, що є легальною, неприхованою, але й такою, що не підлягає оподаткуванню й не враховується офіційною статистикою; 2) протизаконна, інколи кримінальна економічна діяльність, що свідомо приховується. До першої складової, як правило, відносять виробничу діяльність у домашніх господарствах, надання послуг на епізодичній основі, невеликі підробітки (ремонт будівель власними силами, догляд за дітьми, дохід, що отримується з присадибних ділянок та ін.). Така діяльність не враховується державною статистикою і не входить при розрахунках до валового національного продукту (та його похідних). Цей сектор тіньової економіки в багатьох наукових роботах отримав назву «неформальна економіка» [2; 4; 3]. Друга складова в згаданій праці називається «підпільною економікою» і включає заборонену в державі економічну діяльність, кримінальні діяння, а також усі інші види діяльності, які повинні враховуватися й контролюватися державою, однак суб'єкти такої діяльності умисно її приховують для ухилення від оподаткування або з іншою протиправною метою. До такої діяльності відносять отримання прихованих доходів, заборонені види економічної діяльності, нелегальне виробництво товарів чи надання послуг, шахрайство, відмивання доходів злочинного походження, наркобізнес, проституцію, торгівлю людьми тощо [2; 4; 3].

Дуже близьке за змістом до цього визначення наводить інший американський економіст, послідовник Е. Фейга, Д. Блейдс. На його думку, до економіки «тіні» слід відносити три головні складові: 1) цілком легальне виробництво продукції, що приховується від офіційного визнання з метою ухилення від сплати податків та зборів; 2) виробництво заборонених товарів і надання заборонених послуг; 3) приховувані доходи в натуральній формі [2, 4]. На переконання Д. Блейдса, найбільший негативний вплив на офіційну економіку справляє легальна економічна діяльність, що ухиляється від сплати податків, тому науковець запропонував враховувати обсяги незаконної діяльності в системі національних рахунків.

Якщо для П. Гутманна [4] і Е. Фейга [3] «тіньова економіка» (вони її називали «підпільною» – *underground*) – це неврахована частина ВВП, яка має бути додана до економічної діяльності, то для В. Танзі [5] «тіньова економіка», яку він теж називає «підпільною», означає – дохід, який не фіксується податковими службами. На розбіжності у визначеннях вказував сам В. Танзі, пояснюючи різницю в отриманих показниках оцінки тіньової економіки [5, 103]. Такі підходи до розгляду тіньових процесів в економіці прийнято відносити до статистичних.

Крім цього, у міжнародному науковому середовищі зустрічаються й правові. До прихильників правового підходу належать А. Ділнот, С. Моріс, Ф. Леєу. Вони приймають за критерій чинне законодавство, якому відповідає (чи не відповідає) економічна діяльність. Так, А. Ділнот [6], Ф. Леєу [7] визначають тіньову економіку як заборонені види економічної діяльності, а В. Патрізі [8] – як незадекларовану економічну діяльність.

Слід зауважити, що у своїх роботах, які стосувалися явища тіньової економіки, на початковій стадії досліджень західні спеціалісти вживали дещо інший термін – «друга»

економіка. Так, раніше за інших про це явище сказав К.С. Керол, який надрукував у № 1 журналу «Нью стейтсмен» за 1971 р. статтю «Бесіди в Росії» [9, 87].

У радянській економічній літературі спочатку також використовувався термін «друга» (вторинна) економіка. На цьому у своїх роботах наголошував Г. Гроссман, згадуючи й про застосування в тому ж понятійному змісті інших термінів, таких як «контрекономіка», «неофіційна економіка», «паралельний ринок», «приватне підприємництво», «економіка чорного ринку» тощо. У надрукованій в 1984 р. статті Ф. Фельдбругге в заголовку був вже винесений термін «тіньова» економіка, але за текстом він цілком ідентифікувався із терміном «друга» економіка [10, 267–272]. Більше того, підкресливши на початку статті повний збіг обох понять, автор надалі віддавав перевагу традиційному визначенню – «друга» економіка [11, 528].

Західна наукова література широко використовувала терміни «друга» та «тіньова» економіка дещо в інших, ніж було прийнято в СРСР, значеннях. Це пояснювалося тим, що аналітики Заходу виходили з того, що в СРСР, з одного боку, існувала відповідна модель «централізовано-керованого господарства», «командна економіка», а з іншого, – «друга» (тіньова), що охоплювала багато видів легальної й напівлегальної господарської діяльності, які не були залучені в орбіту централізованого планування, обліку й контролю з боку держави. З цих позицій до елементів «другої» (тіньової) економіки належали: особисте підсобне господарство, індивідуальна трудова діяльність, «неформальні» ринки тощо. Зазначений підхід до визначення понятійного змісту цих явищ був характерним для Г. Гроссмана, Б. Румера, Л. Ронсека та багатьох інших західних дослідників [12, 25–40; 13, 560–572; 14, 46–63].

Іноземні автори в межах «другої» (тіньової) економіки СРСР розглядали не тільки легальні (напівлегальні) приватні види діяльності, але й явно протиправні, вважаючи, що межі між першими й другими на той час були досить рухомі та часто мали досить умовний характер. Так, відомий учений, який вивчав історію СРСР, А. Бергсон писав: «Відносно СРСР термін «друга» економіка, як часто мається на увазі, охоплює діяльність легальну, але приватну, найбільш характерним відображенням якої є робота на присадибних ділянках. Я ж, для уникнення невизначеності, буду вважати й легальні приватні, квазілегальні та нелегальні доходи як доходи, що отримані через канали «другої» економіки» [15, 157].

Використовуючи термін «тіньова» економіка та вказуючи на неможливість розмежування в СРСР легальних і нелегальних видів економічної діяльності, Ф. Фелдбругге розглядав їх практично в одному контексті. Автор нараховує близько 180 видів «тіньової» діяльності, класифікує і зводить їх у 9 таблиць. При цьому, науковець зазначає, що всі вони, згідно з радянськими законами, можуть заслужити як «смертну кару», так і офіційне заохочення [11].

Найбільш ґрунтовними та вдалимими були пошуки шляхів поглиблення досліджень тіньової економіки СРСР вже згадуваним визнаним американським теоретиком з цього напрямку Г. Гроссманом. Так, від розмитого поняття «другої» економіки він перейшов до аналізу «нелегальної приватної економіки та корупції». Вже в той час Г. Гроссман відзначав, що за масштабами нелегальної економіки СРСР може претендувати на одне з провідних місць [16, 834–855]. Досить лаконічне пояснення основної причини істотної тінізації соціалістичного господарства наводить американський економіст М. Олсон, який справедливо зауважує: «Якщо відсутня приватна власність, то всі громадяни матеріально зацікавлені в розкраданні господарства, але ніхто не зацікавлений особисто в його збереженні» [17].

Взагалі, розкриваючи феномен формування та розвитку тіньової економіки, зарубіжні та вітчизняні експерти одностайні в тому, що обсяги неформальної діяльності вирішальною мірою в остаточному підсумку залежать від загального стану економіки, рівня життя

населення. У світовій практиці, як правило, виділяють такі чинники, що визначають масштаби й динаміку тіньової економіки: тягар оподаткування; розміри одержуваних населенням доходів; тривалість робочого часу; масштаби безробіття; ступінь державного регулювання економіки; корумпованість офіційної влади; «непрозорість» національних систем обліку ведення бізнесу.

Однак, дію зазначених чинників слід оцінювати в сукупності, оскільки в різних країнах вони найчастіше мають різну спрямованість, а їх комбінація призводить до різних результатів. Більшість західних експертів вважають, що основною причиною розвитку тіньової діяльності є податковий пресинг і ступінь державної «зарегульованості» економіки.

Розпад Радянського Союзу в 1991 р. і подальші трансформаційні процеси похвалили науковий інтерес зарубіжних дослідників до проблем поширення тіньової економіки в Україні та інших пострадянських державах. У цей час з'являється чимало наукових публікацій, присвячених тіньовій економіці та корупції, серед яких варто відзначити роботи Дж. Томаса «Неформальна економічна діяльність» (1992) [1], В. Патрізі «Заходи прихованої зайнятості: підводні камені» (1992), Ф. Шнайдера «Вимірювання розміру й розвитку тіньової економіки. Чи можна знайти причини й подолати перешкоди?» (1994), Д. Норт «Інститути й інституційні зміни та функціонування економіки» (1997), С. Джонсона та Д. Кауфмана «Корупція державних фінансів та тіньової економіки» (1998), К. Харт «Бюрократична форма і неформальна економіка» (2006) та інші.

Серед учених, які найбільше цікавилися питаннями тіньової економіки в новоствореній молодій державі можна виділити роботи Фрідріха Шнайдера, професора економіки університету Іогана Кеплера в Лінці (Австрія). Він багато років присвятив дослідженню проблем тіньового сектору економіки, має ступінь доктора економічних наук, отриману в університеті м. Констанц в 1976 р., є автором великої кількості робіт з питань тіньової економіки, оподаткування та економіки навколишнього середовища. Самостійно та у співавторстві із К. Вільямсом та Д. Енстом Ф. Шнайдер проаналізував глибинні причини поширення тіньової економіки в пострадянських державах.

Так, причини розвитку тіньової економіки в українській державі вчені вбачали в наслідках командно-адміністративної системи, радянській спадщині, надмірній централізації та бюрократизації системи, тобто в наслідках трансформаційних процесів в українському суспільстві. За даними дослідження «Тіньові економіки: розміри, причини зростання й наслідки», проведеного в 2006 р. Ф. Шнайдером та Д. Енсті, у країнах ОЕСР обсяг тіньової економіки становить у середньому 16,8% ВВП, країнах колишнього СРСР – 35,3%, державах Центрально-Східної Європи – 21% [18].

Як стверджує Ф. Шнайдер, розпад Радянського Союзу дав поштовх новому витку тінізації, адже не було чітко розробленого законодавства, управлінський апарат перебував у процесі переформування, податкова система була розхитана, а шалені податкові ставки примушували людей приховувати свої доходи [19]. Одні з останніх досліджень, проведених Ф. Шнайдером, показують, що тіньова економіка становить середню частку 41% ВВП у країнах, які розвиваються, 38% – у країнах з перехідною економікою і 17% – у країнах Організації економічного співробітництва й розвитку [20, 81]. Однак, як наголошують Ф. Шнайдер та Д. Енсте, обсяги, причини та наслідки тіньової економіки відрізняються в різних країнах. В Україні, за даними розрахунків різних років, рівень тіньової економіки на початку нового тисячоліття коливався в межах від 38 до 45% ВВП [20, 18, 19].

Ф. Шнайдер, Д. Енсте та інші зарубіжні вчені доводять, що в Україні, як і в інших пострадянських країнах з перехідною економікою, тіньова економіка відрізняється від її аналогів у розвинених країнах не лише за обсягом, але й за якісними характеристиками. Так, у розвинених країнах тіньову економіку розглядають з точки зору порушення чинного законодавства, а в трансформаційних суспільствах її визначають не лише як девіантну поведінку суб'єктів економічної діяльності, але й як інституційну структуру суспільства, що виявляється в законодавчій, виконавчій і судовій владі у формі тіньових інституцій. Поширення й масштабність тінізації економічної діяльності в трансформаційних економіках зумовлюються відсутністю усталених норм і правил у легальній сфері економічної

діяльності, їх постійними змінами та невідповідністю вимогам часу, а також швидким пристосуванням тіньової економічної діяльності до нових умов, її здатністю до самовідтворення, певною мобільністю тощо. Це дає підстави зробити висновок, що дія економічних законів в трансформаційних суспільствах в умовах слабо інституціоналізованого ринкового середовища легальної сфери економіки є менш ефективною ніж у розвинених країнах. Щодо причин подальшого розвитку тіньових процесів в Україні, то, на думку Ф. Шнайдера та Коліна Вільямса, крім радянського минулого, головні причини поширення тіньового сектору можуть бути пов'язані з рівнем податків, регулювання, діяльності державних установ і залякуванням.

На відміну від вітчизняних дослідників проблем тіньової економіки та причин її розвитку, зарубіжні вчені чималу роль відводять вихованню законслухняності, бажанню суб'єктів господарювання приносити своїй державі користь, сплачуючи необхідні податки, тобто вихованню «бойового податкового духу». На думку Шнайдера, «податковий бойовий дух» – явище, за допомогою якого існує велика тенденція до декларування доходів та сплачування податків, однак за однієї важливої умови – якщо платники податків будуть уважати, що податкова система в цілому є справедливою і що всі інші також платять свою справедливу частку. На їх думку, вихованню податкової моралі має сприяти правильне й прозоре державне управління. І навпаки, сильна податкова мораль може сприяти формуванню справедливого та прозорого державного управління [19], хоча з цією тезою, на наш погляд, можна сперечатись. Змінити ситуацію на краще й знизити тіньову господарську діяльність можна, на думку дослідників, також за допомогою поліпшення роботи державних служб та установ, підвищення якості їх послуг. У комплексі із наслідками змін податкових ставок це може спричинити динамічний ефект.

У той же час, зростання тіньової економіки призводить до зниження державних доходів, що, у свою чергу, може викликати зниження якості і кількості наданих урядом товарів і послуг. Урешті-решт, це може спричинити збільшення податкових ставок для юридичних та фізичних осіб, оскільки уряд намагатиметься зібрати більше доходів до бюджету, що викликатиме ще сильніші стимули для зростання тіньової економіки. Отже, створюється зачароване коло: високі ставки податків призводять до збільшення тіньової економічної діяльності, яка, у свою чергу, зменшує податкові надходження і якість громадських послуг. Це спричиняє збільшення податкових ставок, які стимулюють подальше зростання тіньового сектору. Розірвати це зачароване коло можна лише за допомогою правильної державної політики [19].

Оскільки кожна окрема країна має свої особливості розвитку тіньового сектору, то й механізми впливу на його рівень мають бути, відповідно, різними. У деяких країнах особливу увагу слід зосередити на безробітних, в інших – на певних видах бізнесу із найманою працею, а в третіх, взагалі – на самозайнятих особах (неzareєстроване приватне підприємство).

Отже, систематизуючи погляди зарубіжних дослідників щодо причин активного розвитку тіньових процесів у молодій українській державі, можна зробити такі висновки. По-перше, головною причиною тінізації економічної системи України на початку її державотворення було поглиблення негативних тенденцій, успадкованих з радянського минулого. Але, якщо в радянські часи виходу «в тінь» більшою мірою сприяли не податкові тягарі, а бюрократичні та ідеологічні заборони, то в трансформаційних умовах причиною поширення тінізації економіки є недосконалість інституційного середовища, зокрема відсутність нормальних «правил гри» для підприємців унаслідок посилення корупційних відносин.

По-друге, зі здобуттям незалежності, тенденції тіньового сектору економіки України поступово почали набувати нових форм. Натомість очікуваного покращення не відбулось, виявилась протилежна тенденція стосовно поглиблення спадкових форм тіньової економіки,

які еволюціонували в ринкових умовах. Як зазначає лауреат Нобелівської премії Д. Норт, який присвятив низку праць аналізу трансформаційних економік країн пострадянського простору, економіка і фінанси країн, які прийняли формальні правила та норми гри, що були розроблені в умовах інших економічних і фінансових систем, вже спочатку були приречені на провал. Більше того, так звана «шокова терапія» і поспішна, непродумана приватизація не тільки зруйнували стару (планову) економічну систему, але й основні мотиваційні стимули розвитку, призвели до безпрецедентної корупції у всіх ешелонах влади та криміналізації суспільства. Найбільш гострі протиріччя проявились в інститутах фінансово-кредитної сфери, що викликало високі темпи інфляції і галопуюче знецінення національних валют, розбалансованість державних бюджетів та платіжних балансів, супроводжуючись крахом інвестиційних програм і високим рівнем тінізації національної економіки [21].

По-третє, на відміну від розвинених країн ринкового господарства, у країнах із перехідною економікою, якою була Україна на початку державотворення, тіньовий сектор відіграє не тільки негативну роль, але й виконує роль своєрідного амортизатора. По-перше, тіньова економіка створює додаткові робочі місця; по-друге, вона створює товари, які є доступними для споживання найбільш бідніми верствами населення через низькі ціни, що складаються внаслідок використання суб'єктами тіньової економіки легального фізичного капіталу, а також нижчої «ціни позалегалності» від «ціни, підпорядкованої закону». Це той позитив, який у нестабільних політичних, правових, економічних і соціальних умовах дозволяв виживати найбільш бідним верствам населення. Аналізуючи інституції тіньової економіки, доходимо висновку, що в трансформаційних умовах вони є більш ефективними, ніж легальні інституції, оскільки створюють більш сприятливі умови для розв'язання проблем виживання завдяки низьким трансакційним витратам. Неформальна економіка у трансформаційних суспільствах виступає як база для підприємницької діяльності, тому стає гарантією зайнятості населення й створення середнього класу в суспільстві.

Отже, проведений аналіз поглядів зарубіжних учених на проблеми тінізації економіки в цілому і України, зокрема, дозволяє зробити висновок, що це явище надзвичайно складне та неоднорідне, що воно має властивість постійно вдосконалюватись та розвиватись, пристосовуючись до нових умов існування. Після здобуття Україною незалежності першопричиною активного розвитку тіньової економіки в країні були наслідки радянської спадщини та командно-адміністративної системи, яка виявлялася в надмірній централізації та бюрократизації. Подальший розвиток нелегального сектору економіки був зумовлений трансформаційними процесами в молодій державі. Найвагомими чинниками в цей період стали: по-перше, невідповідність чинного законодавства реаліям економічного життя, по-друге, надмірна зарегульованість з боку органів державної влади та місцевого самоврядування через втручання в господарську діяльність, а також незлагодженість їх дій, що в комплексі зумовило пошук суб'єктами економічної діяльності шляхів ухилення від оподаткування та інших обов'язкових платежів.

Попри жвавий науковий інтерес до проблематики, багато питань і досі залишаються не розкритими. Це обумовлює подальші наукові пошуки в напрямку з'ясування закономірностей розвитку тіньової економіки й вироблення ефективних механізмів протидії їй.

Література

1. Thomas J. Informal Economic Activity / J. Thomas. – Michigan : The University of Michigan Press, 1992. – P. 334.
2. Николаева М. И. Теневая экономика : методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М. И. Николаева, А. Ю. Шевляков. – М. : ЦЗМИ АН СССР, 1987. – 53 с.
3. Feige E. How big is the Irregular Economy? / E. Feige // Challenge, 1979. – Vol. 6. – № 22. – P. 5–13.
4. Gutmann P. The Subterranean Economy / P. Gutmann // Financial Analysts Journal. – 1977. – Vol. 33. № 6. – P. 26–27.
5. Tanzi V. A Second (and More Skeptical) Look at the Underground Economy in the United States / V. Tanzi (ed.) // The Underground Economy in the United States and Abroad. – Lexington, Massachusetts : Lexington Books, 1982. – P. 217.
6. Dilnot A. What Do We Know about the Black Economy? / A. Dilnot, C. Morris // Fiscal Studies. – 1981. – № 2. – P. 12–16.

7. Leeuw F. An Lidirect Nechnique for the Underground Economy / F. Leeuw // *Suw. Current Business*. – 1985. – Vol. 65. – № 4. – P. 62–69.
8. Patrizi V. Measures of Concealed Employment: Pitfalls and Insights / V. Patrizi // *Guide-Book to Statistics on the Hidden Economy : Conference of European Statisticians, United Nations*. – N. Y., 1992. – P. 118–138.
9. Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології : монографія / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.
10. Критика антимарксистских теорий в преподавании политической экономии / под ред. А. Д. Смирнова. – М. : Политиздат, 1981. – С. 267–272.
11. Feldbrygge F. G. M. Government and Shadow Economy in the Soviet Union/ F. G. M. Feldbrygge // *Soviet Studies*. – 1984, October. – Vol. 36. – P. 528–543.
12. Grossman G. The «Second Economy» of the USSR / G. Grossman // *Problems of Communism*. – 1977. – Vol. 26. – № 5. – P. 25–40.
13. Rumer B. The «Second» Agriculture in the USSR / B. Rumer // *Soviet studies*. – 1981, Oct. – Vol. 26. – № 4. – P. 560–572.
14. Roncek L. Private Enterprise in Soviet Political Debate / L. Roncek // *Soviet studies*. – 1988, Jan. – Vol. 40. – № 1. – P. 46–63.
15. Bergson A. Income Inequality Under Soviet Socialism / A. Bergson // *The Journal of Economic Literature*. – 1984, September. – Vol. 22. – P. 157.
16. Grossman G. Notes on the Illegal Private Economy and Corruption / G. Grossman // *Op.cit.* – P. 834–855.
17. Olson M. The Shadow Economy: Friend or Foe? / M. Olson, C. Zinnes // *World Development*. – 2002. – P. 32.
18. Schneider F. Schattenwirtschaft : Eine Frage richtiger oder falsher Anraize / F. Schneider // *Deutschland – was nun?* – München, 2006. – S. 297–310.
19. Schneider F. The Shadow Economy : monograph [Електронний ресурс] / F. Schneider, Colin C. Williams // *The Institute of Economic Affairs*. – 2013. – 184 p. – Режим доступу: iea.org.uk
20. Schneider F. Shadow Economics: Sizes, Causes and Consequences / F. Schneider, D.H. Enste // *Journal of Economic Literature*. – 2000. – № 38. – P. 77–114.
21. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; [пер. с англ. А.Н. Нестеренко; науч. ред. Б.З. Мильнера]. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
22. Баранов С. О. Тіньова економіка : сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні / С. О. Баранов // *Вісник НАДУ*. – 2015. – № 3. – С. 47–54.
23. Schneider F. The Shadow Economy in Europe, 2013 [Електронний ресурс] / F. Schneider, A. Kearney. – Режим доступу : https://www.atkearney.com/financial-institutions/featured-article/-/asset_publisher/8IucAqMqEhB/content/the-shadow-economy-in-europe-2013/10192.

References

1. Thomas, J. (1992). *Informal economic activity*. Michigan : The University of Michigan Press.
2. Nikolayeva, M.I. (1987). *Shadow economy: methods of analysis and evaluation (overview of foreign economists' works)*. Moscow: CZMI AN USSR (in Rus.)
3. Feige, E. (1979). How big is the irregular economy? *Challenge*, 6(22), 5–13.
4. Gutmann, P. (1977). The subterranean economy. *Financial Analysts Journal*, 33(6), 26–27.
5. Tanzi, V. (1982). A second (and more skeptical) look at the underground economy in the United States. In V. Tanzi (Ed.), *The Underground Economy in the United States and Abroad* (p. 217). Lexington, Massachusetts : Lexington Books.
6. Dilnot, A., & Morris, C. (1981). What do we know about the black economy? *Fiscal Studies*, 2, 12–16.
7. Leeuw, F. (1985). An Lidirect Nechnique for the underground economy. *Suw. Current Business*, 65(4), 62–69.
8. Patrizi, V. (1992). Measures of concealed employment: pitfalls and insights. [Conference of European statisticians, United Nations]. *Guide-Book to Statistics on the Hidden Economy*. New York.
9. Predborsky, V.A. (2005). *Exposure of economy in the context of transformation processes. Theory and methodology issues*. Kyiv: Kondor (in Ukr.)
10. Smirnov, A. (Ed.). (1981). *Criticism of antimarxist theories in teaching political economy*. Moscow: Politizdat.
11. Feldbrygge, F. G. M. (1984, Oct.). Government and shadow economy in the Soviet Union. *Soviet Studies*, 36, 528ж543.
12. Grossman, G. (1977). The «second economy» of the USSR. *Problems of Communism*, 26(5), 25–40.
13. Rumer, B. (1981, Oct.). The «second» agriculture in the USSR. *Soviet Studies*, 26(4), 560–572.
14. Roncek, L. (1988, Jan.). Private enterprise in Soviet political debate. *Soviet studies*, 40(1), 46–63.

15. Bergson, A. (1984, Sept.). Income inequality under Soviet Socialism. *The Journal of Economic Literature*, 22, 157.
16. Grossman, G. (1979). Notes on the illegal private economy and corruption. *Op.cit.*, 834–855.
17. Olson M., & Zinnes C. (2002) The shadow economy: Friend or foe? *World Development*, 32,
18. Schneider, F. (2006). Schattenwirtschaft : Eine Frage richtiger oder falsher Anraize. Deutschland – was nun?, 297ж310 (in Ger.)
19. Schneider, F., & Williams, C.C. (2013). *The shadow economy*. Retrieved from: iea.org.uk
20. Schneider, F., & Enste, D.H. (2000). Shadow economics: sizes, causes and consequences. *Journal of Economic Literature*, 38, 77–114.
21. Nort, D. (1997). *Institutes, institutional changes, and functioning of the economy*. Moscow: Fond ekonomicheskoy knigi “Nachala” (in Rus.).
22. Baranov, S.O. (2015). Shadow economy: essence, causes, social and economic consequences, and solutions in Ukraine. *Vismyk NADU (Bulletin of NASU)*, 3, 47–54.
23. Schneider, F., & Kearney, A. (2013). *The shadow economy in Europe*. Retrieved from https://www.atkearney.com/financial-institutions/featured-article/-/asset_publisher/8IucAqMqEhB/content/the-shadow-economy-in-europe-2013/10192.

Neklyudov Y. REVIEW OF FOREIGN HISTORIOGRAPHY CONCERNING THE PROBLEMS OF THE SHADOW ECONOMY EXPANSION IN UKRAINE

Abstract.

The article analyzes foreign researchers' views on the problems of shadow sector expansion in the Ukrainian economy as well as in the world economy on the whole. A wide conceptual framework of the phenomenon has been analyzed, the concept of shadow economy has been specified, and the key components of this economy have been distinguished. It has been found out that the main reason for superfast rates at which the economic system of the young Ukrainian state became shadow was the intensification of negative tendencies inherited from the Soviet past and developed under market conditions. The most important factors in that period were as follows: the discrepancy between the current legislature and realities of the economic life, excessive control of the state government and local self-government realized through their intrusion into the economic activity. There were also serious conflicts and problems in financial and credit institutions, which resulted in high inflation rates, national currency devaluation, misbalance of state budget and payments that were additional impulses making the national economy even more shadow. Along with negative outcomes, some positive consequences of the shadow Ukrainian economy in that period have been found out. It has been proved that the shadow economy played a role of a certain shock absorber which in the period of transformation processes created additional jobs and encouraged the availability of new goods at low prices. It was that positive factor which encouraged the emergence of the middle class and helped the poorest strata of the society to survive under unstable political, legal, economic, and social conditions.

Keywords: administrative system, shadow economy, the exposure of black economy, informal economy, fictitious economy, centralization, transformation processes.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК [94 (47+57) : 323.1 (=411.16)] «1895/1905»

О. Т. Безаров

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії нового
та новітнього часу

Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича
e-mail : alex.bezarov@gmail.com

МОДЕРНІЗМ, НЕОНАРОДНИЦТВО І ПРОБЛЕМА ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано взаємозв'язок у розвитку неонародництва із процесами модернізації пізньоімперської Росії, визначено шляхи подолання кризи єврейської ідентичності в межах ідеології революційного соціалізму. Автором висунуто припущення про те, що неонародництво моделювало політичну ідентичність російсько-єврейської інтелігенції у революційному просторі Російської імперії.

Ключові слова: ідентичність, євреї, неонародництво, революційність, інтелігенція.

Постановка проблеми. Криза ідентичності, що була наслідком соціокультурних та економічних суперечностей модерного європейського суспільства наприкінці ХІХ ст. [1], викликала необхідність становлення альтернативних сфер знання (марксизм, фрейдизм і ніцшеанство) [2, 334]. Водночас вона виявилася справжнім випробуванням для національних груп, адже жодна політична стратегія (тероризм, націоналізм і революційність) її подолання за умови «офіційного націоналізму» [3, 112–113] в пізніх європейських імперіях не могла бути визнана ефективною. Оскільки російське народництво, як нам видається, не містило ознак етнічного націоналізму, то можна припустити, що пропагована неонародниками ідеологія революційного соціалізму могла бути використана представниками маргінальної російсько-єврейської інтелігенції, як один із методів подолання кризи єврейської ідентичності.

Мета. Визначити взаємозв'язок у розвитку неонародництва із процесами модернізації пізньоімперської Росії, а також, проаналізувати можливі шляхи подолання кризи єврейської ідентичності в межах ідеології революційного соціалізму.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що царевбивство 1 березня 1881 р. стало ключовим моментом в історії російського народницького руху. Це було успіхом і водночас помилкою в історії революційного руху в Російській імперії, адже проблема була не тільки у тому, що успіх дався народовольцям досить дорогою ціною і невдовзі майже усі революційні лідери були заарештовані або змушені були втікати за кордон, але й у тому, що не виправдалися сподівання революціонерів на потужну всенародну хвилю підтримки стосовно їхніх дій. Більше того, побиття євреїв у 1881–1882 рр., як «винних» у загибелі Олександра II, викликало розгубленість з-поміж самих революціонерів, які недооцінили стійкість монархічних почуттів народних мас і гостроту єврейського питання не лише як загальнодержавної проблеми, але, передусім, як проблему у взаєминах євреїв і не євреїв [4]. Відповідно влада зовсім не збиралася поступатися своїми політичними принципами непорушності самодержавного устрою і готувалася до нового протистояння із невдоволеним суспільством, але тепер в останнього була доволі грізна зброя – купка революційних фанатиків, яким вже було нічого втрачати, крім свого життя, яке вони збиралися покласти на освячений кривавою боротьбою вітвар Революції [5].

Очевидно, що маргінальність була тим поживним соціально-психологічним ґрунтом на якому зростала жахлива система політичного терору, як одного із засобів революційної боротьби радикальних груп і партій в Російській імперії. «Російська революція, – зазначав один із лідерів Партії соціалістів-революціонерів М. Р. Гоц, – це Молох, що надто швидко поглинає у своїх обіймах і вимагає усе нових і нових жертв... Те, що для Західної Європи вважається роками експериментів, грою молодих сил, які шукають застосування й вірного шляху, для російського революціонера є справою усього життя, після чого – заслання, каторга або смерть» [6, 173].

На тлі потужного неонародницького тероризму визрівав й анархістський тероризм, який набув особливого розмаху на південному заході Російської імперії. Анархістські групи, в яких переважали євреї, з'явилися у Житомирі, Катеринославі та Одесі. Помітного поширення анархізм набув із-поміж єврейських робітників Польщі, Литви та України. За думкою дослідників, напередодні Першої світової війни євреї склали близько 36 % учасників анархістського руху, тоді як росіян було всього на два відсотки більше [7, 341–342]. Напередодні революції 1905 р. анархізмом були уражені майже усі великі міста смуги єврейської осілості. Доволі часто теракти були спрямовані проти безвинних, навіть з точки зору терористів, людей («безмотивний терор»). Особливо у «південному» анархізмі домінував культ волі, сили і насильства. За допомогою бомби анархісти мріяли зробити людей щасливими, розв'язати усі проблеми.

Ідеологія неонародництва з її орієнтацією на відвертий політичний екстремізм, демонізацію самодержавного режиму, культивувала психологію революційності, що містила потужний потенціал деструктивної енергії і могла бути ефективно використана революційними організаціями в їхній боротьбі з режимом. Для свідомої єврейської молоді, яка прагнула знайти вихід зі стану невизначеності політичного розвитку єврейської етнотрупи в пізньоімперській Росії (сіонізм або соціалізм), привабливість ідеології лівого екстремізму з її спрощеними моделями соціальної поведінки, була очевидною. Зокрема, за повідомленнями органів внутрішніх справ Російської імперії, зі 104 політичних злочинців у 1901 р., половина були євреями [8, 25–47].

Революційність може розглядатися і як особлива система морально-психологічних якостей маргінальної особистості, що була породжена комплексом деструктивної поведінки на тлі загострення кризи ідентичності. «Ти самий усвідомлюєш, – пригадував М. Р. Гоц, – що твої переконання не зовсім міцно сидять у тобі, але тобі страшно навіть самому для себе визнати це; ти лякаєшся з того, що прийдеться визнати своє життя даремним і розбитим у гонитві за химерами, ти лякаєшся з цього тим більше, коли визнаєш, що неможливо щось змінити, розпочати знову, тому що молодість не повертається...» [6, 175]. «Лише сила може перемогти силу, – писав напередодні своєї страти дев'ятнадцятирічний есер Х. Гершкович, – абсолютне знищення будь-якого гніту і будь-якого гноблення на землі є справжньою і єдиною метою у цьому житті» [9, 8].

Отже, напередодні російської революції 1905 р. з'явився «новий тип революціонера», психіка якого «звільнилася від будь-яких моральних стримувань» [10, 516]. Відомий терорист П. В. Карпович був доволі переконливим, коли зазначав, що з чистими руками, в рукавичках, неможна робити терору. «Нехай гинуть тисячі й десятки тисяч – необхідно прагнути перемоги. Селяни спляють маєтки – нехай спляють. Людям немає що їсти, вони роблять експропріації – нехай роблять. Тепер не час для сентиментів, – на війні як на війні» [11, 255] Актуальність тероризму в Російській імперії пояснювалась, мабуть, не лише тим, що він виявився, очевидно, єдиним засобом боротьби революційної інтелігенції за здійснення своїх мрій. Терор поставав найбільш ефективним засобом боротьби за умови обмеженості сил революціонерів. Тероризм, за думкою міністра внутрішніх справ Російської імперії П. М. Дурново, «є дуже отруйною ідеєю, дуже страшною, яка створила силу з безсилля» [12, 104–105].

Численні неонародницькі групи, які активізувалися на початку ХХ ст., сповідували ревізіоністські ідеї західного марксизму, що набували особливої популярності в Німеччині наприкінці ХІХ ст., але, на противагу західноєвропейському досвіду, російські неонародники

у певному сенсі міфологізували схильність селян та радикальної інтелігенції до соціалістичної революції. Для того, аби довести ймовірність створення селянської соціалістичної партії і дрібних власників, неонародники вказували на існування общинного землеволодіння і в його збереженні вони бачили схильність селян до колективізму. З іншого боку, мабуть вже традиційна революційність російської інтелігенції була переконливим аргументом з приводу того, аби вважати саме цю соціальну групу головною рушійною силою у процесі утворення майбутньої соціалістичної партії [13, 91–92].

Поновлення традицій революційного народництва, вочевидь, була відповідною реакцією національних груп Російської імперії на модернізаційні перетворення в країні, чия революційність була вмотивована, з одного боку, націоналізмом, що зростав на тлі модернізації, але з другого – тиском самодержавної влади, що прагнула відновлення втраченого політичного контролю стосовно суспільства. Оскільки політичні можливості для встановлення суспільного діалогу в Російській імперії були практично втрачені ще на початку 1860-х рр. [5, 85], то єдиною можливістю для неонародницьких груп змусити владу змінити свою політику стосовно національних і соціальних проблем, що дедалі загострювалися, була соціальна революція. «Європейські багатонаціональні держави в ХІХ ст., – зазначав із цього приводу відомий австрійський історик А. Каппелер, – були уражені національними рухами і поступово змінили свою сутність. І під фундамент Російської імперії з її династичним імперським мисленням, самодержавною автократією і становим устроєм була закладена вибухівка, що пов'язувалася із новим політичним принципом, який знищував станові межі політичного волевиявлення, з етнічною культурною спільнотою та з ідеєю суверенітету народів» [14, 156].

Російські євреї навряд чи могли бути впевненими у тому, що їхня політична лояльність режимові, який занепадав, може бути безболісно змінена в іншому, навіть у ліберальному напрямку. Натомість російсько-єврейська інтелігенція сподівалася, що проблему єврейської ідентичності за умови посилення імперського націоналізму можна розв'язати у політичному або революційному значеннях. Якщо ідея єврейського націоналізму (сіонізму) на початку ХХ ст. для багатьох російських євреїв здавалася доволі авантюрною за своїм задумом і ризикованою стосовно її здійснення, а надії на конституційні перетворення в імперії Романових – занадто абстрактними, то після кривавого погрому в Кишиневі у 1903 р., який «був прямим наслідком імперської, шовіністичної, антисемітської політики міністра внутрішніх справ В. К. Плеве» [15, 121], навіть стримані сподівання на політичне врегулювання єврейського питання в Російській імперії поступово щезали. Отже, сіонізм міг бути цілком реальною альтернативою традиційній проімперській лояльності, яка відтепер вимагала від своїх носіїв національного «посвідчення» з приводу їхнього імперського патріотизму. Проте, якщо сіонізм до певної міри залишався національною утопією для п'ятиміліонного єврейського населення Російської імперії, то ідеологія революційного народництва пропонувала їм цілком реальний, як тоді здавалося, компроміс між націоналізмом і соціалізмом, адже ліві російські партії не виключали створення певної єврейської автономії у майбутній російській державі. Очевидно, що революційну боротьбу проти самодержавства євреї могли визнати лише за тієї умови, якщо соціалістична держава гарантуватиме їм збереження їхньої національної ідентичності.

Таким чином, неонародницька ідеологія російсько-єврейської інтелігенції спробувала врятувати асимільовану генерацію післяреформеного єврейства, численні представники якої ще сподівалися уникнути національного самогубства заради доведення своєї лояльності імперському режимові, як того вимагала політика модернізації. Але антисемітизм і погроми виявили абсурдність дотримання російськими євреями подібної лояльності Романовим, які безуспішно намагалися натягнути коротку й цупку шкіру російської нації на гігантське тіло Російської імперії. Отже, величезна маса містечкового єврейства ставала поживним ґрунтом для рекрутування революційних кадрів у неонародницькі групи, але яка, натомість,

залишалася надто неосвіченою і доволі забобонною стосовно того, аби російсько-єврейська революційна інтелігенція змогла їм запропонувати власний шлях «виходу з гетто». Ідеологія революційного соціалізму, що була представлена, приміром, у поглядах С. А. Раппопорта (Анського) та Х. Й. Житловського, засвідчувала про болісний пошук відомими представниками єврейського неонародництва нових моделей своєї політичної ідентичності у революційному просторі Російської імперії що занепадала. Зрозуміло, що ризики у таких пошуках були доволі загрозливими за своїми політичними наслідками, а тому, обережність з якою єврейські неонародники висували свої ідеї доволі часто заводили їх у глухий кут або, як у випадку з Є. Ф. Азефом, ставали прикладом своєрідної метаморфози єврейської революційної.

Список використаної літератури:

1. Ле Ридер Ж. Венский модерн и кризис идентичности / [Ж. Ле Ридер] ; пер. с фр. Т. Баскаковой. – СПб. : Изд-во имени Н. И. Новикова; Издательский дом «Галина скрипсит», 2009. – 714 с.
2. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІПЕНД ім.. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / [Б. Андерсон] ; пер. з англ. В. Морозова. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
4. Безаров А. Еврейские погромы 1881–1882 гг. в Российской империи и кризис революционного народничества / А. Безаров // Труды по еврейской истории и культуре. Материалы XXI ежегодной конференции по иудаике. – Вып. 50. М. : Сэфер, 2014. – С. 86–97.
5. Смирнов В. Н. Политический терроризм Российской империи / В. Н. Смирнов. – Х. : Литера Нова, 2012. – 300 с.
6. Государственный архив Российской Федерации. Воспоминания Гоца Михаила Рафаиловича (1867-1890 гг.), ф. 6243, оп. 1, д. 1. – 201 л.
7. История евреев в России / [Л. Прайсман] ; под науч. ред. М. Кипнис. – М. : Федерация еврейских общин России, 2007. – 728 с.
8. Государственный архив Российской Федерации. Департамент полиции. Особый отдел. О враче-бактериологе Г. А. Гершуни, ф. 102, оп. 231, д. 842. – 275 л.
9. Павлов П. Один из многих. История революционера Хаима Гершковича (1896-1905) / П. Павлов. – Петроград : «Былое», 1919. – 23 с.
10. Будницкий О. В. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях / О. В. Будницкий. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 573 с.
11. Савинков Б. В. Воспоминания террориста / Б. В. Савинков // Савинков Б. В. Избранное. – М. : Политиздат, 1990. – С. 23-306.
12. Тихомиров Л. А. Воспоминания Льва Тихомирова / Л. А. Тихомиров. – М.; Л.: Государственное издательство, 1927. – 515 с.
13. Маслов П. П. Народнические партии // Общественное движение в России в начале XX века / [П. П. Маслов] ; под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. Т. 3., Кн. 5. – СПб. : Общественная польза, 1914. – С. 89-150.
14. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / [А. Каппелер] ; пер. с нем. С. Червонная. – М.: Прогресс-традиция, 2000. – 344 с.
15. Резник С. Е. Вместе или врозь? Судьба евреев в России. Заметки на полях диалогии А. И. Солженицына / С. Е. Резник. – М. : Захаров, 2005. – 704 с.

References

1. Le Rider Zh. (2009) *Viennese art nouveau and an identity crisis*. Saint Petersburg : Izdatel'stvo imeni N. Y. Novikova; Izdatel'skiy dom «Galina skripsit» (in Russ.)
2. Kalakura Y. S. (2015) *Ukrainian culture, civilizational dimension*. Kyiv: IPiEND im.. I. F. Kurasa NAN Ukrainy (in Ukr.)
3. Anderson B. (2001) *Imagined Communities Reflection on the Origin and Spread of Nationalism Revised Edition*. Kyiv: Kritika (in Ukr.)
4. Bezarov A. (2014) Jewish pogroms of 1881-1882 in the Russian Empire and the crisis of revolutionary populism. *Trudy po evreiskoi istorii i kul'ture. Materialy XXI ezhegodnoy konferentsii po iudaike (Proceedings on Jewish history and culture. Articles XXI Annual Conference on Jewish Studies)*, 50, 86-97 (in Russ.)
5. Smirnov V. N. (2012) *Political terrorism of the Russian Empire*. Kyiv: Litera Nova (in Russ.)
6. *State Archive of the Russian Federation. Vospominania Gotsa Mikhaila Rafailovicha (1867-1890 gg.) (Memories Gotz Mikhail Rafailovich)*, f. 6243, op. 1, d. 1 (in Russ.)
7. Praisman L. (2007) *History of Jews in Russia*. Moscow : Federatsia evreiskih obshchin Rossii (in Russ.)
8. *State Archive of the Russian Federation. Departament politsii. Osobyi otdel. O vrache-bakteriologe G. A. Gershuni (Police Department. Special Section. About the physician and bacteriologist G. A. Gershuni)*, f. 102, op. 231, d. 842. (in Russ.)
9. Pavlov P. (1919) *One of many. The history of revolutionary Chaim Hershkowitz (1896-1905)*. Petrograd : «Byloe» (in Russ.)

10. Budnitskiy O. V. (1996) *The history of terrorism in the Russian documents, biographies, research*. Rostov-na-Donu: Feniks (in Russ.)
11. Savinkov B. V. (1990) *Memories of terrorist*. Moscow : Politizdat (in Russ.)
12. Tikhomirov L. A. (1927). *Recollections of Lev Tikhomirov*. Moscow, Leningrad : Gosudarstvennoe izdatel'stvo (in Russ.)
13. Maslov P. P. (1914) *Populist party*. Saint Petersburg : Obshchestvennaia pol'za (in Russ.)
14. Kappeler A. (2000) *Russia – a multinational empire. Origin, history, decay*. Moscow : Progress-traditsia (in Russ.)
15. Reznik S. E. (2005) *Together or apart? The fate of the Jews in Russia Field Notes Novels Solzhenitsyn*. Moscow : Zaharov (in Russ.)

Bezarov O. T. MODERNISM, NEOPOPULISM AND A PROBLEM OF THE JEWISH IDENTITY IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract

Introduction. Identity crisis which was a consequence of socio-cultural and economic contradictions in modern European society in the late nineteenth century, has caused the need of formation the alternative spheres of knowledge (Marxism, Freudianism and Nietzscheanism). Practical forms of transformation of social reality (terrorism, nationalism and revolutionary) became necessary.

The crisis was a real trial, because it wasn't a single model of overcoming which could be considered effective (assimilation or the revolutionism) in condition of the Romanov imperial nationalism. As Russian Populism did not contain features of Russian ethnic nationalism, we can assume that promoted the ideology of revolutionary populists socialism could be used by the marginal Russian-Jewish intelligentsia as one of the ways to overcome the crisis of the Jewish identity.

As Russian Populism didn't contain features of Russian ethnic nationalism, we can assume that the ideology of revolutionary socialism, promoted by neopopulists, could be used by the marginal Russian-Jewish intelligentsia as one of the ways to overcome the crisis of the Jewish identity.

Purpose. Identify the relationship of development of neopopulism and the processes of modernization Late Imperial Russia, and also to analyze the possible ways of overcoming the crisis of Jewish identity within the ideology of revolutionary socialism.

Results. After the the regicide on March 1, 1881, the confrontation between autocracy and revolutionary populists led to the rising a wave of political terrorism which was prevalent primarily in the southwest of the Russian Empire in the early twentieth century. Active participation of the Jewish youth in neopopulist organizations emphasized political attractiveness of the ideas of revolutionary socialism, especially among assimilated Russian-Jewish intelligentsia. Some members of such organizations tried to counter the ideology of Jewish nationalism (Zionism) to the Jewish revolutionary strategy. As the revolutionary Jewish marginals within the neopopulist movement (which was led by Socialist-Revolutionary Party), it was suggested to Russian Jews the saving of their national identity. The leaders of the influential political organization, which declared a war autocracy, were representatives of the radical Russian-Jewish intelligentsia.

Originality. Neopopulism as a revolutionary ideology of Russian-Jewish intelligentsia tried to save Jews assimilated generation, which numerous members hoped to escape the national suicide for the proving their imperial loyalty, as required by the policy of modernization. But anti-Semitism and the Pogroms revealed the absurdity of such loyalty tactics by Russian Jews.

Conclusion. The bulk of small-town Jews became a «nutritious ground» for recruiting staff in the neopopulist revolutionary group, but which, instead, remained very ignorant and rather superstitious as to Russian-Jewish revolutionary intelligentsia was able to offer own way "out of the ghetto". Ideology of the revolutionary socialism, which was presented, for example in the views of S. Rappoport (An-sky) and H. J. Zhytlovskoho, proved the painful searching of new models of Jewish identity in the revolutionary area that of the downfall Russian Empire by well-known representatives of the Jewish neopopulism. Obviously, the risks of searching were rather dangerous in its political consequences, therefore, caution with which the Jewish neopopulists have advanced their ideas, they often strucked up in a deadlock or, in the case of E. F. Azef, became an example of peculiar metamorphoses of Jewish revolutionary.

Key words: the identity, Jews, neopopulism, revolutionary, intelligentsia.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 94(498): 94(100)»1914/1918»

І.А. Піддубний

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії нового
та новітнього часу

Чернівецького національного університету

ім. Ю. Федьковича

e-mail : i.piddubnii@chnu.edu.ua

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917–1918 рр. ЯК ФАКТОР РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ СТВОРЕННЯ «ВЕЛИКОЇ РУМУНІЇ»

В статті розглядаються питання діяльності уряду Румунії в справі приєднання до королівства нових територій, що вважалися історичними румунськими землями. Висвітлюється у хронологічній послідовності процес приєднання Бессарабії, Буковини, Трансільванії та угорських земель.

Ключові слова: Перша світова війна, Бессарабія, Буковина, Трансільванія, «Велика Румунія».

Постановка проблеми. Кінець XIX – початок XX ст. став часом розвитку національних ідей в Європі та призвів до появи ідей створення національних держав в етнічних межах. Не була виключенням і королівська Румунія, в якій початок XX ст. був часом пошуку національного ідеалу та творення держави, яка б включила всі території з румунським населенням. Дана ідея не могла бути вирішена в умовах початку XX ст., оскільки значна частина територій перебувала у складі інших держав і залишалася ідеєю до початку Першої світової війни. Війна, яка привела до вступу в неї на боці Антанти Румунії створила умови і можливості для реалізації ідеї розширення держави. Сама ж війна та революційні процеси в Росії привели до зміни політичної системи Румунії напередодні процесу «великого об'єднання» й створила можливість часткової реалізації ідеї єднання за рахунок приєднання території Бессарабії. Наступна революція в Австро-Угорській імперії та подальший розпад країни виявився стимулом для продовження процесу розширення та реорганізації національної держави, докладення зусиль до визнання держави в нових кордонах світовою спільнотою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання «Великого Об'єднання» залишалося однією з найбільш розроблених тем в румунській історичній науці. Перші дослідження та публікації матеріалів і документів виходили вже у 1928–1938 рр.[1]. В подальшому у II половині XX ст. в румунській історіографії піднімали питання про події 1918 р., даючи різні оцінки діям румунської влади, але позитивно оцінюючи сам процес об'єднання [2]. Сучасна румунська історіографія дотримується національної позиції, розкриваючи процес об'єднання та його наслідки для країни. Напередодні відзначення 100-ї річниці об'єднання румунські історики продовжують розкривати події цього процесу у ряді робіт, охоплюючи період війни, власне процесу об'єднання та його визнання в самій Румунії і світі [3,4]. До румунської історіографії долучається і англійська. В ній помітне місце займає історик К.Гітчінс, робота якого розкриває умови утворення нової Румунії. Крім того, ним піднято питання діяльності румунських урядів в плані відстоювання нових кордонів та прав країни [5]. Сучасна українська історіографія звертає увагу на питання дотримання румунською стороною вимог про визнання права на самовизначення тих народів, представники яких мешкали на території, що увійшла до складу Румунії. Відсутність такого забезпечення повних національних прав є основою критики діяльності румунської влади наприкінці війни та у міжвоєнний період [7, 8, 9].

Мета. Зважаючи на наявність достатньої кількості літератури та документальних матеріалів, які є в науковому обігу, метою даної статті ставимо висвітлення послідовності процесу утворення території «Великої Румунії» у 1918 р.

Виклад основного матеріалу. Бойові дії Першої світової війни, що розгорнулися у Європі викликали боротьбу воюючих сторін за втягнення у війну на своєму боці країн, які

продовжували залишатися нейтральними. Так, від жовтня 1914 р. Дипломати Центральних держав та Антанти вели боротьбу за приєднання до числа воюючих і Румунії. В ході такої дипломатичної боротьби перемога виявилася за дипломатами Антанти, які змогли погодитися на значні територіальні поступки Румунії за рахунок територій Австро-Угорщини. Після тривалих переговорів, 4 (17) серпня 1916 р. в Бухаресті було підписано угоду між представниками країн Антанти та Румунією було підписано союзницький договір, згідно з яким Румунія за участь у війні проти Австро-Угорщини мала право отримати ряд територій (частину Буковини, Трансільванію, частину Баната) на відповідних умовах [9, 1210-1211; 8, 89]. 14 серпня 1916 р. на коронній раді оголосили про прийняте рішення, а на запитання Т.Майореску про можливість відмови від прийнятих зобов'язань І.І.К.Бретіану відповів, що вичікування може дати змогу угорцям укласти сепаратний мир з Антантою, що було неприйнятним для Румунії. 14 серпня було датовано і Декларацію про оголошення війни, якою оголошували про намір Румунії покращити становище румунів у складі Австро-Угорщини та вирішити проблеми нації, вступивши у війну і завершити національну єдність [9, 1213-1214]. Того ж дня вийшло звернення короля до країни та армії, в якому говорилося про день об'єднання румунського народу по обидва боки Карпат та звільнення від іноземного гніту румунів. Закликали до боротьби поруч з великими націями і у наказі по армії від 14 серпня 1916 р. Вступ Румунії у війну І.Антонеску назвав завершальним кроком у боротьбі за здійснення історичної програми Румунії — об'єднання румунів [9, 1214-1215; 11, 11].

Бойові дії, які йшли не зовсім вдало для Румунії, стали однією з причин зміни політичної системи у країні, як і такою ж причиною виявилася загальна політична ситуація в Європі. Фактично вже у березні та квітні 1917 р. спершу заява короля, а далі і обговорення в парламенті дозволили внести зміни у систему володіння землею, що вело до земельної реформи та запровадження загального виборчого права для чоловіків у віці від 21 року [12, 472].

На тлі змін у Румунії значно масштабнішими виглядали події у Бессарабії, де розгорнувся національно-культурний рух, що мав своїм результатом не тільки формування національних політичних партій і пошуку можливостей переведення освіти на рідну мову, але й організацію національних військових утворень. Саме тоді з'явилася вимога автономії для Бессарабії, через що мали місце звинувачення у бажанні приєднання Бессарабії до Румунії [13, 21-23; 14, 278-279; 15, 3].

Загалом впродовж 1917 р. в Бессарабії актуальними залишалися питання культури, володіння землею, створення національних підрозділів, питання автономії. Неотримання останньої давало підстави говорити про відокремлення від Росії, про що заявили на Конгресі народів Росії у м. Києві у вересні 1917 р. Важливе місце займала і боротьба проти більшовизації Бессарабії [15, 28-39]. Переломив процес Військовий молдавський з'їзд, який почав роботу 2 листопада 1917 р. В Кишиневі і на якому 7 листопада 1917 р. прийняли рішення щодо створення Сфатул Церій та вимогу про автономію Бессарабії. Сфатул Церій розглядали як Конституційну Асамблею, що відображала національний склад Бессарабії [16, 6-7].

Фактично Сфатул Церій став засобом для реалізації програми Молдавської національної партії. При цьому вже на першому засіданні 21 листопада (4 грудня) 1917 р. після обрання головою І.Інкульця прозвучали його заяви щодо створення демократичної республіки у Бессарабії. З 28 листопада (11 грудня 1917 р.) Сфатул Церій був визнаний верховним носієм влади в Бессарабії та отримав виконавчий органі — Раду генеральних директорів, яка складалася з директора-президента та 10 директорів. 2(16) грудня 1917 р. Сфатул Церій проголосив створення Молдавської Демократичної Республіки [17, 40-71; 18, 1; 14, 281]. Дане рішення викликало протистояння з більшовиками та початок боротьби з ними Сфатул Церій, ставши причиною, що змусила П.Єрхана 22 грудня 1917 р. (4 січня 1918

р.) підписати телеграму до румунського уряду з проханням надіслати полк трансільванців [13, 63; 17, 74-75].

Більшовики розцінювали поведінку Сфатул Церій як румунофільську, а прибуття трансільванців як вторгнення румунських військ. Одночасно вступ у Бессарабію румунських частин вів і до погіршення румунсько-українських відносин [19, 378-380,382]. Не приймали трансільванців і у самому Кишиневі, де виникло протистояння з солдатами Молдавського піхотного полку [20]. Впродовж січня 1918 р. на території Бессарабії велися бої проти румунських військ, але відступ більшовизованих частин дав можливість розгорнути діяльність Сфатул Церій [13, 74-85; 21, 11,15,23-28]. Так, 24 січня / 6 лютого 1918 р. Прокламацією Сфатул Церій було оголошено незалежність Молдавської Демократичної Республіки. Того ж дня вийшла декларація представників румунів Трансільванії, Буковини, Бессарабії, Румунії, Македонії, Болгарії про необхідність об'єднання з Румунією. Таким чином, у Бессарабії створилися умови для початку переговорів щодо приєднання її до Румунії. Причетним до таких дій, хоча і опосередковано, виявився і французький посланець у Яссах Сент-Олер, який радив здійснити прийняття акту про приєднання Бессарабії до Румунії якнайскоріше. В цьому з його позицією зближувалася і поведінка британського представника Баркляя та посланця США Вовічки [17, 86-92]. Проводилися відповідні заходи і на місцях, принаймні 3 березня 1918 р. Земство повіту Белць прийняло одностайне рішення про приєднання до Румунії [21, 29]. Після нарад румунських міністрів з членами уряду МНР 26 та 27 березня 1918 р. на засідання Сфатул Церій 27 березня запросили А.Маргіломана, який у промові наполягав на необхідності об'єднання Молдавської Демократичної Республіки з Румунією. Його позицію підтримав К.Стере. Після цього румунські міністри залишили залу засідань Сфатул Церій та були запрошені знову після дебатів. І.Інкулець в присутності глави уряду Румунії оголосив рішення, за яке проголосували 86 зі 138 депутатів. Це дало підстави А.Маргіломану оголосити акт приєднання Бессарабії до Румунії.

Доцільно вказати, що Молдавська Демократична Республіка приєднувалася до Румунії на умовах збереження автономії та відповідних повноважень Сфатул Церій, збереження старого законодавства [18, 9-11; 14, 285-289; 21, 32-34]. Два представники від Бессарабії були включені до складу румунського уряду, гарантувалися і конституційні свободи [22]. Мали місце і ряд інших умов, які перетворювали Бессарабію у автономію в складі Румунії, принаймні на декларативному рівні. Така ситуація проіснувала до 27 листопада 1918 р., коли було скасовано умови угоди від 27 березня 1918 р. [9, 1109-1111; 12, 497-498].

Дещо інакше виглядав процес приєднання територій, що належали Австро-Угорщині. Початковою точкою тут стала спроба імператора Карла I проголосити федеративний устрій в країні, що відкрило початок створення національних рад. Для Буковини це означало протистояння в межах діяльності Української та Румунської національних рад, яке мало місце вже у жовтні 1918 р. після проведення 18-19 жовтня у м.Львові української конституанти. Причиною протистояння стало бажання українців розділити Буковину на українську та румунську частини, тоді як лідери Румунської національної ради бачили Буковину єдиною з іншими румунськими землями монархії. Найгостріше протистояння двох національних громад мало місце в період з 28 жовтня по 2 листопада 1918 р., коли своє право на рішення кожна зі сторін відстоювала також у австрійській адміністрації краю і коли Й.Етцдорф, намісник цісаря на Буковині визнав право кожної з найбільших національних громад на управління своєю частиною Буковини [23, 42-43]. Прийняте представниками української громади 3 листопада 1918 р. рішення не було визнане керівниками РНР та стало причиною закликання на Буковину румунських військ.

В ході військової операції невеликі підрозділи румунської армії, долаючи незначний опір українських військовиків, до 28 листопада зайняли всю Буковину. З 22 листопада 1918 р. в Чернівцях розгорнулася діяльність група емігрантів на чолі з І.Я.Ністором, яка була включена до складу РНР. Ними було підготовлено та проведено Генеральний конгрес Буковини (28 листопада), на якому було оголошено рішення про приєднання всієї Буковини до Румунії. Участь в конгресі німців та поляків додавала йому важливості [24, 4-8, 12-15].

Після прийняття даного рішення та його затвердження королем завданням дипломатів стало добитися на мирній конференції визнання права Румунії на всю Буковину.

Деяку схожість мала і боротьба за Трансільванію, адже відповідну роль в роки Першої світової війни тут зіграли втікачі з Трансільванії, які, перебравшись до Румунії вели інтенсивну пропагандистську діяльність як у період її нейтралітету, так і в роки участі у війні. Помітну роль в цій діяльності зіграв С.Миндреску. Його діяльність спрямовувалася не тільки на пропагандистські заходи, але й на створення військових підрозділів з полонених румунів. Ідея національної єдності реалізовувалася ним і через створення Комітету дії румунів Трансільванії, Банату і Буковини. Його зусилля спрямовувалися і на об'єднання румунів, які перебували на території Італії [25, 9-14, 23-24, 72-73].

У жовтні 1918 р. ситуація в Трансільванії загострилася і якщо угорський уряд бажав зберегти Угорщину в межах до початку війни, то національні ради виступали за відокремлення від Угорщини. Також і Національна рада румунів Трансільванії і Банату стала на шлях приєднання цих територій до Румунії. Мала місце спроба проголошення в Тімішоарі Банатської республіки у вигляді автономії в складі Угорського королівства. На початку листопада в Трансільванії мали місце процеси розпуску військових підрозділів. Також на початку листопада розпочався процес створення регіональних румунських національних рад та національних гвардій, яким протистояли угорські національні утворення. Загалом впродовж листопада-грудня 1918 р. встановити єдину систему управління у Трансільванії [26, 35-37; 2, 451-504].

Головне завдання, яке переслідували національні ради полягало у збереженні ладу та спокою. Саме у цей час Ю.Маніу оголосив про бажання румунського народу домінувати у Трансільванії. Цей намір створив умови для об'єднання діяльності представників Румунської національної партії та румунської секції СДПУ та початку переговорів між делегаціями Румунської національної ради та Угорської національної ради в Арадї [2, 524-534, 545-546; 27, 72-73].

Проте певну роль в подальших процесах відіграли дії румунської армії, яка з 13 листопада 1918 р. розпочала просування до демаркаційної лінії. 15 листопада 1918 р. РНР оголосила про проведення Великого румунського національного зібрання, тоді як 20 листопада визначили і місце та час його проведення м. Алба Юлія, 1 грудня 1918 р. Поширювали в регіоні і заклики до утворення єдиної румунської держави. Участь в зібранні, окрім представників Трансільванії взяли також і представники Бессарабії П.Галіппа і І.Казакліу та Буковини – А.Прокоповіч. Проект резолюції, озвучений опівдні містив вимогу приєднання Трансільванії, Банату та Угорських земель до Румунії. На підтримку єдності румунського народу виступали всі промовці. Подальшу роль на себе взяла румунська армія, яка з 2 грудня просувалася на захід від демаркаційної лінії. Також королем 13 (26) грудня 1918 р. було прийнято декрето-закон щодо підтвердження рішення про приєднання до Старого королівства Трансільванії, Банату, Крішани, Сетмара, Марамуреша [2, 557-559; 28, 288-300; 29, 4-5].

Висновки. Таким чином, прийняте рішення про вступ Румунії у війну на боці країн Антанти відкрило можливості для приєднання територій з румунським населенням, що входили до складу Австро-Угорщини. Зміна політичної ситуації в Російській імперії створила умови також і для приєднання до королівства території Бессарабії. Дії прорумунської партії у складі Сфатул Церій створило умови для включення Бессарабії на умовах автономії, яка в подальшому була скасована. У питанні приєднання Буковини та Трансільванії уряду Румунії довелося опиратися на допомогу прорумунських сил, тим паче, що мало місце протистояння з представниками українського та угорського населення. Рішення Генерального конгресу Буковини про приєднання до Румунії прискорило процеси утворення унітарної румунської держави у нових кордонах.

Література

1. Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918. Studiu și documente. /I.Nistor - București: Cartea Românească, 1928. - 213 p.
2. Liveanu V. 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România. /V.Liveanu - București: Editura politică, 1960. - 679 p.
3. Scurtu I. Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866-1947. - Vol. II: Ferdinand I. /I.Scurtu - București: editura enciclopedică, 2011. - 216 p.
4. Scurtu I. Regele Ferdinand. /I.Scurtu - București: editura enciclopedică, 2016. - 287 p.
5. Hitchins K. România: 1866-1947 /Ediția a IV-a Traducere din engleze George G.Potra, Delia Răzdolescu. /K.Hitchins - București: Humanitas, 2013. - 659 p.
6. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) [Кол. монографія] /В.М.Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. - 743 с.
7. Ботушанський В.М. Участь українців Буковини у творенні української державності (1918–1920 рр.) /В.Ботушанський //Народне віче Буковини. 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. Чернівці, 1994. - С. 41–75.
8. Добржанский А.В. Украинское национальное движение в Буковине в годы Первой мировой войны /А.Добржанский //Народы Габсбургской монархии в 1914-1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств. – Т.1. /Отв. ред. М.Волос, Г.Д.Шкундин. – М., 2012. – С. 267-280;
9. Hamangiu C. Codul General al României. Legi uzuale. /C.Hamangiu - București, 1923.- Vol. VIII. - 1239 p.
10. Виноградов В.Н. К оценке дипломатии Ионела Брэтиану /В.Виноградов //Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории. - М.: Наука, 1994. - С. 84-102.
11. Antonescu I. Români: Origina, trecutul, sacrificiile și drepturile lor. /I.Antonescu - București, 1919.- 64 p.
12. Istoria Românilor. - Vol. VII. - Т. II: De la Independență la Marea Unire (1878-1918) /Coord. Gheorghe Platon. - București: Editura Enciclopedică, 2003. - 786 p.
13. История Молдавской ССР. - Т. II: От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. /Ред.кол. С.П.Трапезников и др. - Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1968. - 814 с.
14. Nistor I. Istoria Basarabiei. (Ediție și studiu bibliografic de S.Neagoe). /I.Nistor - București: Humanitas, 1991. - 351 p.
15. Dăscălescu H. Revoluția dela 1917 in Basarabia. Lupta Moldovenilor pentru limba, școala și cultura naționala: Extras din omagiu lui Constantin Kirițescu. /H.Dăscălescu – Chișinău: Tiparul Moldovenesc, 1938. – 51 p.
16. Bibesco A. Redeeming Bessarabia. - New-York, 1921. /A.Bibesco - 8 p.
17. Cartea Neamului. Marea Unire din 1918: Documente istorice (Volum alcătuit de Vasile Arimia, Ion Ardeleanu, Constantin Botoran — București: Globus, 1993. -288 p.
18. Декларация Верховного Краевого Совета Молдавской Республики Сфатул Цэрий //ЦДАВОУ. - Ф.2592. Міністерство закордонних справ УНР. - Оп. 1. - Спр. 123. Листування дипломатичного відділу по питанням про Бессарабію. - Арк. 1
19. Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. - январь 1918 г.): Документы и материалы. - Кишинев:Картя Молдовеняскэ, 1967. - 449 с.
20. Краткая записка по Бессарабскому вопросу //ЦДАВОУ. - Ф.2592. Міністерство закордонних справ УНР. - Оп.1. - Спр. 123. Листування дипломатичного відділу по питанням про Бессарабію. - Арк.6-8.
21. Schina M.C. Pe marginea Unirii. Basarabia (Ianuarie 1918-Iunie 1919). /M.C.Schina - București, 1938. - 68 p.
22. Декларация Сфатул Цэрий Молдавской Народной Республики //ЦДАВОУ. - Ф.2592. Міністерство закордонних справ УНР. - Оп. 1. - Спр. 123. Листування дипломатичного відділу по питанням про Бессарабію.- Арк.4.
23. Прокопович Е. Кінець австрійського панування в Буковині. /Е.Прокопович - Чернівці, 2003. - 79 с.
24. Arhivele Naționale ale României. - Fond Casa Regală, 726. - Dosar Nr. 56/1918. - 35 file.
25. Mândrescu S. In Franța și Italia pentru cauza noastră. /S.Mândrescu – București, 1919. - 123 p.
26. История Венгрии: В 3 т. /Ред.кол. А.И.Пушкеш, И.М.Гранчак, В.А.Крючков, Л.Н.Нежинский. – Т.2.- М.: Наука, 1972. - 603 с.
27. Clopoșel I.Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România. /I.Clopoșel – Cluj: Editura revistei Societate de mâine, 1926. - 175 p.
28. 1918 la Români. Documentele Unirii: Unirea Transilvaniei cu România 1 Decembrie 1918.- Vol.X. – București: Editura științifică și enciclopedică, 1988. - 649 p.
29. România între anii 1918-1940. Documente și materiale /Scurtu I. (coord.), Stănescu-Stanciu Th., Scurtu G.M. – București: Editura Universității, 2001. - 168 p.

References

1. Nistor I. Reunite of Bukovina 28 November 1918. Study and documents. /I.Nistor - Bucharest: Cartea Românească, 1928. - 213 p.
2. Liveanu V. 1918. From the history of the revolutionary struggles in Romania. /V.Liveanu - Bucharest: Editura politică, 1960. - 679 p.
3. Scurtu I. History of Romanians during the four kings: 1866-1947. - Vol. II: Ferdinand. /I.Scurtu - Bucharest: Editura enciclopedică, 2011. - 216 p.
4. Scurtu I. King Ferdinand. /I.Scurtu - Bucharest: Editura enciclopedică, 2016. 287 p.

5. Hitchins K. Romania: 1866-1947 /The fourth edition, trans. from English by George G.Potra, Delia Răzdolescu. /K.Hitchins - Bucharest: Humanitas, 2013. - 659 p.
6. Bucovina in the context of European international relations (from ancient times to the mid-twentieth century.) /V.M.Botushanskyi, S.M.Hakman, Yu.I.Makar and others. Editor-in-chief V.M.Botushanskyi. - Chernivtsi: Ruta, 2005. - 743 p.
7. Botushanskyi V.M. Participation of the Ukrainians of Bukovina in the creation of Ukrainian statehood (1918-1920 gg.) /V. Botushanskyi //Popular Assembly of Bukovina. 1918-1993: Documents and Materials of regional scientific conference dedicated to the 75th anniversary of Bukovinian popular assembly on November 3, 1918. - Chernivtsi, 1994. - P. 41-75.
8. Dobrzhansky A.V. Ukrainian national movement in Bukovina during the First World War / A.Dobrzhansky // The peoples of the Habsburg monarchy in 1914-1920 gg. : from the national movements to the creation of national states. - Vol.1. / Ed. Ed. M.Volos, G.D.Shkundin. - Moscow, 2012. - P.267-280.
9. Hamangiu C. General Code of Romania. Utilized laws. /C.Hamangiu - Vol. VIII. - Bucharest, 1923. - 1239 p.
10. Vinogradov V.N. Estimation of diplomacy of Ionel Bratianu // The First World War: Discussion problems of history. - M. : Nauka, 1994. - P. 84-102.
11. Antonescu I. Romanians: Origin, past, sacrifices and their rights. / I. Antonescu - Bucharest, 1919.- 64 p.
12. History of Romanians. - Vol. VII. - T. II: From Independence to the Great Union (1878-1918) / Coord. George Plato. - Bucharest: Editura Enciclopedică, 2003. - 786 p.
13. History of the Moldavian SSR. - Vol. II: From the October Revolution till the present day. /the editors S.P.Trapeznikov and others. - Kishiniov: Cartea Moldoveneasca, 1968. - 814 p.
14. Nistor I. History of Basarabia. /I.Nistor (Edition and bibliographic study by S.Neagoe). - București: Humanitas, 1991.- 351 p.
15. Dăscălescu H. Revolution of 1917 in Bessarabia. Fight of Moldavians for language, school and national culture: Extract in honour of Constantin Kirițescu. /H.Dăscălescu. - Kishiniov: Tiparul Moldoveneasc, 1938. - 51 p.
16. Bibesco A. Redeeming Bessarabia. /A.Bibesco - New-York, 1921. - 8 p.
17. Book of Nation. Great Union of 1918: Historical documents (Volume prepared by Arimia Vasile, Ion Ardeleanu, Constantin Botoran - Bucharest: Globus, 1993. - 288 p.
18. The Declaration of the Supreme Land Soviet of the Moldavian Republic Sfătul Tserii //CSAHAU. - F.2592. Foreign Affaires Ministry of UPR. - Inventory 1. - Case 123. Correspondence of Diplomatic department on the question of Bessarabia. - Leaf 1.
19. The Bolsheviks of Moldova and the Romanian front in the struggle for Soviet power (March 1917 - January 1918): Documents and materials. - Kishiniov: Cartea Moldoveneasca, 1967. - 449 p.
20. A brief note on the Bessarabian question //CSAHAU. - F.2592. Foreign Affaires Ministry of UPR. - Inventory 1. - Case 123. Correspondence of Diplomatic department on the question of Bessarabia. - Leaf 6-8.
21. Schina M.C. On the border of Unity. Basarabia (January 1918-June 1919). - Bucharest, 1938. - 68 p.
22. Declaration of Sfătul Tserii of Moldavian Peoples Republic //CSAHAU. - F.2592. Foreign Affaires Ministry of UPR. - Inventory 1. - Case 123. Correspondence of Diplomatic department on the question of Bessarabia. - Leaf 4.
23. Prokopovich E. The end of Austrian rule in Bukovina./E.Prokopovich - Chernivtsi, 2003. - 79 p.
24. National Archives of Romania. - Fund The royal court, 726. - Case Nr. 56/1918. - 35 l.
25. Mândrescu S. In France and Italy for our cause. /S.Mandrescu - Bucharest, 1919. - 123 p.
26. History of Hungary: In 3 vol. /the editors A.I.Pushkash, I.M.Granchak, V.A.Kryuchkov, L.N.Nezhinsky. - Vol. 2.- Moscow: Nauka, 1972. - 603 p.
27. Clopoșel I. Revolution of 1918 and the Uniting of Transylvania with Romania. / I.Clopoșel - Cluj: Editura revistei Societate de mâine,1926. - 175 p.
28. 1918 at Romanians. Documents of Union: Union of Transylvania with Romania December 1 1918.- Vol.X. - Bucharest: Editura științifică și enciclopedică, 1988. - 649 p.
29. Romania between 1918-1940. Documents and materials / Scurtu I. (coord.), Stănescu-Stanciu Th., Scurtu G.M. - Bucharest: Editura Universității, 2001. - 168 p.

Piddubnyi Igor WORLD WAR I AND THE REVOLUTION OF 1917–1918 AS A FACTOR IN IMPLEMENTING THE IDEA OF ‘GREATER ROMANIA’ FORMATION

Abstract

Introduction. The period of the late 19th – early 20th centuries was the time to spread the idea of Romania national unification, which included creation of a single state in the territories inhabited by Romanians. The conditions of this idea realization became very true during World War I and determined the

conditions of Romania accession to the Entente. During the war, Romania managed to join more territory than the terms of agreement with the Entente anticipated.

Purpose. Given the availability of sufficient literature and documentary materials that are accessible for research, the purpose of this article is to highlight the consistency of the 'Greater Romania' territory formation in 1918.

Results. During World War I, after difficult negotiations with the Entente the Romanian government signed an agreement on conditions of the country's participation in the fighting on the side of the member states. These conditions allowed realizing national aspirations of Romanians in the future and creating a new country, uniting the territories inhabited with the Romanian population. The war and revolution in the Russian Empire forced the country to change the political system under conditions of war. The changes raised the issue of agricultural property and the electoral law that affected the situation in the territories joined at the end of the war.

The revolutionary events in Bessarabia and deployment of the national movement created the conditions for convergence of Bessarabia with Romania and joining it under the terms of autonomy on March 27, 1918. After a short period of time, with the accession of Bukovyna to the Kingdom on November 27, 1918, Bessarabia's autonomy was abolished and unconditional accession to Romania and subsequent dissolution of Sfatul Țării was declared.

The issue of making choice for further Bukovyna, after the collapse of Austria-Hungary, fate was linked with an attempt to achieve the right of self-determination for the leading people of the land. In the tough political opposition, the Ukrainians selected division into two parts, while the Romanians wanted to join entire Bukovyna to Romania. Addressing this issue occurred with the use of military force and organization of the General Congress of Bukovyna by the Romanian National Council in expanded format.

The most difficult was the process of joining Transylvania and the Hungarian lands where there was a confrontation with the Hungarians. Moreover, the decision preparation on accession to Romania took place at a time when the process of forming representative bodies of the Transylvania Romanians had not finished yet. However, the decision in Alba Iulia was made taking into consideration the development of democracy in the country with new borders. The meeting in Alba Iulia on December 1, 1918, completed the process of Grand unification and further defined the task of the diplomatic struggle for recognition of the new state borders.

Conclusion. The decision on the Romania entry into war on the side of the Entente opened new possibilities for joining territories inhabited by the Romanian population that were part of Austria-Hungary. Changing the political situation in the Russian Empire created the conditions for joining Bessarabia to the Kingdom. The actions of pro-Romanian parties in Sfatul Țării gave the impact for inclusion of Bessarabia in terms of autonomy, which later was canceled. In the matter of Bukovyna and Transylvania accession, the Romanian Government had to rely on pro-Romanian forces assistance, especially since there had been a confrontation with the Ukrainian and Hungarian population. The decisions of the General Congress of Bukovyna to join Romania accelerated processes of the unitary Romanian state formation in the new frontiers.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК(94+63)(470+571)"185/192"

З. В. Священко

доктор історичних наук,
професор кафедри загальної історії
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
e-mail: zinaidasvyachenko09@rambler.ru

АГРАРНА КРИЗА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА ПОЧАТОК СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті аналізується вплив аграрної кризи в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на початок селянської революції 1902 р. Висвітлюються причини аграрної кризи та ставлення до неї російського політикуму. Робиться висновок про те, що саме аграрна криза стала причиною

селянської революції початку ХХ ст. Критерієм початку селянської революції є поява якісно нового селянина.

Ключові слова: аграрна криза, аграрне питання, Російська імперія, селянська революція.

Постановка проблеми. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – неоднозначний період в соціально-економічній та суспільно-політичній історії Російської імперії. З одного боку, відбувається надшвидкий розвиток промисловості, фінансів, банківської справи тощо. З іншого – аграрний сектор переживає кризу. Стан справ у цьому секторі економіки країни неспростовно засвідчив, що попередня політика уряду на селі зазнала фіаско. Багатомільйонні селянські маси, які під впливом реформи 1861 р., модернізації країни, посіли ключові позиції в аграрному секторі економіки, опинилися у скрутному матеріальному становищі, що мало далекосяжні наслідки. Протистояння між владою і селянством дедалі загострювалося. Граніт російської державності втрачав монолітність. У 1902 р. «вибухнуло» українське Лівобережжя (Полтавська і Харківська губернії), надалі селянська революція поширилась на значну частину території Російської імперії давши імпульс доленосним для імперії Романових подіям 1905 – 1907 рр., а також 1917 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі аграрної кризи в Російській імперії та пов'язаної з нею селянської революції присвячено чимало досліджень. Серед них праці Г. Алексєєва [1], О. Вронського [2], В. Казарезова [3], І. Кузнецова [4], С. Сидельникова [5], М. Симонової [6], В. Сажко [7] та ін. Чільне місце серед досліджень займає наукова концепція В. Данилова стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр. оприлюднена в ряді наукових праць [8; 9]. Однак, не всі питання вказаної проблеми з'ясовані в повній мірі.

Мета. Метою пропонованого дослідження є показати вплив аграрної кризи в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на початок селянської революції у 1902 р.

Виклад основного матеріалу. Криза кінця ХІХ – початку ХХ ст. в аграрному секторі була спричинена цілою групою факторів. Найбільше селяни страждали від малоефективних або неефективних систем господарювання на землі, потерпали вони від мало- та безземелля, черезсмузжя, дефіциту тягла, техніки, реманенту тощо. Негативно на веденні сільського господарства позначалися високі процентні ставки по кредитах. Без додаткових капіталовкладень в окреслений період селянам скрутно було вести одноосібне господарювання на землі. Додатковими перешкодами, які гальмували економічне зростання сільського господарства, були питання правового характеру.

Дуже влучно ситуацію, що склалася у тогочасному селі Російської імперії, змалював восени 1898 р. у листі на ім'я Миколи П. С. Вітте. Основну причину кризи у сільському господарстві Міністр фінансів убачав у «селянській необлаштованості». Саме вона, на думку державного діяча, була альфою та омегою усіх тих негараздів, що мали місце на селі наприкінці ХІХ ст. «Селянська необлаштованість» розумілася ним, як відсутність законодавчо закріплених прав та обов'язків селян. «Імператор Олександр ІІ, – писав С. Вітте, – викупив душу та тіло селян, але не зробив їх вільними синами вітчизни, не облаштував їхнього побуту на підставі законності... селяни опинилися в рабстві сваволі та невігластва» [11, с. 135, 138].

Криза сільського господарства, на переконання Міністра фінансів, зумовлювала «параліч життєвого нерву прогресу». Таку свою позицію він обґрунтовував чисельною інформацією з місць, що надходила на адресу Міністерства фінансів. Вільно володіючи нею, державний діяч робив обґрунтовані висновки, стверджуючи, що селяни втратили стимул законним шляхом домогтися покращення свого добробуту. У зв'язку з цим він пропонував зробити з селян «справді вільних людей», наділених громадянськими правами. Одним із найважливіших громадянських прав С. Вітте вважав право власності на землю.

На нашу думку, у листі на ім'я Миколи II було викладено саме політичну складову аграрного питання в Російській імперії наприкінці XIX ст. На наше переконання, С. Вітте, будучи високоерудованою особистістю, прекрасно знався на тонкощах державного управління. Він спеціально увагу царя зосередив саме на політичному аспекті, який до того замовчувався, ігнорувався. У такий спосіб, можливо дещо опосередковано, він хотів показати, що невирішеність аграрного питання, яке стосувалося мільйонів селян, своїми трагічними наслідками може мати зміну політичної системи імперії, тому необхідно на державному рівні розробити програму вирішення аграрної проблеми. Його міркування, як згодом покаже досвід революцій 1905 – 1907 рр. та 1917 – 1920 рр., мали сенс.

Про необхідність змін у соціально-економічному та суспільно-політичному становищі селян говорили не лише міністри, а і губернатори. Промовистим у цьому контексті є звіт генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Драгомирова. Відображаючи у документі кризовий характер розвитку сільського господарства, він наполягав на застосуванні владою невідкладних та серйозних заходів, спрямованих на усунення кризи, покращення матеріального, правового становища селян. Його застереження та міркування певною мірою перегукуються з думками С. Вітте. Наприклад, покращення матеріальних статків селян, як і Міністр фінансів, М. Драгомиров пов'язував із «упорядкуванням побуту» селян. Генерал-губернатор у своєму звіті пропонував Миколі II негайно переглянути закони стосовно майнових та немайнових прав селян, засад їхнього громадського самоуправління тощо [12, арк. 101].

Потрібно зауважити, що криза сільського господарства кінця XIX – початку XX ст. не була явищем раптовим та несподіваним. Вона назрівала давно. У силу різних причин та обставин урядовці її ігнорували. Можна говорити, що тут спрацьовували як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Стосовно перших, то у пореформений період урядовці більше переймалися питаннями, пов'язаними з реформуванням країни на нових тоді капіталістичних засадах. Насамперед їхня увага була прикута до індустріалізації країни, пом'якшення наслідків ліквідації кріпацтва для поміщиків тощо. Що стосується других, то це звична для бюрократії позиція: «а раптом минеться».

Ігнорування проблеми не призводить до її вирішення. Навпаки вона наростає, неначе снігова лавина. На початку XX ст. стало зрозумілим, що ще трохи і «снігова лавина» аграрного питання вийде з-під контролю, зумовить непрогнозовані для держави наслідки. Подальше ігнорування кризи у сільському господарстві могло б призвести, щонайменше, до таких негативних наслідків. Насамперед сільське господарство остаточно втратило б здатність задовольняти продовольчі потреби держави. Це означало дефіцит продовольства, скорочення експорту сільськогосподарської продукції тощо. Водночас спрацьовувала ланцюгова реакція. Дефіцит продовольства погіршив би і без того небездоганне матеріальне становище більшості населення міст. Скорочення експорту зменшило б надходження до бюджету валюти. Погіршення добробуту більшої частини міщан автоматично загострювало суспільно-політичну ситуацію в країні. Більше того, посилювалися б злидні й самих селян. Наведені вище та інші негаразди загалом би вкрай негативно позначилися на соціально-економічній та суспільно-політичній ситуації в країні.

Заступником міністра фінансів В. Ковалевським, у січні 1902 р. було підготовлено два проекти доповіді імператору із організації міжвідомчої наради для вирішення аграрного питання [13, с. 114].

У першому йшлося про необхідність створення «комітету для пошуку потрібних заходів, спрямованих на покращення сільського господарства» [14, арк. 5]. У другому – Особливої наради. В останньому документі аналізувався і стан справ у сільському господарстві. Потрібно зауважити, що В. Ковалевський певною мірою лукавив перед імператором, а можливо не хотів його засмутити. Тому, як міг, не драматизував ситуацію. Він, зокрема, стверджував, що труднощі, які мають місце в аграрному секторі економіки – тимчасові, зумовлені загальносвітовими кризовими тенденціями. Особливу увагу автор другого варіанту проекту звернув на те, що не відбулося зменшення «виробничих сил народу», уявлення про занепад сільського господарства гіперболізовані, вони ґрунтуються на

«неправильному узагальненні труднощів окремих регіонів із загальним економічним становищем Росії» [14, арк. 3, 7]. Вкрай обережно В. Ковалевський сповістив Миколу II про те, що покращення селянського життя відбувається занадто повільно порівняно з розвитком країни, «становище селян є вельми скрутним» [14, арк. 3].

Незважаючи на таку мажорну тональність, підготовлений М. Ковалевським документ містив цілком резонні висновки, узагальнення та пропозиції. Насамперед на увагу заслуговує слушне судження про те, що стан справ у сільському господарстві має першочергове значення для економічного розвитку всієї країни. Правильною є думка і про те, що тогочасне сільське господарство не можна модернізувати застосовуючи лише «термінові заходи». Його оновлення повинно бути результатом розвитку всього економічного життя країни. Конструктивною є висловлена у документі пропозиція про об'єднання зусиль усіх міністерств, що мали безпосереднє відношення до сільського господарства, і створення Особливої наради, яка б опікувалася проблемами сільського господарства [14, арк. 3].

Отже, за словами В. Данилова «Росія вступила в XX ст. зі збереженням поміщицького землеволодіння при селянському малоземеллі, з викупними платежами селян за «звільнення» від кріпосного права, з політичним пануванням поміщиків в селі, з селянським безправ'ям, які доходили до адміністративної (без суду) висилки з рідних місць і навіть тілесних покарань – прямого пережитку кріпосного рабства. Збереження кріпосницького насильства над селом, зволікання з проведенням давно назрілих соціально-економічних реформ робило неминучим революційний вибух» [9].

Поодинокі селянські виступи, як ми знаємо, були постійним явищем російської дійсності. Нове проявилось в 1902 р. Ситуацію загострив неврожай хліба в 1901 р., що аж ніяк не виходив за звичайні рамки, але в нові часи став достатнім, щоб викликати в Полтавській і Харківській губерніях соціальний вибух.

Саме Полтавська та Харківська губернії, які виділялися поміщицьким засиллям і селянським малоземеллям, відіграли вирішальну роль у подіях 1902 р. За березень – початок квітня селянський рух охопив тут 165 селищ, виявилися зруйнованими 105 поміщицьких економік [9]. Селянський рух був придушений з використанням військ.

Хвиля селянських виступів в 1902 р. прокотилася і по інших губерніях України і Росії, що відзначалися високою концентрацією поміщицького землеволодіння – Київській, Чернігівській, Орловській, Курській, Саратовській, Пензенській, Рязанській. Усюди спостерігалася небувала раніше рішучість в поведінці селян і радикалізм їх вимог.

Багато виступів супроводжувалися захопленнями поміщицьких земель, зломом хлібних комор і вивезенням зерна, підпалами садиб. Відразу ж з усією ясністю виявилось, що сила і масштаби селянського руху різко зросли, а характер радикалізувався.

В. Данилов наголошував, що на початку XX ст. на історичну арену виступив новий селянин – «селянин епохи революції» [10, с. 6] з революційними гаслами ліквідації поміщицького землеволодіння та приватної власності на землю. Дослідники роблять висновок, що за п'ятдесят пореформених років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип [15, с. 74].

У 1902 р. політизації зазнало також і селянське самоврядування, що дає підстави дослідникам вважати політизацію селянського самоврядування у 1902 – 1907рр. початком селянської революції у 1902 р. [16, с. 66]

Висновки. Таким чином, аграрна криза, спровокована малоефективними або неефективними системами господарювання на землі, мало- та безземеллям, черезсмузжям, дефіцитом тягла, техніки, реманенту, а також питаннями правового характеру, яку переживала Російська імперія наприкінці XIX – початку XX ст. стала причиною селянської революції початку XX ст. Критерієм початку селянської революції є поява якісно нового селянина.

Література

1. Алексеев Г. Крестьянский вопрос как зеркало трех революций в России / Г. Алексеев // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сборник статей / науч. ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 137–142.
2. Вронский О. Крестьянство и власть (1900 – 1923) / О. Вронский. – Тула: ТО ИРО, 1993. – 137 с.
3. Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.). Т.1 / В.В. Казарезов. – М.: Колос, 2000. – 472 с.
4. Кузнецов И.А. Аграрный кризис и крестьянская экономика России конца XIX – начала XX в. // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сборник статей / отв. ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2015. – С. 48–53.
5. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1980. – 289 с.
6. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М.С. Симонова. – М.: Наука, 1987. – 254 с.
7. Сажко В. В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900 – 1913 рр.: історико-політичний аспект.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Сажко / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 22 с.
8. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310–321.
9. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. [Электронный ресурс] / В. Данилов // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4–23. – Режим доступа: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
10. Данилов В.П. [Предисловие] / В.П. Данилов // Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 : сб. док. – Л.; М.: Наука, 1998. – 368 с.
11. Письмо С.Ю. Витте Николаю II в связи с образованием Совещания „для упорядочения крестьянского дела” в стране – о необходимости изменения правового положения крестьянства // С. Ю. Витте Хроника. Документы. Воспоминания. – С-Пб., 1999. – С. 131–141.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1291. Земський отдел МВД. – Оп. 122. – Спр. 70. По пересмотру законоположень о крестьянах и рассылка Трудов Редакционной Комиссии. Ч. 1. – 04.06.1910. – 27.02.1910. – 271 Арк.
13. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства. 1892 – 1914 гг.: (Аграрный кредит в экономической политике царизма). – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – 356 с.
14. РДІА. – Ф. 1233 Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 1. Об учреждении и упразднении Особого совещания. – 09.01.1902. – 15.04.1905. – 205 Арк.
15. Кононенко Ю.С. Селянська революція 1902 – ? рр. / Ю.С. Кононенко, С.В. Корновенко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. – Вип. 16. – С. 73–78.
16. Верховцева І.Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції / І.Г. Верховцева // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. – Вип. 16. – С. 58–69.

References

1. Alekseev. G. (2011) Peasant question as a mirror of the three revolutions in Russia. *Government and the peasantry in XIX – early XX century: a collection of articles*, Kolomna Moscow state Regional Socio-Humanitarian Institute (in Russ.)
2. Vronsky. A. (1993) *Peasantry and power (1900 – 1923)*. Tula: TO IRO (in Russ.)
3. Kazarevov V. (2000) *The peasant question in Russia (end of XIX – the first quarter of XX century.)*. M.: Kolos (in Russ.)
4. Kuznetsov I.A. (2015) The agrarian crisis and the Russian peasant economy of the late XIX – early XX century. *Government and the peasantry in XIX - early XX century: a collection of articles*. Kolomna Moscow State Regional Socio-Humanitarian Institute, 48-53 (in Russ.)
5. Sidelnikov S.M. (1980) *The agrarian policy of the autocracy in the period of imperialism*. Moscow: Publishing House of the Moscow University (in Russ.)
6. Simonova M.S. (1987) *Agrarian policy of tsarism crisis on the eve of the first Russian revolution*. Moscow: Nauka (in Russ.)
7. Sagko V.V. *Problems of agrarian reforms in Ukraine in 1900 – 1913.: historical and political dimension*. Abstracts of dissertation, Chernivtsi (in Ukr.)
8. Danylov, V. (1992) Agricultural reforms and agricultural revolution in Russia / V. Danilov. *Great stranger: the peasants and farmers in the modern world*, Moskov. (in Russ.)
9. Danylov, V. (1996) The peasant revolution in Russia, 1902 – 1922. *Peasants and power*. Retrieved from www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
10. Danylov, V. (1998) [Preface] (Peasant movement in Russia in 1901 – 1904) Leningrad, Moskov: Nauka. (in Russ.)

11. The letter Nicholas II Witte SY in connection with the formation of the Meeting «to organize the peasant cause» in the country – about the need to change the legal status of the peasantry. *Witte Chronicle. Documentation. Memories*. Saint-Petersburg, (in Russ.)
12. Russian State Historical Archives (hereinafter – RDIA). F. 1291. Оп. 122. D. 70.
13. Dyakin V.S. (1997) Money for agriculture. 1892 – 1914 gg. : (Agricultural credit in the economic policy of tsarism). SPb. : Publisher of the St. Petersburg University, (in Russ.)
14. RDIA. F. 1233. Оп. 1. D. 1.
15. Kononenko Y.S. Kornovenko S.V. (2016) Peasant Revolution 1902 -? gg. (Ukrainian peasant). Вуп. 16, 73-78. (in Ukr.)
17. Verkhovtseva I.G. (2016) The politicization of government peasants in the Russian Empire in 1902 – 1907 years as the initial stage of the peasant revolution (Ukrainian peasant). Вуп. 16, 58-69.

Svyaschenko Z.V. AGRARIAN CRISIS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURY AND START REVOLUTION OF PEASANT

Abstract

The late of XIX – early XX century – is ambiguous period in socio-economic and socio-political history of the Russian Empire. On the one hand, there is a super-fast development of industry, finance, banking and others. On the other – the agricultural sector is experiencing crisis. The standoff between the government and the peasantry increasingly exacerbated. In 1902 «exploded» Ukrainian Left Bank (Poltava and Kharkiv province), henceforth the revolution of peasant spread to a large part of the Russian Empire giving impetus to the Romanov Empire fatal events of 1905 – 1907 years., and 1917 year.

It is noted that the crisis of the late XIX – early XX century in the agricultural sector was caused by a many group of factors. Most farmers suffered from ineffective or ineffective management systems on the ground, they suffered from low- and landlessness, cherespositsy, pulled the deficit, equipment, tools and more. Additional obstacles that hindered the economic growth of agriculture, were questions of a legal nature.

On the need for changes in the socio-economic and socio-political situation farmers said representatives of the Russian political elite. Noting the crisis nature of agriculture, they insisted on the application of the urgent and serious measures, directed at addressing the crisis, improve financial, legal status of peasants.

In 1902, a wave of peasant uprisings in the provinces of Ukraine and Russia, that there were high concentrations of landlordism. A final role in the events of 1902 played Poltava and Kharkiv province, which stood dominance landlord and peasant land hunger. Everywhere there was an unprecedented determination before the behavior peasants and radicalism of their demands.

In the early twentieth century the historic arena stands qualitatively new farmers with revolutionary slogans liquidation of landlordism and private land ownership.

It is concluded that the agrarian crisis, triggered by ineffective or inefficient economic system on the ground, low-and landlessness, cherespositsy, attracted deficit, machinery, tools, and as questions of law, which experienced Russian Empire in the late XIX – early XX century peasant revolution caused the early twentieth century. The criterion for the start of the peasant revolution is the emergence of a qualitatively new farmer.

Key words: agrarian crisis, the agrarian question, the Russian Empire, the revolution of peasant.

Одержано редакцією 10.02.2017

Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 94(4)“1918/1920”

О. М. Скрипник

кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної історії
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
e-mail: olena-skripnik@meta.ua

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ РУХІВ 1918–1920-Х РР. НА РОЗВИТОК ІДЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У даній статті проаналізовано розвиток революційних рухів у країнах Європи після Першої світової війни. Визначено причини та характер революцій. Охарактеризовано вплив, який мали європейські революції даного періоду на розвиток євроінтеграційних ідей. Здійснено аналіз праць Р. Куденхове-Калергі та Т. Масарика щодо об'єднання європейських країн.

Ключові слова: революція, євроінтеграція, Європа, Р. Куденхове-Калергі, Т. Масарик.

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. ознаменувався значними змінами у світовій політиці. В першу чергу даний період характеризується значним революційним піднесенням, що було зумовлене революцією в Росії та завершенням Першої світової війни. Революції відбулись у Німеччині, Угорщині, Чехословаччині, Польщі, Україні, Фінляндії, народні маси виступали у Франції, Великобританії, Італії. Також піднесення національно-визвольного руху спостерігалось у колоніях і залежних країнах. Всі революційні рухи початку ХХ ст. мали неоднозначні наслідки як для самих країн, так і для міжнародних відносин загалом. Проте можна відзначити, що саме в цей час виникає ряд ідей, які у майбутньому посприяли євроінтеграції, і вплив на виникнення цих ідей мали також революційні рухи, які відбувалися в Європі. Тому доцільно буде детально проаналізувати який вплив мали європейські революції на розвиток євроінтеграційних ідей, та появу перших проектів об'єднаної Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії праць, в яких досліджується вплив європейських революцій на євроінтеграцію немає, проте є ряд досліджень про розвиток євроінтеграційних ідей початку ХХ ст., насамперед це праця С. В. Віднянського та А. Ю. Мартинова «Об'єднана Європа: від мрії до реальності» [1] в якій досить ґрунтовно досліджено біографії Р. Куденхове-Калергі та Т. Г. Масарика. Дослідження ідей європейського об'єднання знаходимо у працях А. О. Корочанської [2], [3]. Діяльність та ідеї Т. Масарика досліджували О. Кравчук [4], М. Нагорняк [5], Богуслав Бакула [6].

Метою є дослідити та проаналізувати особливості впливу європейських революційних рухів початку ХХ ст. на розвиток та формування ідей європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Після Першої світової війни Європа переживала не найкращі роки свого економічного розвитку, адже саме Європа була основним полем битв Першої світової війни, що призвело до економічної розрухи та соціально-політичної нестабільності в багатьох європейських країнах. Все частіше в політичних колах говорили про загальну європейську кризу. Одним із характерних проявів такого песимістичного погляду на майбутнє Європи була книга німецького філософа О. Шпенглера «Закат Європи».

Провідні індустріальні держави зіткнулися з глибокою економічною і політичною кризою, зумовленою проблемами повоєнної структурної перебудови. З розпадом Австро-Угорщини незалежність проголосили Чехословаччина, Югославія, Австрія, Угорщина. В Австрії та Угорщині скинуто монархії, проголошено республіки. В листопаді 1918 р. австрійський уряд підписав умови перемир'я, що були продиктовані Антантою. У вересні німецький уряд звернувся до США з проханням перемир'я, а 3 листопада 1918 р. у Кілі (Німеччина) відбулися демонстрації матросів, солдатів і робітників, що переросли в революцію. Імператор Німеччини втік, новий уряд очолили соціал-демократи, Німеччина проголошена республікою [7]. Саме на фоні таких революційних змін і з'являються перші ідеї щодо відродження європейських країн, яке мало б відбуватися за рахунок об'єднання їхніх сил.

З проголошенням Австрії республікою у листопаді 1918 р. відомий австрійський політик та науковець Р. Куденхове-Калергі чітко формує та популяризує ідеї наднаціональних політичних союзів та концепцію європейського єднання [1, 20]. Уже на початку 1920-х рр. він вказував на велику небезпеку внутрішньоєвропейської ворожнечі, через яку може відбутися нова світова війна [8].

Розпад Австро-Угорщини та створення нових держав також мали значний вплив на розвиток євроінтеграції. Адже з часом серби, хорвати і словенці зрозуміли, що самостійно захищати свій суверенітет вони не в змозі, тому і об'єднуються у Королівство Сербів,

Хорватів і Словенців, до його складу згодом увійшла Чорногорія. Дане об'єднання наглядно продемонструвало, що на той час могутність та сила окремих народів і націй можлива лише за їхнього об'єднання.

Слід зауважити, що на європейську інтеграційну ідею значний вплив мала і революція в Росії. Адже «більшовицький переворот», як деякі історики називають дану подію [9, 193], та швидке поширення соціалізму і комунізму викликали занепокоєння у ряді західноєвропейських держав.

Наприклад, Р. Куденхове-Калергі говорив, що зростання впливу Росії може значно ослабити вплив європейських країн на міжнародній арені. Більшовицьку революцію він розглядав як загрозу політичній системі Європи: «Радянська Росія становить небезпеку для Європи, проти якої єдиним захистом може бути лише об'єднання європейських країн. Основною метою європейської політики має бути недопущення російського нашествия. Тому історія ставить Європу перед вибором: або, не дивлячись на всю міжнаціональну ворожнечу, об'єднатися в єдиний союз держав, або в певний час стати жертвою російського завоювання. Третього Європі не потрібно» [10, 39]. Також Р. Куденхове-Калергі зауважував, щоб уникнути нової війни потрібно оточити Росію мініатюрними державами Малої Антанти та створити панєвропейську військову організацію. Саме на основі цих його ідей і виник «Панєвропейський союз» [1, 24].

Вагомий вплив на розвиток євроінтеграційних ідей здійснила і національно-визвольна боротьба чехів та словаків, на чолі якої був Томаш Масарик. Свої погляди на європейську ідею він сформулював у праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору», в якій закликав до демократизації всієї Європи через форму федерації незалежних народів і дотримання прав меншин. Він зазначав, що власне Центральна Європа є тим тереном, на якому ця проблема стала однією з найболючіших [11, 25]. Т. Масарик відкидав ліберальні і марксистські погляди на народ і на відносини між народами як безрезультатні і неправильні. Звільнення народу є одночасно кроком до об'єднання людства як природного живого організму, який складається з клітин – окремих народів [6, 17]. Щодо його ставлення до більшовицької революції, то спостерігаючи за нею, він дійшов висновку про неприйнятність для чехів і європейців загалом такого російського взірця, насамперед через антидемократичний і антигуманний характер діяльності більшовиків [1, 56].

Загалом Т. Масарик був прихильником федерації, і добровільної, а не нав'язаної згори. У праці «Нова Європа» він детально визначив право малих європейських народів на самовизначення, і лише потім добровільне об'єднання для можливості спільного протистояння ворогові. Національним меншинам як характерному явищу Східної і Центральної Європи випало б завдання підтримки і розвитку міжнародних стосунків. Духовним фундаментом федеративної співпраці мала бути турбота народів про своє моральне і культурне удосконалення як основу єдності в різноманітті. Держави для Т. Масарика є засобом і гарантією розвитку щораз більшої свободи й організації народу [12, 180].

Загалом революційні рухи початку ХХ ст. дали змогу пригнобленим народам заявити про себе, про своє бажання утворити власну державу і такі держави виникають. Проте поступово стає зрозумілим, що вирішення на національному рівні багатьох економічних, оборонних та екологічних проблем є неможливим, внаслідок чого і виникає необхідність у наднаціональних європейських структурах з відповідними повноваженнями національних представництв, здатних обмежувати владу вищих інститутів і забезпечувати інтереси та потреби кожного учасника.

Саме в цей час і з'являються перші федеративні ідеї об'єднаної Європи, і як наслідок виникає Панєвропейський союз. Панєвропейський Союз заявляє, що він є прихильником Європейського патріотизму, торжества національних ідентичностей всіх європейців. Беручи

до уваги взаємозалежність і загальносвітові виклики лише сильна Європа, яка є політично об'єднаною, може гарантувати майбутнє для її народів і етнічних спільнот [2, 300].

Також в цей час виникла ідея утворення «Сполучених Штатів Східної Європи», які мали замінити в Центральній Європі Австро-Угорщину, а згодом – утворити політичне ядро Сполучених Штатів Європи. Проект СШСЕ обговорювався у грудні 1918 р. у Парижі Т. Масариком, румунським міністром закордонних справ Т. Іонеску і грецьким прем'єром Е. Венізелосом. Йшлося про федерацію 13 держав, розташованих між Німеччиною і Росією, яка б з півночі на південь охоплювала країни від Фінляндії до Греції. За винятком ініціаторів, передбачувані члени СШСЕ виступили проти утворення цього об'єднання, надавши перевагу збереженню національної незалежності. Федеративні програми в повоєнній Європі не могли бути реалізовані, оскільки новостворені держави Центрально-Східної Європи прагнули утвердити власну державність [4, 52].

Висновки. Таким чином, внаслідок Першої світової війни, розпаду Російської, Австро-Угорської, Османської, Німецької імперій, загострення всіх соціальних проблем та розчарування в існуючих структурах влади – Європу охопив могутній революційний рух. Великий вплив на революційний рух в Європі мала і революція в Росії. Всі ці революційні події підштовхнули ряд провідних європейців заговорити про об'єднання європейських держав з метою економічного відновлення Європи після Першої світової війни, недопущення нової війни і особливо протистояння більшовицькому просуванню в Європу.

Список використаних джерел і літератури

1. Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянської академії», 2011. – 395 с.
2. Корочанська А. О. Пан'європейський проект Р. Куденхове-калергі у 1920 – 1930-ті рр.: аналіз основних положень / А. О. Корочанська // Наукові праці історичного факультету запорізького національного університету, 2014, Вип. XXXVIII С. 299 – 302.
3. Корочанська А. О. «Ініціатива Бріана» на рубежі 1920 – 1930-х рр. як етап у формуванні наднаціональної свідомості в Європі / А. О. Корочанська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 40. – С. 307 – 313. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_40_61
4. Кравчук О. Європейська ідея Томаша Масарика / Олександр Кравчук // Проблеми слов'язнавства. – 2013. – Випуск 62. – С. 47 – 57.
5. Нагорняк М. Томаш Гаррі Масарик про державотворчі процеси в Україні в першій половині ХХ століття / Михайло Нагорняк // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С. 169 – 182.
6. Бакула Б. Нова Європа і слов'янство у баченні Томаша Масарика / Богуслав Бакула // Проблеми слов'язнавства. – 2004. – Випуск 54. – С. 11 – 19.
7. Pan-Europa – The parent idea of a united Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.paneuropa.org
8. Айзпурвит К. Граф Куденхове-Калергі и Швейцария как модель единой Европы / Катерина Айзпурвит // Business Mir. — 2011. — № 19— Режим доступу : <http://www.businessmir.ch/wp212/?p=153328&print=1&language=ru>
9. Орлова Т. Історія сучасного світу (XV – XXI століття) : Навч. посібник / Т. Орлова. – К. : Вікар, 2008. – 552 с.
10. Куденхове-Калергі Р.Н. Пан-Європа / Р. Н. Куденхове-Калергі. – М. : Вита Планетаре, 2006. – 120 с.
11. Масарик Т. Г. Право і демократія : вибрані праці /Томаш Гарріг Масарик; Упоряд. і передм. Михайло Нагорняк. – К. : Логос, 2007. – 336 с.
12. Masaryk T. G. Nová Evropa : stanovisko slovanské / T. G.Masaryk. – Praha, 1920. – Режим доступу : <https://archive.org/details/novevropastano00masa>

References

1. Vidnyanskyi S. V. & Martynov A. Yu. (2011). The united Europe :of dream to the reality. The history essays about fathers-founders theEuropean Union. Kyiv: Vyd. dim “Kyivo-Mogilyanskoyiakademiyyi” (in Ukr.).
2. Korochanska A. O. (2014). Pan European project Coudenhove-Kalergi in 1920 – 1930 : analiz the main provisions. Naukovi prazi istorychnogo fakultetu zaporizkogo nazionalnogo univertsytetu (Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University), 38, 299 – 302 (in Ukr.).
3. Korochanska A. O. (2014). “Initiative of Brian” on boundary 1920 – 1930 as a stage in the formation of supranational consciousness in Europe. Naukovi prazi istorychnogo fakultetu zaporizkogo nazionalnogo univertsytetu (Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University), 40, 307 – 313. Retrieved fromhttp://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_40_61(in Ukr.).

4. Kravchuk O. (2013). Idea of European the Tomas Masaryk. *Problemy slovyanoznavstva (Problems of Slavonic Studies)*, 62, 47 – 57 (in Ukr.).
5. Nagornyak M. (2005). Tomas Garrigue Masaryk about tate processes in Ukrainein the first half of the XX century. *Politychny imenedgment (Political management)*, 5, 169 – 182(in Ukr.).
6. Bakula B. (2004). The new Europe and slavs in the vision of Tomas Masaryk. *Problemy slovyanoznavstva (Problems of Slavonic Studies)*, 54, 11 –19 (in Ukr.).
7. Pun-Europa – The parent idea of a united Europe [Electronic recourse]. Retrieved from www.paneuropa.org
8. Ayzpurvit K. (2011). Count Coudenhove-Kalergi and Switzerlanddas a model of a united Europe [Electronic recourse]. *Business Mir*, 19, Retrieved from <http://www.businessmir.ch/wp212/?p=153328&print=1&language=ru> (in Rus.)
9. Orlova T. (2008). *The history of the Modern World (XV – XXI century)*. Kyiv: Vikar (in Ukr.).
10. Coudenhove-Kalergi R. N. (2006). *Pan-Europe*. Moskov: Vita Planetare (in Rus.)
11. Masaryk T. G. (2007). *Law and democracy: selected works*. In Nagornyak M. (Compilation). Kyiv: Logos (in Ukr.).
12. Masaryk T. G. (1920). *Nová Evropa: stanovisko slovanské* [Electronic recourse]. Praha. Retrieved from <https://archive.org/details/novevropastano00masa>

Skripnik Olena THE INFLUENCE OF EUROPEAN REVOLUTIONARY MOVEMENTS OF 1918 – 1920'S. FOR THE DEVELOPMENT IDEAS OF EUROPEAN INTEGRATION

Abstract

Introduction. In this article to analyzes the development of revolutionary movements in Europe after First World War. This period was characterized by a significant revolutionary upsurge caused a revolution in Russia. Revolution took place in Germany, Hungary, Czechoslovakia, Poland, Ukraine, and Finland, the peoples revolted in France, Great Britain and Italy. Also, the rise of the national liberation movement observed in the colonies and dependent countries. All revolutionary movements of the early twentieth century had mixed consequences for countries and for international relations as a whole. But we note that at this time, a arise number of ideas, which contributed to the future of European integration, and the impact of the emergence of these ideas were too revolutionary movements that took place in Europe.

Purpose. The aim is to explore and analyze the features of the influence of European revolutionary movements of the early twentieth century to the development and formation of the idea of European integration.

Results. With the proclamation of the Republic of Austria, in November 1918 the famous Austrian politician and scholar R. Coudenhove-Kalergiclearly creates and promotes the idea of supranational political alliances and the concept of European unity. In the early 20's. he pointed to the great danger intra hatred of what can happen on a new world war. It is necessary tonoted that the European integration idea has significant influence and revolution in Russia.

Originality. To investigated the idea of European integration T. Masaryk, namely the idea of forming a "United States of Eastern Europe." To determined the features of the emergence of pan-European Union.

Conclusion. As a result of World War I, the collapse of the Russian, Austro-Hungarian, Ottoman, German empires, aggravation of social problems and disappointment in the existing power structures – Europe has seized a powerful revolutionary movement. Great influence on the revolutionary movement in Europe and had a revolution in Russia. These revolutionary developments prompted a number of leading Europeans talk about the union of European states, for the purpose of the economic recovery of Europe after the First World War, prevent a new war and particularly confrontation bolshevik progress in Europe.

Key words: revolution, European integration, Europe, R. Coudenhove-Kalergi, T. Masaryk.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 94 (438)

Ю. С. Земський

доктор історичних наук, професор,
професор Хмельницького
національного університету,
e-mail: yury_zemsky@ukr.net

ВИБУДОВУВАННЯ СТРАТЕГІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ТВОРЦЯМИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Виявлено особливості відмінних стратегій щодо вибудовування відносин із країнами ближчого оточення політичними лідерами, котрі репрезентували провідні сили, що виборювали відновлення Польської державності в умовах завершення Першої світової війни. Визначено, що участь у підтримці двох протиборчих сторін у ході війни виявилася для поляків виграшною позицією, оскільки за будь-яких варіантів її завершення певна політична сила залишалася на боці переможця. Гнучкість стратегії в царині міжнародних відносин обумовила можливість досягнення максимуму в задоволенні національних інтересів.

Ключові слова: Паризька мирна конференція, Друга Річ Посполита, Р. Дмовський, Ю. Пілсудський, інкорпорація, федералізм.

Постановка проблеми. Завершення Першої світової війни, розвал Австро-Угорської імперії, капітуляція Німеччини – ця вервечка подій століття тому створила умови, скориставшись якими полякам вдалося відновити свою державність. Проте, представники різних польських політичних сил, будучи переконаними в необхідності відбудови Польської держави, розходилися в поглядах щодо способів досягнення такої мети. Водночас, ними постійно змінювалася також стратегія вибудовування міжнародних відносин, зокрема щодо Росії, Німеччини, а також щодо майбутнього України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Польська історіографія приділяючи доволі значну увагу цим подіям витворила до певної міри легендарну концепцію їхнього висвітлення [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Причому, постать одного з чільних представників державотворення – Юзефа Пілсудського набула по-суті міфологізованого змісту, дорівнявшись популярності А. Міцкевича, Ф. Шопена, Т. Костюшка, папи Івана Павла II [7, с. 148]. Водночас, не менш впливова постать на тлі тих подій – Роман Дмовський, що виборював на Паризькій мирній конференції (за результатами Першої світової війни) кордони Другої Речі Посполитої залишається значно менш вшанованим прискіпливою увагою дослідників.

Мета. Така неспівмірна увага до лідерів двох політичних сил, що відіграли головну роль у боротьбі за відродження польської державності у XX ст. потребує з'ясування певних деталей перебігу тих подій. До того ж природно постає потреба з'ясування – яка ж зі стратегій (чи то Р. Дмовського, чи то Ю. Пілсудського) була більш раціональною, більш доцільною.

Виклад основного матеріалу. Головний архітектор дипломатичного відродження державності Польщі, лідер народно-демократичної партії (власне, націоналістичної за ідеологічним змістом) Роман Дмовський (з початком Першої світової війни) пропагував, що полякам слід усіляко підтримувати Росію, оскільки лише вона здатна послабити й навіть цілком побороти Німеччину, яка й була, на його переконання, головним (впродовж усієї попередньої історії) ворогом Польщі [8, с. 140-141]. Отож, бачачи політичним пріоритетом для поляків антинімецьку спрямованість, Р. Дмовський намагався переконати поляків у необхідності пошуку компромісів з росіянами в усіх сферах політичного та культурного життя. А водночас, у цьому ж контексті, українців він бачив потенційно “вічними союзниками” Німеччини [9, с. 17-18], а тому також – головними ворогами поляків. Тож його послідовники перебрали собі на озброєння відомий принцип Олександра Лешека Дуніна-Борковського: “Niema Rusi (тобто України), jest tylko Polska albo Moskwa” [8, с. 130-131].

Натомість, інший видатний політик того часу та опонент Р. Дмовського – соціаліст Юзеф Пілсудський дотримувався ідеї відродження Польської державності саме через розвал

Російської імперії, послуговуючись зокрема гаслом більшовика Леніна щодо права націй на самовизначення. А згодом, коли, взявши владу до своїх рук, більшовики рішуче забули про “права націй” та почали на багнетах експортувати більшовизм і будувати свою Червону імперію на теренах підвладних раніше царату – Ю. Пілсудський озброївся (такими ж “за духом” змісту) “14-ти пунктами” президента США Вудро Вільсона [10, с. 435].

Характерно, що у відповідності до своїх переконань, ці два лідери активно включилися у події Першої світової, розуміючи, що війна у яку втяглися країни, котрі знищили Польську державу наприкінці XVIII ст. створює тепер реальний шанс для відродження державності. Проте, Р. Дмовський (разом із З. Вельопольським) створив Польський національний комітет, що заохочував поляків взяти участь у війні на боці Росії, а Ю. Пілсудський, натомість, особистою участю долучився до формування, а далі й командування польськими легіонами у складі австро-угорської армії [10, с. 432-433; 11, с. 91].

Перехід армій Центральних країн до успішних атакуючих дій на російському фронті влітку 1915 р. змусили Р. Дмовського дещо “охолонути” у своїх виключних сподіваннях на дружню пропольську політику росіян (тим більше, що останні окрім лише заяв, аби залучити на свій бік прихильність поляків не розробили навіть чіткого проекту щодо післявоєнного майбутнього Польщі). Тож з осені 1915 р. Р. Дмовський переорієнтувався на союзників Росії – країни Антанти, розпочавши своє знамените світове турне із налагодженням дипломатичних зв'язків та вибудовуванням сприятливої для польської справи атмосфери серед урядових та інших правлячих кіл провідних країн світу (зокрема Великобританії, Франції, США). Зрештою, як показали наступні події, це був дуже вірний тактичний хід, оскільки серед еліт вказаних країн таким чином було підготовлено ґрунт сприяння, а в подальшому – це забезпечило успіх польських вимог на Паризькій мирній конференції, що підводила підсумки Першої світової війни.

На жаль, розбудову Польської держави Р. Дмовський планував у тому числі й за рахунок етнічних українських територій [6, с. 434-436]. Так у березні 1917 р. (тобто, відразу з початком Лютневої революції в Російській імперії) він підготував для британського міністра іноземних справ меморандум щодо відновлення Польської державності, а вже в липні того ж року поширив англomовну брошуру “Problems of Central and Eastern Europe”, де обґрунтував свою “інкорпораційну” концепцію, тобто аргументацію доцільності поглинання відновлюваною Польщею українських територій [8, с. 143-145]. Характерно, що в цій праці він пропонував керуватися так званим прагматичним підходом (не історичними та не політичними розрахунками, а саме утилітарними інтересами), а отже брати за основу раціональну доцільність. Й таким чином, британці повинні були усвідомити важливість і навіть корисність відродження Польської держави як союзницької (для Британії та Франції) альтернативи поваленій Російській імперії.

А отже, інкорпорація до складу Польщі західних українських земель (Східної Галичини, Волині та частини Поділля) була необхідною, за аргументацією Р. Дмовського, оскільки лише це дозволило б придушити німецьку експансію в Україні, завдячуючи котрій нібито тільки й підтримувався український національний рух. Отож, аби німці не стали володарями цілого Сходу Європи на місці колишньої російської могутності (альтернативною німцям) має постати новий для них суперник, яким повинна була стати відроджена сильна Польща.

Такі аргументи Р. Дмовського видавалися особливо актуальними після жовтневого 1917 р. більшовицького перевороту в Росії, а ще більше після підписання українсько-німецького миру в Брест-Литовську 9 лютого 1918 р. Останній акт особливо болісно був сприйнятий французьким прем'єром Ж. Клемансо, а відтак Франція почала цілковито підтримувати поляків у всіх декларованих ними прагненнях. Візит Р. Дмовського восени

1918 р. до США та його інтенсивні там переговори з чільними політиками – забезпечили прихильність щодо задоволення польських інтересів ще й цієї наддержави.

Зрештою, усі аргументи Р. Дмовського постали як цілісно сформована концепція під час проведення Паризької мирної конференції (що відбувалася впродовж 18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.) з підведення підсумків Першої світової війни. Очоливши польську делегацію, Р. Дмовський прагнув донести представникам країн Антанти, що поляки в минулому вже багато потерпіли від німців, а тепер перебувають під загрозою ще й з боку російських більшовиків, а українці, нібито, є природними союзниками й перших, і других. Перекручуючи факти, український національний рух було названо штучним, інспірованим ззовні, а тому нібито він мав виключно негативний характер. Водночас, стверджувалося, що поляки здатні значно ефективніше управляти на територіях, які вони бажали інкорпорувати.

Таким чином, 25 червня 1919 р. Рада міністрів закордонних справ країн-переможниць у Першій світовій війні дозволила польському уряду взяти Східну Галичину під свою тимчасову опіку, на умовах надання їй автономії. 28 червня Р. Дмовський від імені Польщі підписав Версальський мирний договір. (Принагідно нагадаємо, що окрім Галичини, вже за Ризькою домовленістю Ю. Пілсудського з Червоною Росією (18 березня 1921 р.) – до Польщі перейшла також Волинь.)

На відміну від політичного візаві Р. Дмовського, Ю. Пілсудський ніколи не озвучував свої геополітичні проекти [7, с. 157] та не втручався навіть у дискусії між ендеками (як називали партійців Р. Дмовського) та своїми прихильниками. Але відомо, що свою концепцію ослаблення Росії шляхом створення на її території незалежних національних держав, він розробив ще в 1904 р. та неухильно її завжди дотримувався в подальшому [2, с. 96]. Втім, український чинник вже навіть на початку Першої світової війни Ю. Пілсудський також ігнорував.

Однак, після розвалу Російської імперії, із проголошенням УНР, а згодом і Української держави гетьмана Павла Скоропадського, Ю. Пілсудський переглянув концептуальні засади розбудови Польської державності в бік її федеративного устрою [12, с. 101]. Власне, він мав враховувати появу української держави й звісно, розуміючи, що загроза від Росії залишатиметься головною небезпекою, міркував про введення українців в орбіту “корисних” для поляків сил. Тож його проект так званої федеративності Польщі нібито передбачав побудову буферного пояса із незалежної України, Білорусі, Литви – які були б прихильними союзниками Польщі, в протистоянні агресії Росії [3, с. 56].

Однак, увесь цей федералізм Ю. Пілсудського залишився в теорії, а насправді впродовж усієї своєї діяльності він вів експансіоністську політику, несучи замість свободи національний гніт сусіднім народам [13, с. 140-141]. Тож природно, що для багатьох дослідників залишається загадкою чи був Ю. Пілсудський насправді щирим переконаним федералістом, чи лише приховував за такими ідеалістичними гаслами цілком протилежні прагнення. Так навесні 1919 р. він активно й успішно військовими діями захоплював Східну Галичину, Литву та Білорусь, а вже у квітні 1920 р. офіційно визнав Директорію УНР та підписав союзницьку угоду із Симоном Петлюрою. Проте, травневий 1920 р. спільний похід українсько-польських військ проти більшовиків завершився мало не катастрофою для самої Польщі. (За що Р. Дмовський жорстко дорікав та ганьбив Ю. Пілсудського, проте перебрати від нього першість впливу у Польщі все ж не зміг) [8, с. 195-197].

Подальша політика, що провадилася Ю. Пілсудським дає підстави говорити, що насправді його союз із С. Петлюрою (нібито в інтересах України) був суто тактичним кроком, обумовленим реальною загрозою з боку червоної Росії [3]. Тож коли у березні 1921 р. поляки вже підписували з більшовиками Ризький договір (отримуючи за цим документом частину української Волині), про квітневій домовленості 1920 р. з лідером УНР вже ніхто не згадував.

Відомо, що маршалу Ю. Пілсудському було створено справжній культ іще у міжвоєнній Польщі. Тоді це виглядало, навіть, досить логічним у контексті панування авторитарних режимів загалом в Європі 20-х – 30-х рр. Проте, підживлення цього культу продовжилось й після Другої світової війни серед польської діаспори, а відтак витворився

міф Ю. Пілсудського [1, с. 182-186], де його ідеї федералізму виглядають надзвичайно вигідно й виграшно, попри те, що сам він ніде й ніколи не писав про такі свої переконання.

Отож, неговіркий військовий Ю. Пілсудський, зі “зручними” ідеями федеративності переміг дипломата, видатного оратора, теоретика і стратега відновлення Речі Посполитої, що пропагував застосування заходів інкорпорації – Р. Дмовського. Ця перемога засвідчена тим, що саме Ю. Пілсудський обійняв найвищу владу в Польщі. Але сталося це, ще й тому, що Р. Дмовський не задовольнив ним же особисто розігрітих амбіцій поляків, які – слідуючи його ж таки гаслам – бажали відродити польську державність у кордонах колишньої Речі Посполитої, аж по Дніпро. Натомість, отримали від Р. Дмовського підпис у Парижі лише щодо Східної Галичини. Тож вишуканість дипломатичних дій та успіх Р. Дмовського при підписанні Версальського договору (адже йому вдалося виправдати усіх тих поляків, що на чолі з Ю. Пілсудським воювали на боці німців) – польська громадськість вважала за поразку. В той же час, Ю. Пілсудський завойовував для відродженої Польщі території, хоча водночас, нібито мріяв мовчки та потайки ще й про створення незалежної України.

Отож, вибудовуючи стратегію міжнародних відносин польські очільники прагнули досягнути максимуму, проте тактично, цілком слушно, відштовхувалися від реалій можливого. Поки існувала потужна Російська імперія – вочевидь розуміли, що з нею потрібно домовлятися, настановляючи проти іншого потужного ворога – Німеччини (за Р. Дмовським), або ж її потрібно розчленувати, сприяючи утворенню національних держав – України, Білорусі, Литви (за Ю. Пілсудським). Та коли ворожі імперії розвалилися – відразу ж у самих поляків прокинулися імперіалістичні прагнення поживитися за рахунок територій і народів, що вийшли з-під залежності метрополій. Власне, саме Україна й стала головною жертвою відродженої Польщі.

Подальша історія довела, що реалізація концепції відновлення так званих східних кресів насправді не відповідала інтересам відбудованої польської держави. Адже насилля влаштоване поляками на українських землях коштувало значних втрат й навіть жертв для них самих. А події 1939 та наступних років дуже яскраво, але й водночас надто жорстоко показали полякам навіщо була потрібна для Польщі не лише незалежна та сильна, але й дружня до неї Україна. Два сусідні монстри – нацистська Німеччина та сталінський СРСР розірвали Польщу за кілька днів. І уявити, що якимось чином можна було (згідно стратегічних концепцій Р. Дмовського) схилити на свій бік східного монстра є повною ілюзією.

Свої стратегічні прорахунки й зло від своїх же імперіалістичних амбіцій поляки цілком вочевидь зрозуміли лише на еміграції у 50-х – 60-х рр. ХХ ст. Своєрідним центром польської інтелектуальної еміграції, центром осмислення і культурно-публіцистичної ретрансляції ідей міжнаціонального польсько-українського примирення та порозуміння стала редакція паризького видання “Культура”, редагованого Єжи Гедройцем [14, с. 23-26]. В ряді публікацій, що з’явилися на сторінках цього видання розвінчувалися традиційні для польської суспільної думки антиукраїнські міфи, а також аналізувалися усі трагічні історичні наслідки, яких зазнали обидва народи впродовж кілька столітнього взаємопоборювання. Саме там було народжено та культивовано гасло: “Без вільної України не може бути вільної Польщі”.

На жаль, у наші дні, що є такими благополучними для поляків та тривожними для українців – досвід століття, що збігло, багато ким забуто, або легковажно ігнорується. І вже тепер, коли сусіди зі сходу засобами нищення найкращих синів та доньок України, а також випалюванням та руйнацією Української землі домагаються від українців “братерської любові” – окремі польські політики наполегливо прагнуть “допомогти” українцям визначитися, кого ми маємо шанувати за своїх героїв. Але незалежна Україна може бути такою лише зберігши своє національне Українське обличчя, а отож у пантеоні наших героїв ми ніяк не зможемо позбавити місця тих, хто віддав за Україну свої життя.

Висновки. Проведений аналіз переконливо доводить, що за тих обставин як вони склалися на початку ХХ ст. та в ході перебігу Першої світової війни, найбільш доцільно було мати саме дві стратегічно протилежні позиції. Що й було в дійсності. За такої умови, якась зі стратегій у кожному разі забезпечила б успіх. Р. Дмовський, стратегія якого привела поляків у стан переможців за результатами Першої світової, дотримуючись національних польських інтересів цілком згладив на Паризькій мирній конференції вину тих співвітчизників, котрі на чолі з Ю. Пілсудським співпрацювали із табором агресорів, переможених у війні. Більше того, саме Ю. Пілсудський отримав усі лаври героя відродженої Польської держави, оскільки саме з ним поляки пов'язували збирання земель історичних східних кресів. Натомість, Р. Дмовський розпаливши своїми заявами серед польського суспільства амбіції щодо відбудови кордонів колишньої Речі Посполитої, в реальності підписав у Парижі документ, за яким до Польщі приєднувалася лише Східна Галичина.

Попри міф, створений Ю. Пілсудському польською історіографією, як нібито прихильнику федеративної моделі відносин з народами на східних кресах (українцями, білорусами, литовцями), в реальній своїй політичній діяльності він поведився цілком у відповідності з пропагованою Р. Дмовським тактикою інкорпорації сусідів та їхнього сполющення. Зрештою, як довели події подальшої історії – реалізація концепції відновлення так званих східних кресів, насправді, не відповідала інтересам відбудованої польської держави й це особливо вочевидь постало вже у подіях чорного дня поляків вересня 1939 р.

Список використаної літератури

1. Hauser P. *Mit Józefa Piłsudskiego: Narodziny i trwanie legendy* / P. Hauser // *Dzieje polityczne, kultura, biografistyka: Studia z historii XIX i XX wieku ofiarowane prof. Zbigniewowi Dworeckiemu* / Pod red. L. Trzeciakowskiego i P. Matusika. – Poznań, 2002. – S. 178-204.
2. Nowak A. *Od Imperium do Imperium: Spojrzenia na historię Europy Wschodniej* / A. Nowak. – Kraków, 2004. – 480 s.
3. Pisuliński J. *Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego* / J. Pisuliński // *Józef Piłsudski: wyobrażenia i dzelo polityczne* / Pod red. J. Michnika i A. Nowaka. – Kraków, 2006. – S. 50-72.
4. *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku Cz.1 U źródeł nacjonalizmu: Myśl wszechpolska* / Jacek M. Majchrowski. – Kraków: nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1990. – 271 s.
5. Wapiński R. *Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku* / R. Wapiński. – Gdansk: Arche. – 1997. – 325 s.
6. Wsocki R. *Akceptacja czy negacja? Kwestia ukraińska w poglądach Romana Dmowskiego* / R. Wsocki // *Roman Dmowski i jego współpracownicy* / Red. M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak. – Toruń, 2008. – S. 425-455.
7. Корольов Г.О. Європейський федераліст, імперіаліст і політичний реаліст: польські історики про Ю. Пілсудського та його східну політику / Г.О. Корольов // *Український історичний журнал*. – 2015. – № 4. – С.148-160.
8. Зелінський М.В. *Українське питання в політичній і публіцистичній діяльності Р. Дмовського (1888 – 1939): монографія* / М.В. Зелінський. – Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. – 272 с.
9. Зелінський М.В. *Еволюція політичних поглядів Р. Дмовського щодо вирішення «українського питання»* / М.В. Зелінський // *Чорноморський літопис*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили – 2011. – Вип. 4. – С.15-21.
10. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. *Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів* / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
11. Дильонгова Г. *Історія Польщі 1795-1990* / Г. Дильонгова, пер. з пол. М. Кірсенка – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 237 с.
12. Лисяк-Рудницький І. *Польсько-українські стосунки: Тягар історії* / І. Лисяк-Рудницький // *Історичні есе*. В 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – 554 с.
13. Зашкільняк Л.О., Макарчук С.А., Чубінський А. *Боротьба за східні кордони Польщі в 1918-1921 рр.* / Л.О. Зашкільняк, С.А. Макарчук // *Український історичний журнал*. – 1994. – № 6. – С. 140-144.
14. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів* / За редакцією: П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк; перекл. з польск. Сергія Гірика. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с.

References

1. Hauser P. (2002). *The Myth of Jozef Pilsudski: The Birth and Lasting of a Legend. Political history, culture, biography: Studies in the history of the 19th and 20th centuries donated to prof. Zbigniew Dworeckiemu* / Edited by L. Trzeciakowski and P. Matusik. Poznan (in Pol).
2. Nowak A. (2004). *From Imperium to Empire: Views on the history of Eastern Europe*. Krakow (in Pol).
3. Pisuliński J. (2006). *Eastern Policy Józefa Piłsudskiego. Józef Piłsudski: wyobrażenia i dzelo polityczne* / Edited by J. Michnik and A. Nowak. Krakow (in Pol).

4. Majchrowski J. (1990). *Polish political thought of the 19th and 20th centuries Part 1 At the source of nationalism: Mysl wshechpolska*. Krakow (in Pol).
5. Wapiński R. (1997). *History of the Polish political thought XIX i XX wieku*. Gdansk (in Pol).
6. Wysocki R. (2008). *Acceptance or negation? Ukrainian question in the views of Roman Dmowski. Roman Dmowski and his co-workers / Edited by M. Bialokur, M. Patelski, A. Szczepaniak*. Torun (in Pol).
7. Korolev G.O. (2015, № 4). *European federalist, imperialist and political realist: Polish historians about Y. Pilsudski and his eastern politics*. Ukrainyskiy Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Magazine) (in Ukr).
8. Zelinsky M.V. (2017). *Ukrainian question in the political and journalistic activities of R. Dmovsky (1888 – 1939): monograph*. Kherson (in Ukr).
9. Zelinsky M.V. (2011, № 4). *Evolution of R. Dmovsky's Political Views on the "Ukrainian Question"*. Chornomorskyi litopys (The Black Sea Chronicle). Mykolaiv (in Ukr).
10. Zashkilnyak L.O., Krikun M.G. (2002). *History of Poland: from ancient times to the present*. Lviv (in Ukr).
11. Dilongova G. (2007). *History of Poland 1795-1990*. Kyiv-Mohyla Academy (in Ukr).
12. Lysiak-Rudnytsky I. (1994). *Polish-Ukrainian Relations: The Burden of History. Historical Essays. Tom 1*. Kyiv (in Ukr).
13. Zashkilnyak L., Makarchuk S.A. (1994, № 6). *Chubinsky A. The struggle for the eastern borders of Poland in 1918-1921*. Ukrainyskiy Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Magazine) (in Ukr).
14. *We are not Ukrainianophiles. Polish political thought about Ukraine and Ukrainians. Anthology of texts* (2012). Kyiv-Mohyla Academy (in Ukr).

ZEMSKY Yuri, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Khmelnytskyi National University

e-mail: yury_zemsky@ukr.net

CONSTRUCTION OF STRATEGY FOR INTERNATIONAL RELATIONS BY CREATIVES OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

Abstract

Abstract. Introduction. In the context of solution, course, and eventually end of the First World War, the leaders of the most important Polish political forces several times changed the strategy of attitude towards the main neighboring countries – Germany, Russia, and Austria-Hungary. After all, these neighbors at one time destroyed the Polish statehood, and at that time – sought to draw the Poles into an orbit of their own political interests. Instead, the Poles understood that the unleashed world war gave a real chance to restore their own statehood, and this was the aim that all their steps in the field of international relations were subordinated to. Characteristically, the leaders of the two leading political forces then, Roman Dmowski and Józef Piłsudski, took the opposite positions on a feasible strategic partnership, relying respectively: the first, at the beginning – on Russia (and later on the Triple Entente countries) and the second one – on Austria-Hungary.

Purpose. Naturally, there is a problem of finding a more appropriate position, a correctly chosen strategy, which ultimately allowed to realize the set goal.

Results. The analysis carried out convincingly proves that under those circumstances, as they were in the early twentieth century and during the course of the First World War, it was most appropriate to have exactly two strategically opposed positions. What really happened. Under such conditions, any strategy would in any case ensure success. R. Dmowski, whose strategy led the Poles to the status of the winners on the results of the First World, following the national interests of Poland, at the Paris Peace Conference completely mitigate the fault of those compatriots who, with the leadership of J. Piłsudski, collaborated with the camp of aggressors who were defeated in the war. Moreover, it was J. Piłsudski, who received all the laurels of hero of the restored Polish state, since the Poles associated the collection of historical Eastern Kresy lands with him. Instead, R. Dmovski, having raised with his statements ambitions among the Polish society about borders restoration of the former Commonwealth, in reality, signed in Paris a document that only Eastern Galicia joined in Poland.

Conclusion. Despite the myth created by J. Piłsudski in Polish historiography, allegedly a supporter of a federative model of relations with peoples in the Eastern Kresy (Ukrainians, Belarusians, Lithuanians), in his real political activity, he behaved in full accordance with the tactics promoted by R. Dmovski of the neighbors incorporation and their quench. In the end, as the events of further history proved, the implementation of restoration concept of so-called Eastern Kresy did not in fact correspond to interests of the restored Polish state, and this was particularly evident in the events of black for Poles September in 1939.

Key words: *Paris Peace Conference, Second Polish Republic (Second Rzeczpospolita), R. Dmowski, J. Pilsudski, incorporation, federalism.*

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 94(4) «1917/1923»

О. І. Овчаренко

кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

РАДЯНСЬКА РОСІЯ І РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1917–1923 РР.)

У статті розглянуто деякі аспекти політики Радянської Росії – СРСР, щодо європейських революційних рухів і революцій 1917–1923 рр. у контексті ідеї «світової революції». Наведено факти ідейно-пропагандистського впливу на стимулювання революційних виступів в окремих країнах з боку РКП(б) і Радянського уряду, фінансово-економічної та військової допомоги радянської держави. Спроби збройного підтримання революції на Заході і «совєтизації» проаналізовані на прикладі радянсько-польського конфлікту 1920 р. та організації «німецького Жовтня» 1923 року.

Ключові слова: *Радянська Росія, РКП(б), ідея «світової революції», Листопадова революція 1918 р., радянські республіки в Німеччині і Угорщині, радянська пропаганда і допомога, Комуністичний Інтернаціонал, провал ідей «совєтизації» Польщі і «німецького Жовтня».*

Постановка проблеми. Перша світова війна і спричинена нею економічна розруха викликала політичні і соціально-економічні кризи та революційні процеси в низці європейських країн. Саме з Першої світової війни вирости ті європейські революції 1917–1919 рр. в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, та великі соціальні заворушення і струси в інших країнах, що їх багато сучасників вважали початком світової революції. Започаткували їх Лютнева і Жовтнева революції 1917 р. в Росії та прихід до влади уряду більшовиків на чолі з В. Леніним. Після Жовтневих подій 1917 р. було опубліковано всі таємні договори царського й Тимчасового урядів з урядами держав Антанти, заохочувалось братання солдатів в окопах, повернення на батьківщину «заряджених більшовизмом» австро-угорських, німецьких та інших військовополонених. Однак основні надії були на революційний вплив пропозицій радянського уряду, сформульованих у «Декреті про мир», і на конкретну допомогу Радянської Росії лівим силам країн Європи в пропаганді й організації революційних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільше резонансні революційні виступи в Європі і політику Радянської Росії щодо них досліджували радянські історики Я. Дрбакін [1], М. Полтавський [2], А. Пушкаш [3], угорський науковець Е. Ліптаї [4]. Ці праці було підготовлено в період партійних обмежень дослідників жорсткими ідеологічними рамками і відсутності доступу до більшості архівних документів, що звужувало можливості об'єктивного висвітлення політики Радянського уряду і Комінтерну взагалі й зокрема з проблеми, означеної в назві цієї статті. Фактично єдиним доступним збірником документів був «Коммунистический Интернационал в документах», опублікований ще 1933 року [5].

У пострадянський період спроби відійти від попередніх ідеологічних схем зробили І. Кривогуз [6], А. Ватлін [7; 8], К. Шириня [9], Ф. Фірсов [10]. Революційні події в Німеччині подано в публікаціях Л. Бабиченка [11] і А. Ватліна [12; 13], в Болгарії – Р. Гришиної [14; 15]. Ґрунтовно проаналізував балканський сегмент проблеми в документальних нарисах сучасних російських істориків Ар. Улуян [16, 254–292].

Окремі аспекти політики РКП(б) і Радянського уряду в означений період охарактеризували з сучасних позицій Л. Нежинський [17; 18], В. Зубачевський [19; 20], З. Белоусова [21].

Публікація наприкінці 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. документів Комінтерну, пов'язаних з ідеєю світової революції [22], рішень «особливої папки» Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) з питань європейської політики Радянської держави [23], інших аналогічних радянських партійних і комінтернівських документів [24] значно розширила можливості для дослідження проблеми.

Метою цієї статті є висвітлити спроби стимулювання революційного процесу в Центральній і Східній Європі з боку Радянського уряду, РКП(б) і Комінтерну в 1917–1923 рр. і дати їм оцінку.

Вихід Радянської Росії з війни, гучні пропагандистські заяви, політичні та соціально-економічні перетворення більшовиків справили значний вплив на ситуацію в країнах Заходу і Сходу і стимулювали розвиток революційних процесів та створення комуністичних партій на зразок більшовицької (від 1919 р. – Російської Комуністичної партії (більшовиків) – РКП(б). Ленін та інші більшовицькі лідери від самого початку робили ставку на стрімке поширення революції в Європі, спираючись на ідею «світової революції». Народилась вона ще у творців наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса у ХІХ ст., а на початку ХХ ст. В. Ленін розвивав її на основі власної загальної концепції соціалістичної революції. В роки світової війни соціальні конфлікти і сутички в зарубіжних країнах В. Ленін та інші більшовицькі керівники сприймали як провісники наближення «світової революції», першим етапом якої мала стати революція в Росії, а революції в інших країнах – як важливу умову її остаточної перемоги. Наприкінці 1917 р. лідер більшовиків під час бесіди зі своїм давнім знайомим по Симбірську Г. Соломоном (Ісецьким) сказав: «Ідеться про створення соціалістичної держави ...Віднині Росія буде першою державою зі здійсненням у ній соціалістичним ладом ...А !.. ви знизуєте плечима! Ну, то ось, дивуйтеся ще більше! Справа не в Росії, на неї, панове мої, мені плювати, – це лише етап, крізь який ми проходимо до **світової революції!**...» [25, 14].

Ідея «світової революції» прямо чи не прямо звучала в багатьох партійних і урядових документах: у декретах, деклараціях і зверненнях, доповідях, виступах, промовах, статтях В. Леніна та інших радянських керівників, на пропагандистських плакатах, транспарантах, у відозвах, у літературних творах. Відомий поет А. Блок у своїй поемі «Дванадцять» обіцяв:

Мы на горе всем буржуям
Мировой пожар раздуем,
Мировой пожар в крови –
Господи благослови! [26, 258].

В. Маяковський в одному зі своїх віршів сповіщав:

Коммунисты, все руки тянутся к вам,
ждут – революция? Не она ли?
Не красная ль к нам идет Москва,
звеня в Интернационале?!
Ломая границ узы,
шагая горами веков,
и к вам придет, французы,
красная правда большевиков.
Все к большевизму ведут пути,
не уйти из-под красного вала,
Коммуне по Англии неминуемо пройти,
рабочие выйдут из подвалов.
Что для правды волн ворох,
что ей верст мерка!
В Америку Коммуна придет. Как порох,

вспыхнет рабочая Америка [27].

Великі надії в цьому сенсі більшовики покладали на Німеччину, яку вважали найбільше з європейських держав підготовленою до соціалізму. Вона була першою державою з тих, що воювали, яка погодилась на мирні переговори з урядом більшовиків. Радянська сторона всіляко затягувала переговори, аби максимально використати агітаційні можливості навколо них для наближення революцій у Європі. Одним із перших нововведень Л. Троцького на посаді наркома закордонних справ було запровадження Прес-бюро під керівництвом К. Радека і Бюро міжнародної революційної пропаганди під керівництвом Б. Рейнштейна. Німецьку газету «Ді факел» щоденно друкували тиражем півмільйона і розсилали спеціальним потягом у центрально-армійські комітети до Мінська, Києва та інших міст, які своєю чергою поширювали її в різних місцях на фронті [28, 120].

Під час Брестських переговорів у колах «лівих комуністів» виникла доктрина так званої «польової революції», автором якої був відомий партійний і державний діяч В. Оболенський (М. Осинський). Вона виникла внаслідок розчарування від очікування швидкого революційного вибуху на Заході, що так і не настав. Революційна ситуація, особливо в Німеччині й Австро-Угорщині, існувала: вуличні безлади, страйки, ексцеси в солдатській масі – втім, не перетворювались у повстання. Здавалося, що в цих країнах не вистачає «останнього поштовху». За таких умов частина більшовицьких керівників вважала, що інтернаціональний обов'язок і власний інтерес російської революції вимагає революційної війни, щоб не лише відстояти Радянську Росію, а й вторгнутись у межі супротивника і дати цей самий «останній поштовх» революціям в інших країнах [29, 74–75]. Ленін спочатку ставився до цієї ідеї негативно, вважав її авантюрною. Однак, як показали далі події, в принципі він її не відкидав.

Наприкінці 1917 р. в багатьох країнах Європи розпочались спонтанні виступи робітників. У січні 1918 р. містами Австро-Угорщини й Німеччини прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Більшовицька пропаганда не припинялась упродовж усього січня 1918 року. Тоді ж епідемія страйків і робітничих демонстрацій, що відбулись у Берліні, у Відні й у Гамбурзі, здавалося, віщувала велике пробудження пролетаріату Центральної Європи. Заклики більшовиків по радіо до німецьких солдатів стали сміливішими – їх закликали вбивати офіцерів, Верховного головнокомандувача, і навіть кайзера [30, 253].

Однак керівні кола цих держав змогли утримати ситуацію під контролем. Слід зазначити, що більшовицьке керівництво діяло за умов найжорсткішого дефіциту достовірної інформації щодо обстановки в країнах Центрального блоку. Дійшло до того, що 19 січня 1918 р. Ленін запропонував відрядити льотчиків подивитися з повітря, що ж насправді відбувається в Берліні [29, 75].

Після укладення Брест-Литовського миру наприкінці квітня 1918 р. до Берліна прибули співробітники Радянського посольства в складі 300 осіб на чолі з повноважним представником (послом) А. Йоффе. В діяльності А. Йоффе більш значущою і важливою була його революційна робота, а не дипломатична. Радянське посольство активно сприяло дискредитації німецької влади. А. Йоффе відмовився вручати вірчі грамоти особисто кайзерові, зате встановив контакти з незалежними соціалістами й революційною групою «Спартак». До списку запрошених на перший офіційний прийом, що його він давав як посол, включили лідерів «Спартака» К. Лібкнехта і Р. Люксембург (щоправда, вони в цей час відбували ув'язнення) [31, 321–322]. Тут приймали також відомих соціал-демократів К. Каутського, Г. Ледебурга, О. Конна, Г. Гаазе. Саме сюди після звільнення із в'язниці 21 жовтня 1918 р. прибув К. Лібкнехт [32, 67]. Через радянське повпредство в Берліні фінансували 9 соціал-демократичних газет Німеччини і поширювали всією країною пропагандистські підбурюючі листівки і брошури, надруковані в РРФСР. Радянський уряд створив спеціальний фонд 10 млн. золотих руб. для німецької революції, на 100 тис. марок було закуплено зброї для повстання [33, 289]. 18 жовтня 1918 р. В. Ленін писав А. Йоффе: «Ми повинні грати роль бюро для ідейної роботи інтернаціонального характеру... гроші є» [34, 194–195].

Мир на Східному фронті лише відтермінував поразку Німеччини. Всі її спроби наступу проти військ Антанти й США на Заході, що їх німецьке командування робило від березня до липня 1918 р., були провальними. Більше того, 8 серпня 1918 р. англійські і французькі армії прорвали німецький фронт і відкинули війська супротивників на позиції, з яких вони почали наступ у березні. Союзники захопили німецькі штаби, 53 тис. полонених, значну кількість військового спорядження [35, 54]. 8 вересня 1918 р. назвали «чорним днем німецької армії». Вперше за весь час воєнних дій цілі дивізії стали неспроможними воювати і в багатьох випадках дозволяли взяти себе в полон без жодного опору. Е. Людендоф писав: «Цілі частини складали зброю перед єдиним танком» [36, 700]. Наказу про контрнаступ армія вже виконати не могла. Поразки на полях боїв підірвали бойовий дух німецьких військ, що змагались на заході, і зробили їх сприйнятливими до революційних поглядів. Процес став незворотним. Начальник штабу головнокомандувача Східного фронту генерал М. Гофман зазначав: «Армія, якою верховне головнокомандування розпоряджалося навесні 1918 р., була безумовно в доброму стані. Доведено, що комуністи і соціалісти докладали всіх зусиль аби підірвати дух війська ... ця агітація все таки великого впливу на солдатів не справляла. В тилу справа була гіршою. Агітаційна отрута, яка набула тут значного поширення, поступово охоплювала і регулярну армію, і лише під впливом жорстоких боїв влітку 1918 р. ця агітація призвела до розкладу наймогутнішої армії, яку колись знала світова історія» [37, 142–143]. Він же далі зазначав, що вилучення зі Східного фронту і відправлення на Західній частини солдатів, оброблених більшовицькою пропагандою, спричинилося до неможливості запобігти тому, щоб деякі з них «розносили всім Західним фронтом більшовицьку заразу» [37, 144]. В армії, – зазначає німецький історик В. Гьорліц, – було створено близько 10 тис. солдатських рад [38, 202].

Все це зіграло величезну роль у погіршенні боєздатності німецьких військ і зростанні невдоволення війною цивільного населення. Зусилля А. Йоффе та інших радянських емісарів додатково впливали на це. Спільно зі спартаківцями й незалежними соціалістами вони використовували будь-яку можливість аби закликати робітників проявляти рішучість і страйкувати, «боротися за свої права і свободу». Ця пропаганда торкнулась і сільського населення. Селянські лідери Східної Пруссії відкрито заявляли, що після повернення військ із фронтів поставлять питання про поділ земель великих землевласників між селянами, так само, як це було зроблено в Росії [31, 327]. Отже, в Німеччині зріла не лише політична, а й революційна криза. А в Москві поспішали її роздмухати. 1 жовтня 1918 р. в листі до Я. Свердлова і Л. Троцького В. Ленін зазначав: «Всі померемо, за те, щоб допомогти німецьким робітникам у справі руху вперед революції, що почалася у Німеччині. Висновок: 1) удесятеро більше зусиль на здобуток хліба (запаси *всі* очистити і для нас і д л я н і м е ц ь к и х робітників); 2) удесятеро більше *запису* до війська. Армію 3 мільйони мусимо мати *до весни* для допомоги міжнародній робітничої революції» [39, 186].

На засіданні ВЦВК 4 жовтня 1918 р. було ухвалено за пропозицією В. Леніна резолюцію, яка закликала «всі сили і ресурси», що їх мала Радянська держава, використати для допомоги німецькому пролетаріатові. Невдовзі російську буржуазію було обкладено додатковим податком на загальну суму 10 млрд. рублів для захисту революцій, як у Росії, так в інших країнах [31, 326].

Тим часом ситуація на фронтах для Німеччини стала критичною. Один за другим запрошували перемир'я і виходили з війни її союзники: 29 вересня – Болгарія, 30 жовтня – Туреччина, 3 листопада – Австро-Угорщина, яка вже на цей час розпалась, а в Австрії та Угорщині спалахнули революції. В самій Німеччині, ще до укладення Компьенського перемир'я, 3 листопада з повстання матросів в м. Кіль розпочалась знаменита Листопадова революція. А. Йоффе вважав, що повстання в Кілі свідчило про неминучість і наближення загального революційного вибуху. На організований у Радянському повпредстві прийом було запрошено відомих німецьких революціонерів, підносились тости за майбутню

Радянську республіку в Німеччині. І дванадцяти годин не минуло від моменту отримання звістки про революцію в Німеччині, як у Москві було сформовано Центральну революційну раду німецьких робітників і солдатів із числа німецьких військовополонених, яка мала цілковиту підтримку від радянської влади [40, 33–34].

Німці, які ввійшли до її складу, захопили будинок німецького посольства, здійняли над ним червоний прапор і привітали революцію в себе на Батьківщині [41, 79]. Москва також вирішила відправити два ешелони хліба «німецьким робітникам» [42, 63]. Восени 1918 р. радянське повпредство в Німеччині фактично стало справжнім штабом із підготовки революції. Це не було секретом для Берліна, де напередодні підписання перемир'я вирішили певним чином підіграти союзникам Антанти і розірвати відносини з РСФСР. 4 листопада 1918 р. увечері на Сілезькому вокзалі в Берліні стався інцидент із ящиком дипломатичної пошти радянському повпредству, що його нібито випадково упустили, він розбився і поліцейські виявили в ньому революційні листівки, прислані з Радянської Росії. Це стало приводом для того, щоб уряд Макса Баденського розірвав дипломатичні відносини з РРФСР 5 листопада 1918 р. і вислав із Німеччини радянських дипломатів.

У доповіді на сесії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) 13 листопада, присвяченій анулюванню Брест-Литовського договору тодішній голова Мосради Л. Каменев (Розенфельд) зазначив, що «мав рацію уряд Вільгельма, коли він вислав тов. Йоффе, посилаючись на те, що радянське посольство займалось діяльністю, спрямованою на повалення імператорського режиму в Німеччині» [43, 16]. Те, що посольство РРФСР займалось саме такою діяльністю, визнавала й відповідна постанова ВЦВК [44, 565].

Після вислання з Берліна А. Йоффе він двічі пробував повернутися до німецької столиці. Однак генерал М. Гофман не дозволив йому перетинати територію, що була під контролем німецького командування на Східному фронті. Друга спроба була пов'язана з проведенням у середині грудня 1918 р. в Берліні всенімецького з'їзду Рад робітників і солдатів, куди його організатори запросили і представників Радянської Росії. Більшовицький уряд вирішив відрядити на з'їзд А. Йоффе, К. Радека і М. Бухаріна. Однак М. Гофман і цього разу заборонив їм в'їзд на підконтрольну німцями територію. А. Йоффе і М. Бухарін мусили повернутися до Москви, а К. Радек, переодягнений в німецьку військову форму, з підробленим паспортом звільненого військовополоненого, дістався Берліна. 30 грудня він виступив на загальному з'їзді з промовою, в якій закликав делегатів піднятися на рішучий бій із силами капіталізму за підтримки радянської Червоної армії [31, 331]. К. Радек взяв участь у роботі Установчого з'їзду Комуністичної партії Німеччини (КПН) 30–31 грудня 1918 р. та в спробах німецьких комуністів підняти в Берліні 8–12 січня 1919 р. збройне повстання, яке зазнало поразки, а лідерів КПН К. Лібкнехта і Р. Люксембург було вбито. 12 лютого 1919 р. К. Радека було заарештовано й ув'язнено в Моабітській в'язниці. У грудні 1919 р. його обміняли на німецьких заручників, що їх затримали в Москві радянські чекістами [22, 95].

В результаті національно-демократичної революції в Австро-Угорщині, що призвела до її розпаду, 16 листопада 1918 р. Угорщину було проголошено Народною республікою. В поширенні більшовицьких ідей у цій країні важливу роль зіграли колишні угорські військовополонені в Росії, з якими більшовицькі організації проводили активно пропагандистську роботу. На VIII з'їзді РКП(б) 18 березня 1918 р. В. Ленін говорив про роль військовополонених у поширенні більшовицьких ідей: «Сотні тисяч військовополонених із армій, що їх імперіалісти будували винятково для власних цілей, перемістившись до Угорщини, до Німеччини, до Австрії, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком» [45, 148].

У березні 1918 р. в Москві було сформовано Угорську секцію РКП(б). Десятки тисяч угорців брали участь у революції в Росії. Після повернення на Батьківщину військовополонені-інтернаціоналісти стали ініціаторами створення в листопаді 1918 р. Угорської комуністичної партії, яку очолив член РКП(б) Бела Кун. 5 січня 1919 р. в листі до В. Леніна він повідомляв: «Робітники у нас озброєні, ... якщо ми візьмемо владу в свої руки, її у нас ніхто не вирве» і наполегливо просив грошей для дальшої роботи [22, 82]. Розвиток

революційного руху в Угорщині призвів до об'єднання соціал-демократичної та комуністичної партій у єдину соціалістичну партію і проголошення 21 березня 1921 р. Угорської Радянської республіки (УРР). В Москві захоплено сприйняли вісті про утворення УРР. У радіотелеграмах, радіопереговорах, доповідях і виступах, привітаннях В. Леніна угорським робітникам було висловлено не лише підтримку дій угорських комуністів, які мирним шляхом прийшли до влади, та обіцянки максимальної допомоги від російського робітничого класу [46, 186], а й тривога та недовіра до соціалістичних союзників угорських комуністів і «поради», вочевидь із радянського досвіду: «Якщо проявляться хитання поміж соціалістів, що вчора примкнули до вас, до диктатури пролетаріату, чи поміж дрібної буржуазії, придушуйте хитання безжально. Розстріл – ось законна доля боягуза на війні» [47, 388]. До складу Угорської Червоної армії вступали і колишні російські військовополонені. Наборові добровольців передувала масована пропаганда професійних революціонерів, що входили до Будапештської групи РКП(б). До середини квітня було сформовано російський батальйон, яким командував К. Каблуков. Політичним комісаром батальйону став активний більшовик Е. Вайсброд, а після його загибелі – К. Меллер. Після поразки УРР Меллер повернувся до Москви [48, 28–30].

Після початку в квітні 1919 р. інтервенції Антанти проти УРР Ленін направив головнокомандувачу Червоної армії І. Вацетісові та члену Революційної Військової Ради (РВР) С. Аралову телеграму, в якій ставив завдання встановити зв'язок із Радянською Угорщиною через якнайшвидший наступ у Галичину й Буковину [49, 285–286]. Однак ці плани не було здійснено через складну обстановку на фронтах громадянської війни. Водночас успішний наступ Угорської Червоної армії у північно-східному напрямку і вступ її на територію Словаччини сприяв проголошенню в м. Прешові 16 червня Словацької Радянської республіки (СРР), уряд якої на чолі з комуністом А. Яноушеком було утворено 20 червня в м. Кошице [3, 141]. Після відходу з території Словаччини Угорської Червоної армії СРР придушили чехословацькі урядові війська.

Про сприятливу ситуацію для революції в Німеччині, попри поразку січневого виступу в Берліні, повідомляв В. Леніна, Г. Чичеріна і Я. Свердлова 24 січня 1924 р. К. Радек: «У всій державі зростає революційних робітничих рух ... Загострення ситуації відбувається в нашому напрямку» [22, 90].

Революційне піднесення в Німеччині тривало: 12 січня 1919 р. було проголошено Радянську республіку в Бремені, яка існувала до 4 лютого. Революційні виступи в Баварії призвели до створення в квітні того ж року Баварської Радянської республіки. Звістка про неї дала підстави Л. Троцькому сподіватися на перемогу і об'єднання зусиль російської та німецької комуністичних держав: «Радянська Німеччина, об'єднана з Радянською Росією виявилась би відразу сильнішою за всі капіталістичні держави, разом узяті» [50, 90]. Попри те, що 1 травня 1919 р. радянську республіку в Баварії урядові війська розгромили, цю думку Троцького було висловлено і в Маніфесті II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу влітку 1918 р. [5, 152].

На початку березня 1919 р. на міжнародному Конгресі комуністичних партій та інших лівих сил, скликаному в Москві, за ініціативи В. Леніна створили Третій, Комуністичний Інтернаціонал, який мав стати керівним центром світового комуністичного руху. Від самого початку він був тісно пов'язаний з Радянським урядом і РКП(б), матеріально залежним від них, основні посади в його керівних організаційних структурах обіймали представники Радянської компартії. Зокрема, головою Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) став член Політбюро РКП(б) Г. Зинов'єв. До складу ВККІ входили М. Бухарін, Л. Каменєв, В. Ленін, К. Радек, Л. Троцький та ін. Його відповідальних кадрів від моменту створення і до розпуску обирали чи призначали за обов'язкової згоди керівництва Російської компартії. Комінтерн ніколи не займав позицій, які суперечили б інтересам РРФСР – СРСР і з роками фактично став інструментом радянської зовнішньої політики. Як

ззначає Л. Фішер, йому «суджено було роль скрипучого п'ятого колеса під російським возом» [33, 286]. Створення Комінтерну дало можливість залучити до його керівних органів і представників інших країн, через яких здійснювали організацію нових комуністичних партій та їх фінансування. Зарубіжним компартіям, попри обмежені можливості Росії, спустошеної громадянською війною, Москва надавала значні грошові кошти для їх утримання, підготовки партійних кадрів, видання революційної літератури, для пропаганди, фінансування революційних виступів, зокрема придбання зброї, на відрядження до окремих країн комуністичних емісарів із РРФСР тощо. Ці фонди створювались із різних джерел, часто з конфіскованих коштовностей (золота, діамантів) у «ворогів революції». Політбюро ЦК РКП(б) щороку затверджувало кошторис витрат Комінтерну, які розподіляла спеціальна бюджетна комісія [22, 117–127, 143, 150–154, 157, 184–186]. Ідея «Третього Інтернаціоналу», на думку відомого російського політолога Ю. Пивоварова, була секулярним аналогом міфологеми «Москва – Третій Рим». Свою ідеологію він знайшов у марксизмі-ленінізмі, який, по суті, відводив Росії месіанську роль – затвердити на всій земній кулі Абсолютну Соціальну Справедливість і «земшарную Республику Советов» [51].

В перші місяці після створення Комінтерну найрезонансніші революційні виступи в Центральній Європі вже зазнали поразки, а проблеми, пов'язані з укладенням мирних договорів і формуванням Версальської системи та проголошенням низки незалежних національних держав, не сприяли поглибленню революційних криз. У другій половині 1919 р. після поразки Угорської революції почалося згасання повоєнної революційної активності. Згасала й післяжовтнева революційна ейфорія у більшовицькому керівництві щодо успіхів революцій у Європі. Не діставав підтвердження ленінський прогноз, зроблений у січні 1918 р.: «...ми тепер чітко бачимо, як піде розвиток революції; російській почин – німець, француз, англієць доробить, і соціалізм переможе» [52, 279]. Л. Троцький – тодішній голова Революційної Військової Ради (РВС) – після того, як надійшла звістка про падіння УРР, направив до ЦК РКП(б) пропозиції про зміну «маршруту» світової революції на Схід, оскільки, на його думку «час тепер такий, що великі події на Заході можуть нагрянути не скоро», бо «інкубаційний, підготовчий період революцій на Заході може тривати ще вельми довго» [22, 145–149]. З цього приводу К. Радекові приписують анекдот про старого єврея, якому вдалось отримати в Москві «вічну» роботу – він мав щоранку сходити на найвищу вежу Кремля і дивитись на Захід, аби вчасно повідомити про заграву всесвітнього пролетарського перевороту [8, 255]. Цинізм цього жарту свідчить про виникнення у більшовицькому керівництві серйозних сумнівів щодо можливості революцій на Заході, принаймні найближчим часом.

Більшовицький уряд відмовився стати правонаступником попередників із фінансових боргів, союзницьких зобов'язань, визнання прав іноземних громадян на власність у Росії, водночас імперську спадщину з територіальних придбань і загарбань він усіма засобами намагався зберегти. 2 (15) листопада 1917 р. більшовики офіційно декларували право народів Росії на самовизначення [44, 14]. Однак власні дії з насадження радянської влади в національних околицях Росії, зокрема й на багнетах Червоної армії, більшовицький центр трактував як внутрішню російську справу, а не як зовнішню агресію, чи, принаймні, зневажливе нехтування права на самовизначення. В січні 1918 р. радянський уряд проголосив перетворення російської держави на федерацію національних республік, що мала стати альтернативою рухам за незалежність, які розгорталися в Прибалтиці, Білорусі, Україні, Закавказзі та на інших територіях. Щодо Польщі, то її відокремлення і незалежність радянський уряд мусив визнати в серпні 1918 р. під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, коли склалась надзвичайно небезпечна для радянської влади ситуація на фронтах громадянської війни, а польське питання після проголошення в січні 1918 р. «14 пунктів» президента США В. Вільсона дістало широку міжнародну підтримку. Це визнання в плані ленінської стратегії «світової революції» не убезпечувало Польщу від потрапляння до орбіти російсько-більшовицького впливу, а «мирні пропозиції» радянського уряду були лише тимчасовим тактичним маневром Москви. Оскільки радянське керівництво робило ставку на революційний вибух у Німеччині, то Польщу воно вважало своєрідним ключем до неї.

Прийти на допомогу німецькій революції можна було лише через «советизацію» Польщі. Про таке прагнення Москви свідчило її сприяння створенню рад робітничих депутатів у Польщі, Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) та її керівного складу, комуністичних польських військових формувань на територіях, підконтрольних радянській владі [53, 393–396].

Виникнення радянсько-польського збройного конфлікту стало неминучим, коли на землі Литви, Білорусі та України, що їх у листопаді 1918 р. залишали німецькі окупанти, сторони спрямували свої війська для їх захоплення. Радянська сторона вважала ці території російськими, а польська – посилалась на те, що до розділів Польщі вони входили до складу Речі Посполитої. Отже, наміри як РРФСР, так і Польщі були анексіоністськими, агресивними. Збройні зіткнення між ними відбувалися ще від лютого 1918 року. Так що радянсько-польська війна почалась не 1920 р., як це прийнято вважати, а, значно раніше. Однак справжні бойові дії розгорнулись після початку походу польських військ 26 квітня 1920 р. «на Совети». В короткий термін їм вдалося захопити значну частину України, в тому числі Київ, і деякі райони Білорусі, але невдовзі ситуація круто змінилась. На початку червня 1920 р. Червона армія розпочала контрнаступ і в липні підійшла до етнічних польських земель. У радянському керівництві знову ожили ідеї «світової революції», яку, здавалося, можна було принести в Європу на багнетах Червоної армії [54, 94]. Червона армія, як казав В. Ленін, мала «допомогти советизації Польщі, багнетом помацати – чи не дозріла соціальна революція пролетаріату» [55, 374]. Пізніше, 22 вересня 1920 р., на IX конференції РКП(б) він казав: «... У нас визріло переконання, що воєнний наступ Антанти проти нас завершено, оборонна війна з імперіалізмом скінчилась, ми її виграли ... ми можемо і повинні скористатись воєнним станом для початку війни наступальної... ми пробуватимемо тепер на них наступати, аби допомогти советизації Польщі. Ми допоможемо советизації Литви й Польщі – так ішлося в нашій резолюції» [22, 197].

Одним із перших свідчень того, як починалася спроба «советизації» Польщі, була секретна телеграма В. Леніна членові РВС І. Уншліхту 15 липня 1920 р. про план наступу на Польщу, в якій більшовицький вождь пропонував повідомити про ставлення польських комуністів до такої тактики:

- «1. Ми заявляємо дуже урочисто, що забезпечуємо польським робітникам і селянам кордон східніше від того, що його дає Керзон і Антанта.
2. Ми напружуємо всі сили, аби добити Пілсудського.
3. Ми входимо до власне Польщі лише на найкоротший термін, аби озброїти робітників, ідемо звідти відразу ж.
4. Чи вважаєте Ви ймовірними і як скоро советський переворот у Польщі?» [24, 53].

Дотримуватися аналогічної тактики В. Ленін пропонував і в проекті тез до Пленуму ЦК РКП(б) 16 липня 1920 року. Він писав: «1. Допомогти пролетаріатові і трудящим масам Польщі й Литви звільнитися від їхніх буржуазії та поміщиків.

2. Для цього – всі сили й сугубо напружити для посилення і прискорення наступу.
3. Для цього ж – мобілізувати поголовно всіх польських комуністів на Західний фронт» [24, 53; 55, 354–355].

23 липня 1920 р. на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) було вирішено затвердити Тимчасовий революційний комітет Польщі. До нього увійшли Ю. Мархлевський, Ф. Дзержинський і Ф. Кон. У планах радянського воєнного наступу на Польщу та її «советизації» Комітетові було відведено роль тимчасового революційного уряду на територіях, що їх захоплювала Червона армія [24, 54]. Постановою Політбюро ЦК РКП(б) 10 серпня 1920 р. до Польського Ревкому включили К. Радека. На цьому ж засіданні Політбюро, у зв'язку з пропозицією Л. Троцького направити на Західний фронт деяку кількість німців-комуністів вирішили запропонувати Комінтернові відрядити В. Будіха – діяча «Союзу Спартак» і Баварської Радянської республіки – на німецький кордон і надати в його

розпорядження близько ста німецьких комуністів для радянської і пропагандистської роботи [24, 57–58]. Отже, Польщі ще не було захоплено, а вже думали про роздмухання революції в Німеччині.

А польські комуністи, повідомляючи радянським керівникам про настрої населення Польщі, застерігали, що навіть тактичний наступ на фронті Червона армія має розпочати лише в тому разі, якщо можна буде розраховувати на успіх. Польське агітпропбюро при ЦК РКП(б) попереджало, що наближення Червоної армії до етнічних кордонів Польщі викличе там «нову бурю націоналізму, яка захопить не лише буржуазію та селянство, але й значну частину робітничого класу, отруюючи його ідеєю «захисту вітчизни» перед «москалями» [22, 163–167, 172–176]. Це, втім, не зупинило радянських керівників. В середині серпня 1920 р. більшовицькі війська форсували Віслу і вийшли до передмість Варшави. Командувач Західного фронту М. Тухачевський звертався до військ із таким закликком: «Через труп білої Польщі пролягає шлях до світової пожежі. На багнетах понесемо щастя й мир трудящому людству. Вперед на Захід!» [56, 317].

З огляду на успішний наступ Червоної армії в Польщі, керівництво РКП(б) вважало за можливі великі революційні виступи в інших країнах

23 липня 1920 р. В. Ленін повідомляв Сталінові, котрий перебував тоді на Південно-Західному фронті: «Становище в Комінтерні чудове. Зинов'єв, Бухарін, а також і я думаємо, що слід було б заохотити революцію відразу в Італії. Моя особиста думка, що для цього слід советизувати Угорщину, а можливо, також Чехію та Румунію» [22, 186]. Під впливом революційної ейфорії приймалися рішення про посилення пропагандистської роботи в Югославії та відрядження в різні її міста на підпільну роботу комуністичних емісарів, про мобілізацію чехословацьких комуністів, що перебували на території РРФСР, УРСР, Сибіру і Туркестану та відправлення їх якнайшвидше до Чехословаччини, де ще не було комуністичної партії [22, 176–182].

В самій же Польщі ситуація невдовзі різко змінилась. 14 серпня польські війська завдали контрудару по двох арміях радянського Західного фронту. Почався відступ радянських військ на всьому фронті. Ніде дієвої і активної підтримки у польського пролетаріату вони не зустрічали [57, 129]. Більшість поляків бачила в багнетах Червоної армії символ не класового звільнення, а національного поневолення. Тож радянські сподівання на класову солідарність польського пролетаріату не виправдались, навпаки, Польщу охопило потужне патріотичне піднесення. Весь народ піднявся на захист із великими труднощами здобутої незалежності. В результаті польська кампанія Червоної армії закінчилась провалом, але надія на майбутню «советизацію» Польщі в більшовицького керівництва залишалась. На IX партконференції РКП(б) про це виразно заявив Л. Каменев: «Ми зробили вилазку, вилазка не вдалася... Але слід мати цілковиту впевненість, що вилазка розбудила такі сили в Західній Європі, що коли ми зробимо наступну вилазку, а ми зробимо її поза сумнівом, все одно, підпишемо ми мир із Польщею... чи ні, все одно вилазку буде зроблено і вона буде переможною» [Цит. по: 18, 50].

На початку 1923 р. французько-бельгійська окупація Рурської області дала поштовх загостренню внутрішньополітичної ситуації в Німеччині, яка знову стала центром міжнародних революційних подій у Європі. В країні зростав страйкових рух. На його хвилі КПН закликала до повалення уряду В. Куно і в серпні загальний страйк німецьких робітників призвів до його відставки. Г. Брандлер та деякі інші керівники німецької компартії дійшли висновку про поглиблення в країні революційної кризи і взяли курс на підготовку збройного повстання з метою захоплення політичної влади [58, 264]. Г. Зинов'єв, який у липні – серпні 1923 р. відпочивав разом з Л. Троцьким, М. Бухарінім, В. Молотовим і М. Фрунзе в Кисловодську, в листі до Й. Сталіна 31 липня зазначав: «Криза в Німеччині назріває дуже стрімко, починається новий період німецької революції. Перед нами це скоро поставить грандіозні завдання». Голова Комінтерну пропонував вирішити такі питання: «1) про постачання німецьким комуністам зброї у великій кількості; 2) про поступову мобілізацію осіб 50-ти наших найкращих бойовиків для поступового відправлення їх до Німеччини» [24, 159]. К. Радек, тоді секретар ВККІ, поцінував новий курс КПН як передчасний, помилковий і

авантюрний. Сталін спочатку підтримав позицію К. Радека і вважав за необхідне попередити німецьких комуністів про можливість провокації від їхніх супротивників, спрямованої на те, аби спровокувати передчасний виступ КПН і розгромити її. Він був проти підштовхування керівників німецької компартії до рішучого виступу [24, 162–164]. Тим часом Г. Брандлер, який майже щодня надсилав листи до ВККІ і ЦК РКП(б), повідомляв Радекові 10 серпня про стрімке загострення обстановки у всій країні, про те, що партія вже здійснила всю нелегальну підготовку до збройного повстання, і що в цьому виступі, який назрів, «здобуде перемогу» [24, 165]. К. Радек у листі 13 серпня намагався вплинути на Г. Брандлера, закликав до обережності й витримки під час ухвалення остаточного рішення, радив дати можливість кризі визріти. Г. Зинов'єв же, навпаки, в підготовлених 15 вересня начерках тез «Становище в Німеччині й наші завдання» підтримав курс КПН на повстання і рекомендував РКП(б) й Комінтернові мобілізувати всі ресурси для допомоги німецькій революції, зокрема хлібом, зброєю, бойовиками. Значення німецької революції він поцінював так високо, що допускав можливість втягнення СРСР у війну у зв'язку з революцією в Німеччині [24, 166].

21 серпня 1923 р., розглядаючи питання про міжнародне становище, на засіданні Політбюро дійшли висновку, «що німецький пролетаріат стоїть перед рішучими боями за владу» і відповідно «до цього основного факту» вирішили створити комісію в складі Г. Зинов'єва (голова), Й. Сталіна, Л. Троцького, К. Радека, Г. Чичеріна [23, 19–20; 24, 167]. У вересні вже й Сталін змінив свою попередню позицію і підтримав основні положення проекту Зинов'єва з німецького питання [24, 170].

Тези Зинов'єва «Майбутня німецька революція і завдання РКП» обговорювали і схвалили на засіданні Політбюро й на спеціальному Пленумі ЦК РКП(б) 22, 23 вересня 1923 р., де голова ВККІ підкреслював, що пролетарський переворот у Німеччині є не лише неминучим, а й уже зовсім близьким [24, 183].

Становище в Німеччині та проблеми підготовки до революції в ній обговорювали також на засіданнях конспіративної наради ВККІ 21 вересня – 5 жовтня. Вже на першому засіданні Г. Брандлер запевнив, що німецькі комуністи готові до революційного повстання, робітничі загони організовано й озброєно. Він вважав за цілком можливе сформувати з «пролетарських сотень» воєнізовані бойові організації 15-ти дивізій по 5 тис. осіб у кожній упродовж шести тижнів [24, 173].

Оскільки в тезах Г. Зинов'єва було питання про можливість війни з європейськими державами у зв'язку з революційними боями в Німеччині й радянською допомогою німецькій революції, Політбюро визнало за необхідне здійснити низку заходів із військової підготовки, зокрема посилення боєздатності частин Червоної армії західних прикордонних округів. Для розробки питання про чисельність армії (передбачали сформувати 20 нових дивізій) постановили створити комісію в складі Л. Троцького, Г. Сокольникова, Г. П'ятакова, О. Рикова, Й. Сталіна, М. Шверника, К. Ворошилова [24, 171–172]. Під час обговорення військових питань відбувся навіть обмін думками щодо таких дій у разі війни з Польщею та Румунією, як наступ на Східну Галичину, «випадковий» прорив Червоної армії до Чехословаччини, де за сильної компартії та «присутності» двох радянських дивізій вважали цілком можливою революцію. В такий спосіб можна було вийти в «глибокий тил» Польщі, чию долю було б вирішено, а через Чехословаччину – отримати «коридор» до Німеччини [24, 172]. Розглядали також інші шляхи надання військової допомоги німецькій революції, зокрема радянська дипломатія зондувала можливість пропуску частин Червоної армії до Німеччини через Польщу, обіцяючи останній «свободу дій» у Східній Пруссії [20, 123]. Однак Й. Сталін відкидав імовірність успіху спроб домовитися з Польщею. З грубою відвертістю він стверджував у записці, написаній під час засідання Політбюро 18 жовтня: «Я думаю, що краще відмовитися від зондування поляків і взятися за зондування латишів – латишів можна залякати, приперти до стіни і таке інше. З поляками цього не зробиш. *Поляків треба ізолювати, з ними доведеться битись. Ні біса ми у них не вивідаємо, лише розкриємо*

карти... поляків ізолювати, латишів купити (і залякати). Румунію купити. А з поляками зачекати» [24, 208].

Тим часом, повернувшись до Німеччини в жовтні 1923 р., Г. Брандлер дійшов висновку, що ситуація є менш сприятливою для революції, про що повідомив ВККІ листом 14 жовтня і основні надії тепер покладав на обіцяну йому радянську допомогу [16, 41]. А в Москві для її надання вели підготовку: до Німеччини направили так званих «радянських генералів», як їх там називали, – спеціалістів з революційної роботи і громадянської війни: М. Тухачевського, Й. Уншлихта, І. Вацетиса, В. Менжинського, П. Скоблевського, секретаря Профінтерна А. Лозовського та ін., групу випускників і слухачів Військової академії Червоної армії, емісарів Комінтерну. Генерал П. Скоблевський (він же Горев) очолював військову організацію КПН («воєнку»), яка була цілковито на утриманні й під контролем Москви, насичена росіянами і займалась військово-технічною підготовкою повстання. Одне з основних завдань радянських спеціалістів полягало в тому, щоб разом із секретним апаратом КПН заволодіти зброєю та боєприпасами. На гроші з Москви намагалися закупити якнайбільше спорядження, щоб озброїти «пролетарські сотні». Найбільші сподівання покладали на «робітничі уряди», що їх сформували соціал-демократи в Саксонії і Тюрингії, до яких увійшли в середині жовтня й комуністи [59, 33; 16, 43; 11, 135].

4 жовтня Політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією про призначення терміну повстання в Німеччині на 9 листопада і вирішило відрядити до неї радянських емісарів Г. П'ятакова, К. Радека, Я. Рудзутака і В. Куйбишева для політичного керівництва збройним повстанням, але два останні не змогли взятися до виконання цього доручення і замість них до складу «четвірки» включили наркома праці В. Шмідта і повпреда в Німеччині М. Крестинського [29, 22–24; 24, 206–207]. В цілому ж «російський десант» нараховував не один десяток військових і цивільних «радників» [16, 41].

Після ухвалення рішення про підготовку збройного виступу в Німеччині стрімко зросло уже звичне фінансування КПН від радянського уряду через Комінтерн. Зокрема було створено особливий фонд у розмірі 250 тис. дол., до якого згодом ще додали 150 тис. доларів. Загалом на 21 листопада 1923 р. для витрат КПН передали 445 700 доларів. Фінансові субсидії було збільшено не лише для КПН, а й Французькій компартії для організації боротьби проти можливих спроб Франції придушити німецьку революцію [24, 207]. В СРСР для допомоги німецьким робітникам оголосили збір коштів; один мільйон золотих марок надав Профінтерн [16, 41]. Крім того, 18 жовтня 1923 р. Політбюро ухвалило рішення відправити до Німеччини якнайшвидше, не пізніше, ніж 1 листопада, не менше 10 млн. пудів хліба [24, 208].

Сподівання керівників РКП(б), Комінтерну й КПН на масовий виступ німецьких робітників виявились ілюзорними. Домогтися проведення загального страйку в Німеччині, який за планом КПН мав перерости в збройне повстання, не вдалося. Повстання відбулося лише в Гамбурзі і за 60 годин його придушили війська та поліція. Робітничі маси Німеччини зовсім не прагнули до рішучого бою. Тож авантюрна спроба організації «німецького Жовтня», якою диригували з Москви, провалилась.

Висновки. Перенесення більшовицького революційного досвіду на інші країни було одним із головних елементів революційної геополітики РКП(б), Радянського уряду і підконтрольного їм Комінтерну. Здійснювали його на основі ідеї світової революції, в якій Радянській Росії по суті відводили роль взірця і двигуна прогресивного розвитку людства. У цьому контексті головними векторами геополітичних інтересів більшовицької Росії була низка країн Центральної та Східної Європи, насамперед Німеччина, Польща, Угорщина, ситуацію в яких оцінювали як цілком пригідну для революцій і наступної революціонізації інших регіонів. Плани організації революційних виступів радянське керівництво в цей час виношувало і в Чехословаччині, Італії, Югославії, Болгарії.

Основними формами стимулювання Радянською Росією революційних процесів і революційних криз на Заході стало сприяння створенню комуністичних партій, відрядження для організації революційної пропаганди і революційних виступів більшовицьких емісарів,

військових спеціалістів, радників, значна фінансово-економічна допомога, а також спроба збройної «советизації» Польщі 1920 року.

Поразка польської кампанії Червоної армії не охолодила наступальних намірів більшовиків. І лише провал авантюрної спроби захоплення влади в Німеччині (організація «німецького Жовтня») восени 1923 р., яку готували керівники РКП(б), Комінтерну і КПН, змусив їх відмовитися від політики безпосереднього «штурму бастионів капіталізму» принаймні найближчим часом.

Література

1. Драбкин Я. С. Революция 1918–1919 гг. в Германии. Краткий очерк / Я. С. Драбкин. – М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1958. – 444 с.
2. Полтавский М. А. Баварская Советская республика / М. А. Полтавский. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 124 с.
3. Пушкаш А. Внешняя политика Венгрии. Февраль 1937 – сентябрь 1939 г. / А. Пушкаш. – М.: Институт славяноведения РАН, 2003. – 460 с.
4. Липтаи Э. Венгерская Советская Республика / Э. Липтаи. – М.: Мысль, 1970. – 420 с.
5. Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ. 1919–1932. – М.: Партийное издательство, 1933. – 1007 с.
6. Кривогуз И. М. Судьба и наследие Коминтерна / И. Кривогуз // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6. – С. 3–21.
7. Ватлин А. Ю. Коминтерн: первые десять лет : исторические очерки / А. Ю. Ватлин. – М.: Россия молодая, 1993. – 142 с.
8. Ватлин А. Коминтерн: Идеи, решения, судьбы / А. Ватлин. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 374 с.
9. Ширина К. К. *Идея мировой революции в стратегии Коминтерна* / К. К. Ширина // Новая и новейшая история. – 1995. – № 5. – С. 41–61.
10. Фирсов Ф. И. Сталин и Коммунистический Интернационал / Ф. И. Фирсов // История и сталинизм. – М.: Политиздат, 1991. – С. 131–199.
11. Бабиченко Л. Г. Политбюро ЦК РКП(б), Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы / Л. Г. Бабиченко // Новая и новейшая история. – 1994. – № 2. – С. 125–157.
12. Ватлин А. Ю. Международная стратегия большевизма на исходе Первой мировой войны // Вопросы истории. – 2008. – № 3. – С. 72–82.
13. Ватлин А. Ю. Советская республика в Баварии: история политических мифов / А. Ю. Ватлин // Новая и новейшая история. – 2013. – № 4. – С. 32–49.
14. Гришина Р. П. Сентябрьское восстание 1923 г. в Болгарии в свете новых документов / Р. П. Гришина // Новая и новейшая история. – 1996. – № 5. – С. 175–194; № 6. – С. 136–151.
15. Гришина Р. П. Коминтерн, РКП(б) и курс Болгарской коммунистической партии на подготовку нового вооруженного восстания в первой половине 1924 года / Р. П. Гришина // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 29–42.
16. История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки / Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2002. – 413 с.
17. Нежинский Л. Н. Зарождение доктринальных основ советской внешней политики (1917–1921) / Л. Н. Нежинский // Советская внешняя политика в ретроспективе. 1917–1991. – М.: Междунар. отношения, 1993. – С. 23–29.
18. Нежинский Л. Н. Идея «мировой революции» и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах / Л. Н. Нежинский // Советская внешняя политика 1917–1945 гг. Поиск новых подходов. – М.: Междунар. отношения, 1992. – С. 8–62.
19. Зубачевский В. А. Геополитические планы Германии, Польши, Советской России в период польско-советской войны 1920 г. / В. А. Зубачевский // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 41–49.
20. Зубачевский В. А. Советская политика на северо-востоке Центральной Европы в начале 1920-х годов / В. А. Зубачевский // Отечественная история. – 2004. – № 3. – С. 116–127.
21. Белоусова З. С. Вызов капитализму: советский фактор в мировой политике / З. С. Белоусова // XX век. Многообразие, противоречивость, целостность. – М.: Наука, 1996. – С. 54–107.
22. Коминтерн и идея мировой революции. Документы. – М.: Наука, 1998. – 949 с.
23. Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. – 400 с.
24. Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943. Документы. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 960 с.
25. Соломон (Исецкий) Г. А. Среди красных вождей / Г. А. Соломон (Исецкий). – М.: Современник, 1995. – 326 с.

26. Блок А. Стихотворения. Поэмы. Театр. Статьи и речи / А. Блок. – М.-Л.: Госполитиздат, 1946. – 662 с.
27. Маяковский В. Коммунисты, все руки тянутся к вам... [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://stih.su/kommunisty-vse-ruki-tyanutsya-k-vam/>
28. Саттон Э. Уолл-стрит и большевицкая революция / Э. Саттон. – М.: Русская Идея, 1998. – 159 с.
29. Пятницкий В. И. Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории / В. И. Пятницкий. – Мн.: Харвест, 2004. – 720 с.
30. Уорт Р Антанта и русская революция 1917–1918 / Р. Уорт. – М. : Центрполиграф, 2006. – 276 с.
31. Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии / Дж. Уилер-Беннет. – М.: Центрполиграф, 2009. – 427 с.
32. Черноперов В. Л. В. Л. Копп и германо-советские отношения 1918–1921 годов / В. Л. Черноперов // Веймарская республика: история и источниковедение. Межвуз. сб. науч. тр. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2001. – С. 60–101.
33. Фишер Л. Жизнь Ленина / Л. Фишер: в 2 т. Т. 2: Гл. 24–52 ; пер. с англ. – М.: Книжная лавка – РТР, 1997. – 496 с.
34. Ленин В. И. А. А. Иоффе. 18 октября 1918 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. Т.50. Письма. Октябрь 1917– июнь 1919. – М.: Политиздат, 1970. – С. 194–195.
35. История международных отношений и внешней политики СССР: в 3 т. Т. 1. 1917–1939. – М.: Междунар. отношения, 1967. – 440 с.
36. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / Э. Людендорф. – М.: Вече, 2014. – 756 с.
37. Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918 / М. Гофман; пер. с нем. – Л.: Красная газета, 1929. – 264 с.
38. Гёрлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / В. Гёрлиц ; пер. с англ. С. В. Лисогорского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 478 с.
39. Ленин В. И. Я. М. Свердлову и Л. Д. Троцкому. 1 октября 1918 г. / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. Т.50. Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. – М.: Политиздат, 1970. – С.185–186.
40. Хильгер Г. Россия и Германия. Союзники или враги? / Г. Хильгер, А. Мейер ; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 415 с.
41. Млечин Л. МИД. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля / Л. Млечин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 669 с.
42. Кобляков И. К. От Бреста до Рапалло / И. К. Кобляков. – М.: Политиздат, 1954. – 252 с.
43. Цит. по: Случ С. З. Германо-советские отношения в 1918–1941 годы. Мотивы и последствия внешнеполитических решений / С. З. Случ // Славяноведение. – 1995. – № 6. – С.14–23.
44. Документы внешней политики СССР. – М.: Политиздат, 1957. – Т. 1. 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. – 772 с.
45. Ленин В. И. Отчет Центрального комитета 18 марта. VIII съезд РКП(б) 18–23 марта 1919 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. Т. 38. Март – июнь 1919 г. – М.: Политиздат, 1969. – С. 131–150.
46. Ленин В. И. Приветственная телеграмма от имени съезда правительству Венгерской Советской Республики / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. Т.38. Март – июнь 1919. – М.: Политиздат, 1969. – С.186.
47. Ленин В. И. Привет венгерским рабочим / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. Т.38. Март – июнь 1919. – М.: Политиздат, 1969. – С. 384–388.
48. О कोरोков А.В. Русские добровольцы / А. В. О कोरोков. – М.: Эксмо, 2007. – 368 с.
49. Ленин В. И. Телеграмма И. И. Вацетису и С. И. Аралову / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. Т.50. Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. – М.: Политиздат, 1970. – С. 285–286.
50. Троцкий Л. Д. Пять лет Коминтерна / Л. Д. Троцкий. – М.: Гос. изд-во, 1924. – 612 с.
51. Пивоваров Ю. Политическая история России: внешнее и внутреннее измерение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://voskresensk.prihod.ru>
52. Ленин В. И. Доклад о деятельности Совета Народных комиссаров / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. Т. 35. Октябрь 1917 – март 1918 г. – М.: Политиздат, 1974. – С. 261–279.
53. Тарас А. Е. Анатомия ненависти (Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв.) / А. Е. Тарас. – Мн.: Харвест, 2008. – 832 с.
54. Соколов А. К. Курс советской истории. 1917–1940 / А. К. Соколов. – М.: Высш. шк., 199. – 272 с.
55. Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891 – 1922. – М.: РОССПЭН, 2000. – 509 с.
56. Новейшая история Отечества. XX век: в 2 т. Т. 1. – М.: Владос, 1998. – 496 с.
57. Сироткин В. Рижский мир / В. Сироткин // Международная жизнь. – 1988. – № 8. – С. 128–143.
58. Орлова М. И. Революционный кризис 1923 г. В Германии и политика Коммунистической партии / М. И. Орлова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 430 с.
59. Бубер-Нейман М. Мировая революция и сталинский режим: записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920–1930-х гг. / М. Бубер-Нейман. – М.: АИРО – XX, 1995. – 261 с.

1. Drabkin Ya. S. The Revolution of 1918–1919. in Germany. A short essay / Ya. S. Drabkin. – Moscow: Publishing House of Social and Economic. Liters, 1958. – 444 p.
2. Poltavsky M. A. Bavarian Soviet Republic / M. A. Poltavsky. – Moscow: Sosedzgiz, 1959. – 124 p.
3. Pushkash A. Foreign policy of Hungary. February 1937 – September 1939 / A. Puskash. – Moscow: Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, 2003. – 460 p.
4. Liptai E. The Hungarian Soviet Republic / E. Liptai. – Moscow: Thought, 1970. – 420 p.
5. The Communist International in documents. Decisions, theses and appeals of the Congresses of the Comintern and Plenums of the ECCI. 1919–1932. – Moscow: Party Publishing House, 1933. – 1007 p.
6. Krivoguz I. M. Destiny and legacy of the Comintern / I. M. Krivoguz // New and recent history. – 1990. – № 6. – P. 3–21.
7. Vatlin A. Yu. Komintern: the first ten years: historical essays / A. Yu. Vatlin. – Moscow: Russia is young, 1993. – 142 p.
8. Vatlin A. Komintern: Ideas, decisions, fate / A. Vatlin. – Moscow: The Russian Political Encyclopedia, 2009. – 374 p.
9. Shirin K. K. The Idea of the World Revolution in the Strategy of the Comintern / K. K. Shirin // New and Contemporary History. – 1995. – № 5. – P. 41–61.
10. Firsov F. I. Stalin and the Communist International / F. I. Firsov // History and Stalinism. – Moscow: Politizdat, 1991. – P. 131–199.
11. Babichenko L. G Politburo of the Central Committee of the RCP (B.), The Comintern and events in Germany in 1923. New archival materials / L. G Babichenko // New and Contemporary History. – 1994. – № 2. – P. 125–157.
12. Vatlin A. Yu., The International Strategy of Bolshevism at the Outcome of the First World War, in: Questions of History. – 2008. – № 3. – P. 72–82.
13. Vatlin A. Yu. Soviet Republic in Bavaria: the history of political myths / A. Yu. Vatlin // New and Contemporary History. – 2013. – № 4. – P. 32–49.
14. Grishina R. P. The September uprising of 1923 in Bulgaria in the light of new documents / R. P. Grishina // New and recent history. – 1996. – № 5. – P.175–194; № 6. – P.136–151.
15. Grishina R. P. Komintern, RCP (b) and the course of the Bulgarian Communist Party for the preparation of a new armed insurrection in the first half of 1924 / R. P. Grishina // Slavic Studies. – 2000. – № 5. – P.29–42.
16. History of the Communist International 1919–1943: Documentary essays / Institute of World History. – Moscow: Nauka, 2002. – 413 p.
17. Nezhinsky L. N. The Origin of the Doctrinal Principles of Soviet Foreign Policy (1917–1921) / L. N. Nezhinsky // Soviet Foreign Policy in Retrospect. 1917–1991. – Moscow: Intern. Relations, 1993. – P. 23–29.
18. Nezhinsky L. N. The idea of a «world revolution» and the foreign policy of the Soviet state in 1917–1921 / L. N. Nezhinsky // Soviet foreign policy of 1917–1945. Search for new approaches. – Moscow: Intern. Relations, 1992. – P. 8–62.
19. Zubachevsky V. A. Geopolitical plans of Germany, Poland, Soviet Russia during the Polish–Soviet War of 1920 / V. A Zubachevsky // Slavic Studies. – 1993. – № 4. – P. 41–49.
20. Zubachevsky V. A. Soviet policy in the north-east of Central Europe in the early 1920 s. / V. A Zubachevsky // Domestic history. – 2004. – № 3. – P. 116–127.null
21. Belousova Z. S. The Challenge to Capitalism: The Soviet Factor in World Politics / Z. S Belousova // The Twentieth Century. Variety, inconsistency, integrity. – Moscow: Nauka, 1996. – P. 54–107.
22. Comintern and the idea of a world revolution. Documentation. – Moscow: Nauka, 1998. – 949 p.
23. Politburo of the Central Committee of the RCP (B) –VKP (b) and Europe. Solutions to the «special folder». 1923–1939. – Moscow: The Russian Political Encyclopedia, 2001. – 400 p.
24. Politburo of the Central Committee of the RCP (B) –VKP (b) and the Comintern: 1919–1943. Documentation. – Moscow: The Russian Political Encyclopedia, 2004. – 960 p.
25. Solomon (Isetskii) G.A. Among the Red Leaders / GA Solomon (Isetsy). – Moscow: Contemporary, 1995. – 326 pp.
26. Blok A. Poems. Poems. Theater. Articles and speeches / A. Blok. – M-L. : Gospolizdat, 1946. – 662 p.
27. Mayakovsky V. Communists, all hands reach for you ... [Electron resource]. – Access mode: <http://stih.su/kommunisty-vse-ruki-tyanutsya-k-vam/>
28. Sutton E. Wall Street and the Bolshevik Revolution / E. Sutton. – Moscow: Russian Idea, 1998. – 159 p.
29. Pyatnitsky V. I.OsipPyatnitsky and the Comintern on the scales of history / V. I Pyatnitsky. – Moscow: Harvest, 2004. – 720 p.
30. Worth R. Antanta and the Russian Revolution 1917–1918 / R. Worth. – M.: Tsentrpoligraf, 2006. – 276 p.
31. Wheeler-Bennet J. The Brest Peace. Victory and defeat of Soviet diplomacy / J. Wheeler-Bennet. – Moscow: Tsentralpigraf, 2009. – 427 p.

32. Chernoperov V. L. V.L. Kopp and the German–Soviet relations of 1918–1921 / V. L. Chernoperov // Weimar Republic: History and Source Studies. Interuniversity. Sat. Sci. Tr. – Ivanovo: Ivan. State. University, 2001. – P. 60–101.
33. Fisher L. Life of Lenin / L. Fisher: in 2 vol. T. 2: Ch. 24–52; Per. With the English. – Moscow: The bookstore – RTR, 1997. – 496 p.
34. Lenin V. I. Ioffe A. A. October 18, 1918. / V. I. Lenin // Full. Collect. Op. T.50. Letters. October 1917 – June 1919. – Moscow: Politizdat, 1970. – P. 194–195.
35. The history of international relations and foreign policy of the USSR: in 3 vol. T. 1. 1917–1939. – Moscow: Intern. Relations, 1967. – 440 p.
36. Ludendorff E. My memories of the war of 1914–1918 / E. E. Ludendorff. – M.: Veche, 2014. – 756 p.
37. Hoffmann M. Notes and diaries. 1914–1918 / M. Hoffmann; Per. With him. – L. : The Red Newspaper, 1929. – 264 p.
38. Görlitz V. German General Staff. History and structure. 1657–1945 / V. Görlitz; Per. from. Eng. S.V. Lisogorsky. – Moscow: ZAO Tsentrpoligraf, 2005. – 478 p.
39. Lenin V. I. Ya. M. Sverdlov and LD Trotsky. October 1, 1918 / V.I. Lenin // Full. Collect. Op. T.50. Letters. October 1917 – June 1919. – Moscow: Politizdat, 1970. – P.185–186.
40. Hilger G. Russia and Germany. Allies or enemies? / G. Hilger, A. Meyer; Per. With the English. L. A. Igorevskogo. – Moscow: ZAO Tsentroligraf, 2008. – 415 p.
41. Mlechin L. MFA. Foreign Ministers. Secret Kremlin diplomacy / L. Mlechin. – Moscow: ZAO Tsentrpoligraf, 2003. – 669 p.
42. Koblyakov I.K. From Brest to Rapallo / I. K Koblyakov. – Moscow: Politizdat, 1954. – 252 p.
43. Ціт. By: Sluch S.Z. German-Soviet relations in 1918–1941. Motives and consequences of foreign policy decisions / S. Z. Sluch // Slavic Studies. – 1995. – № 6. – P.14–23.
44. Documents of foreign policy of the USSR. – Moscow: Politizdat, 1957. – T. 1. November 7, 1917 – December 31, 1918. – 772 p.
45. Lenin V. I. Report of the Central Committee on March 18. The Eighth Congress of the RCP (B.) March 18–23, 1919 / V. I. Lenin // Full. Collect. Op. T. 38. March – June 1919. – Moscow: Politizdat, 1969. – P. 131–150.
46. Lenin V. I. A greeting telegram on behalf of the Congress to the Government of the Hungarian Soviet Republic / V. I. Lenin // Full. Collect. Op. T.38. March – June 1919. – Moscow: Politizdat, 1969. – P.186.
47. Lenin V. I. Greetings to the Hungarian workers / V. I. Lenin // Full. Collect. Op. T.38. March – June 1919. – Moscow: Politizdat, 1969. – P. 384–388.
48. Okorokov A.V. Russian volunteers / A.V. Okorokov. – Moscow: Eksmo, 2007. – 368 p.
49. Lenin V. I. Telegram to I. I. Vatsetis and S. I. Aralov / V. I. Lenin // Full. Collect. Op. T.50. Letters. October 1917 – June 1919. – Moscow: Politizdat, 1970. – P. 285–286.
50. Trotsky L. D. Five Years of the Comintern / L. D. Trotsky.– Moscow: Gos. Publishing house, 1924. – 612 p.
51. Pivovarov Yu. Political history of Russia: external and internal dimension [Electronic resource]. – Access mode: <http://voskresensk.prihod.ru>
52. Lenin V. I. Report on the activities of the Council of People's Commissars / V. I. Lenin // Full. Collect. Op. T. 35. October 1917 – March 1918. – Moscow: Politizdat, 1974. – P. 261–279.
53. Taras A. E. Anatomy of hatred (Russian–Polish conflicts in the XVIII–XX centuries.) / A. E. Taras. – Moscow: Harvest, 2008. – 832 p.
54. Sokolov A. K. The course of Soviet history. 1917–1940 / A. K. Sokolov. – M. : Higher education, 1999. – 272 c.
55. Lenin V. I. Unknown documents. 1891 – 1922. – Moscow: ROSSPEN, 2000. – 509 p.
56. The newest history of the Fatherland. The twentieth century: in 2 tons. T. 1. – M.: Vlado, 1998. – 496 p.
57. Sirotkin V. The Riga world / V. Sirotkin // The international life. – 1988. – № 8. – P. 128–143.
58. Orlova M.I. Revolutionary crisis of 1923 in Germany and the policy of the Communist Party / M. I. Orlova. – Moscow: Izd-vo Mosk. University, 1973. – 430 p.
59. Buber-Neumann M. The World Revolution and the Stalinist Regime: notes of an eyewitness about the activities of the Comintern in the 1920s–1930s. / M. Buber-Neumann. – Moscow: AIRO – XX, 1995. – 261 p.

Ovcharenko O.I. Cand. Sc. (History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations of B. Khmelnytsky, e-mail :

SOVIET AND REVOLUTIONARY DEVELOPMENTS IN THE COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE (1917–1923 YEARS)

Abstract

The article discusses some aspects of the policy of the party and state leadership of the Soviet state – Soviet export revolution based on the idea of world revolution, which was one of the elements of revolutionary geopolitics. It is shown that in this context revolutions in Europe, especially in its central and eastern parts (Germany, Hungary, Poland and others.) took on special significance. The situation in these countries is estimated as quite good for further revolutionizing revolutions and other European regions. Because they were the main vectors of geopolitical interests of the Bolsheviks. It was shown to stimulate

basic forms of Soviet Russia the revolutionary process and revolutionary crisis in the West: to promote the creation of communist parties, trips to organize revolutionary propaganda and revolutionary actions of the Bolshevik emissaries, military experts, advisors, significant financial and economic assistance and more.

It is noted that the fall of the Soviet republics in Germany and Hungary gave rise to doubts about the success of communist revolutions in Europe. The new surge of hope was associated with an attempt in 1920 «Sovietization» of Poland by force of arms. Plans for organizing revolutionary actions of the Soviet leadership at the time harbored in countries like Czechoslovakia, Italy, Yugoslavia, Bulgaria.

The defeat of the Polish campaign of the Red Army offensive intentions not cooled Bolsheviks. Only the failure of adventurous attempts to seize power in Germany (organization «German October») in autumn 1923, prepared by the leaders of the RCP (B), Comintern and the CPN, forced them to abandon the policy of the organization directly «storming the bastions of capitalism».

Keywords: Soviet, RCP (B), the idea of «world revolution» November Revolution in 1918, the Soviet republic in Germany and Hungary, Soviet propaganda and help, the Communist International, the failure of ideas «Sovietization» of Poland and the «German October».

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 329.12 (477)

МОЙСІЄНКО В.М.

«ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ» ВІТЧИЗНЯНИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджено витоки та генезу українських ліберальних партій наприкінці XIX – на початку XX ст. Здійснено порівняльний аналіз програм політичних партій і встановлено близькість українського лібералізму до соціал-демократії та до європейського ліберального руху, системи цінностей, вибудованих на ідеях про громадянське суспільство, правову державу, свободу особистості. Окреслено місце українських ліберальних партій у політичній системі Російської імперії як дійсно лівого ліберально-демократичного руху.

Ключові слова: ліберальні партії, програмові вимоги, Українська державність, автономія, федерація, громади, Українська демократично-радикальна партія.

Постановка проблеми. На рубежі XIX–XX століть у рамках загальноєвропейської еволюції лібералізму добре простежується тенденція до демократизації та розширення соціальної бази за рахунок залучення представників інтелігенції, до більш радикальних змін в ідеологічній царині та підготовці ґрунтовних та структурованих політичних програм. Відбувається досить швидка «європеїзація» національного лібералізму, який з одного боку інтенсивно очищувався від застарілих ідей, а з іншого – вбирав і переробляв найновіші ідеї західноєвропейської політичної науки. Варто також констатувати, що більшість діячів ліберальних партій розпочали свій шлях у політику через ознайомлення з ідеологічними постулатами реформістських течій в марксизмі.

Слід зазначити, що процес зміни старого, земського лібералізму, інтелігентським лібералізмом на початку XX ст., тільки набирав силу, ще не маючи достатнього досвіду, а ліберальні партії, хоч і з'явилися переважно у 1905 р., але процес їх генези продовжувався до 1917 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія українських політичних партій, у тому числі ліберальних, посідає важливе місце в сучасній історіографії. Діяльності ліберальних партій України присвячено прямо чи дотично ряд досліджень в українській історичній науці. Це статті та монографії таких вчених, як Андреев Д. О., Білоус А. О., Верстюк В. Ф., Гамрецький Ю. М., Донченко С. П., Кармазіна М. С., Катренко А. М., Козицький М. Ю., Кульчицький С. В., Курас І. Ф., Левенець Ю. А., Могильний Л. П., Солдатенко В. Ф., Стрілець В. В. та ін.

Для наукових праць останнього часу в цілому характерний різноманітний спектр поглядів на історичні події, намагання дати всебічну характеристику системним змінам, які мали місце в Україні на початку XX ст., їх проявам у питаннях діяльності ліберальних партій України.

Проте, для розуміння сутності та особливостей лібералізму в українських землях першорядного значення набуває проблема його виникнення, еволюції та сприйняття прогресивних європейських ідей. У контексті комплексного розгляду місця ліберальних партій у суспільно-політичному русі на межі XIX–XX століть вона ще не стала предметом студювання в українській історичній науці.

Мета статті полягає в цілісній реконструкції організаційного та ідейного становлення і практичної діяльності українських ліберальних партій наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Ідейно й організаційно український національно-визвольний рух почав формуватися в першій половині XIX ст., але тоді він не виходив за культурно-просвітницькі межі [1].

Поступове набуття ним політичних рис і формування відповідних організаційних структур відбувалося наприкінці XIX століття, коли українофіли почали переходити до

активної діяльності в масах і перейшли в опозицію до влади. Широкого розмаху рух набув спочатку в Західній Україні. Для Східної України рубежем політичної боротьби за визволення можна вважати утворення Революційної української партії (РУП), то на українських землях у Габсбурзькій імперії – утворення Русько-української радикальної партії (РУРП).

У Західній Україні ліберальне крило уособлювала Українська національно-демократична партія (УНДП), яка виникла 1899 р. та була найвпливовішою в Галичині. Виникнення УНДП ідейно та організаційно обумовлено 40-річною діяльністю народовців – течії української політичної думки, зорієнтованої на створення самостійної української держави. Членами партії були радикали, які не підтримували соціалістичні пріоритети своїх лідерів. Активно працювали в партії М. Грушевський, І. Франко, О. Барвінський, Є. Левицький, В. Охримович [2, 195].

Програма партії була зорієнтована на демократизацію політичного життя в Австро-Угорщині з використанням легальних парламентських засобів; рівноправності українського і польського населення в Галичині; містила пропозиції щодо поділу Галичини на українську (східну) і польську (західну) частини, приєднання Північної Буковини до Східної Галичини та утворення українського Коронного краю; запровадження прогресивного податку; захисту інтересів селян.

У спеціальній резолюції про Наддніпрянську Україну партія зазначала: “Будемо підтримувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагатися до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолютної російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей” [2].

Якщо спробувати визначити основний зміст і спрямованість процесів, які відбувалися на той час в українському лібералізмі, то можна сказати, що це була зміна однієї системи цінностей, одного світогляду на інший, наближений до західноєвропейських понять про громадянське суспільство, правову державу, свободу особистості. Крім того, це була зміна одного покоління ліберальних діячів іншими [3, 293], які все ж починали свій шлях у політику із ознайомлення з марксизмом [4].

Українському рухові значною мірою притаманне поєднання соціалістичних і ліберальних ідей. Це відбилося, по-перше, у програмах партій, по-друге, в тому, що засновниками перших українських політичних гуртків і груп були представники молодого покоління інтелігенції, насамперед студенти, які не задовольнялися культурницькою діяльністю, а об’єднувались для політичної боротьби за національні права українського народу. Ці перші політичні утворення через нечисельність ще не відігравали помітної ролі в політичному житті. Головне, на чому слід наголосити з огляду на їх діяльність, – пропаганда української ідеї, яка широко подавалась у брошурах і відозвах, що поширювались серед населення. Найбільш послідовні й обгрунтовані вимоги мали: гурток «Українських соціалістів-федералістів» (1883–1888 рр.), «Тарасівці» (середина 80-х рр.), «Загальна українська безпартійна організація» (заснована 1897 р.), група «Українська соціал-демократія» (кінець 90-х рр.), «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» (друга половина 90-х рр.) [5, 420].

Так, восени 1897 р. за ініціативи колишніх громадівців В. Антоновича, О. Косинського та ін. у Києві відбулися нелегальні збори представників ліберальної інтелігенції, на яких було ухвалене рішення про створення всеукраїнської організації. Головна мета організації – об’єднання всіх свідомих сил і підготовка до виступу загальними силами за національні права українського народу [6, 40].

Фактично з 1897 р. у Києві діяв консультативний комітет підпільної «Української загальної організації» (УЗО), яка налічувала близько 500 осіб. Її діяльність мала

культурницький, патріотичний характер. Об'єднуючи активних українців у заснуванні книговидавництва та книгарень, улаштуванні святкування річниць Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Лисенка та ін., вони сприяли зростанню самосвідомості українського народу [7, 9]. Крім того, УЗО встановила регулярні зносини між громадами і періодичні загальні з'їзди.

У 1898-1899 рр. у Києві відбулися перші два з'їзди студентських громад. Їх вимоги не виходили за межі буржуазно-демократичних свобод. Наприкінці 90-х рр. із цього кола вийшла у світ «Програма української національної партії». «В справах соціально-економічних, – зазначалося в програмі, – ми будемо працювати в душі такого ладу, в якому нема місця ні пану, ні мужику, а є місце загальноукраїнській національній сім'ї, що складається з рівних між собою за правом, можливо однаково забезпечених, національно-свідомих братів – робітників» [4, 40].

На цьому благодатному ґрунті в лютому 1900 р. у Харкові виникла Револуційна українська партія, з неї з часом вийдуть партійні діячі різного спрямування – від соціал-демократичного до прокадетського. Зокрема, Д. Антонович, В. Винниченко, М. Вороний, Є. Голицинський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, А. Жук, А. Левицький, О. Мицюк, С. Петлюра, М. Порш, В. Садовський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Степанківський, С. Черкасенко, В. Чеховський, М. Шаповал, М. Шалдун [4, 100].

Щодо суто ліберальних партій цього періоду, до яких історики відносять Українську демократичну партію (УДП) та Українську радикальну партію (УРП), то про історію їх створення написано достатньо. Проте одні автори вважають, що «певна радикалізація тактичних установок Револуційної Української партії привела до розколу і відпадинню від неї правого крила. Восени 1904 р. на його базі була утворена Українська демократична партія (УДП) на чолі з Є. Тимченком, В. Чеховським, Є. Чикаленком». Тобто УДП – це праве крило Револуційної української партії. Інші автори вважають, що Українська демократична партія створена за ініціативи колишніх діячів «Київської громади» [8, 80]. Але на думку переважної більшості авторів, УДП виокремилася у партію з Української загальної організації [9, 38].

Крім того, основа всіх зазначених партій – Громади. Але більш точною і детальною є така версія виникнення Української демократичної партії: після чергового з'їзду Української загальної організації (1902 р.) Рада нового складу, крім поточних справ, значну частину часу приділяла обмірковуванню платформи організації, на якій наполягав І. Стешенко. Старші члени УЗО В. Науменко та В. Беренштам доводили, що ніяких платформ чи програм виробляти не слід. Насамперед потрібно дотримуватися традиції, яка вимагає від членів громад праці на відродження нації. Введення до програми політичних, а тим більше соціально-економічних моментів приведе до руйнації всіх громад, оскільки їх члени не сприймуть ці положення.

Так, І. Стешенко констатував, що програма чи платформа не спричинить розколу, а тільки вилучить з УЗО крайні праві елементи. Після довгих міркувань, дискусій громадівці виробили проект платформи для винесення його на загальні збори. Ось його стислий зміст: «Організація вимагає автономії для України (національно-територіальної) та для інших складових частин Росії, яка повинна бути збудована на основі федерації цих складових частин (країв); вимагає парламенту для загальноросійських справ та краєвих сеймів і повної волі національного життя, української мови по всіх школах, в суді, адміністрації і т.д.» [10, 38].

Проект платформи поширили по всіх громадах для ознайомлення. З'їзд 1903 р. був надзвичайно бурхливим, оскільки проект викликав запальні дебати делегатів. Молодші громадівці пройнялися національною ідеєю платформи й підтримали її. Натомість звинуватили старших членів Організації, які вважали платформу занадто радикальною, і назвали їх «шкурниками» та «асиміляторами». Врешті-решт, після підрахунку голосів виявилось, що проект платформи ухвалений, хоч і незначною більшістю. Водночас Раді доручили обмірковувати проект про перетворення УЗО на партію – на зразок галицької

«Націонал-демократичної». Доручено було також докладно розробити програму партії і доповісти наступному з'їзду.

Старші члени УЗО В. Науменко і В. Беренштам, соціал-демократ І. Стешенко відмовилися вступити на другий рік у Раду, на їх місце обрали Б. Грінченка, С. Єфремова, Ю. Квасницького, М. Левицького, В. Чеховського та Є. Чикаленка. Взимку 1903-1904 рр. Рада переймалася майже виключно програмовими питаннями. Тепер уже не було поміж ними тих, хто виступав би проти програми і проти внесення соціально-економічного питання, адже замість платформи з'їзд ухвалив підготувати програму. Великих суперечок не сталося, хоча були точки зору помірковані, були й радикальні. Восени 1904 р. уже існувала Українська демократична партія (УДП). Керували нею О. Лотоцький, Є. Тимченко, В. Чеховський, Є. Чикаленко. Проект програми УДП був схвалений і поширений у громадах.

Водночас з УДП С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький, Ф. Матушевський створили Українську радикальну партію (УРП) [11, 95].

На з'їзді демократичної партії восени 1904 р. програму й назву було ухвалено незначною більшістю голосів. Програму видрукували як листівку – «Від Української демократичної партії». На першому місці в ній стояли вимоги демократизації суспільства:

«1. Заведення парламентського ладу, участь народу в державних справах. 2. Демократичні свободи». Далі йшлося про національне питання:

«3. Автономія України та Український Крайовий Сейм та Федерація Росії. За народами, які проживають на території України визнається рівне право з українцями на задоволення їх національних, економічних та культурних потреб».

Щодо економічних вимог записано: «4. Економічні питання: а) восьмигодинний робочий день, б) державну пенсію німецьким і т. д., в) прогресивно-прибутковий податок, г) знищення прав спадщини на заводах і фабриках. 5. Визнаючи, що орудувати землею мають тільки ті, що самі власноручно її обробляють, вважаємо конечним: а) передача казенних і т. д. земель до фонду крайового сейму, б) викуплення земель у поміщиків і передача їх за гроші селянам» [9, 39].

Програму підтримав Є. Чикаленко – великий землевласник, який у часописі «Сын Отечества» підкреслював: «Я впевнений, що в нашій хліборобській країні коли-небудь земля мусить перейти в руки народу, то краще її передати за викуп, ніж потім її повинні будуть відібрати безкоштовно, як радять пани-соціалісти» [12].

Зазначимо, що невдовзі в демократичній партії виникли дві течії, надто схожі на загальноімперські ліберальні партії, але протиріччя між ними полягали не в якомусь конкретному пункті програми, а в самій ідеології. Так, загальноросійська земська меншість, тобто октябристи, не визнавала нового ладу в Росії без угоди з «історичною» царською владою. А більшість – конституційні демократи – нічого від самодержавства не очікували. З ним кадети перебували у стані війни, тому сприймали будь-яких союзників проти уряду.

У цьому російські й українські ліберали були схожі. Тож, і серед українських лібералів назрівав розкол. Це був розкол між радикалами і поступовцями. А почалося все з непринципового питання – поширення літератури. Суперечка виникла між Б. Грінченком і В. Науменком. Фактично зітнулися два табори, які вони уособлювали: Б. Грінченко – радикалів, В. Науменко – поступовців. Остаточо розкол стався з ухваленням програми Української демократичної партії. Київська стара громада почала, як пише Є. Чикаленко, «саботаж»: більшість перестала сплачувати внески до Центральної організації, не хотіла посилати делегатів на з'їзди, взагалі перестала цікавитись партією».

Тому активні члени Київської старої громади М. Левицький, О. Юркевич вийшли з неї і намовляли Є. Чикаленка вийти з УДП, заснувавши нову Українську радикальну партію. Є. Чикаленко доводив, що це нелогічно: коли громади саботують УДП, то немає сенсу засновувати нову партію, і тримався старої УДП.

На березень 1905 р. УРП була майже реорганізована. Негайно з УДП до оновленої УРП перейшли всі радикальні члени. Головою став Б. Грінченко. На місце вибулих членів Ради УДП кооптували Є. Тимченка та В. Черняхівського. Більше охочих не знайшлося, оскільки стара Громада «саботувала», хоча з УДП вийшли всі лівіші члени. Цілком справдилося пророцтво В. Науменка щодо партійної програми.

Рада УДП умовила професора В. Антоновича написати записку для Київського університету, а професора Д. Багалія – для Харківського, а коли останній відмовився за браком часу, то на прохання Ради її склав професор М. Сумцов. Рада також домовилася з М. Молчановським, правителем канцелярії Західного краю, і він підготував записку про необхідність скасування закону 1876 р. [4].

На черговому з'їзді Української демократичної партії у квітні 1905 р. розглядалися лише два питання: майбутній земський з'їзд і громадська діяльність. Делегати звернулися з відозвою до земців України і заявою до їхнього з'їзду в Москві («Заява УДП з'їзду земських й думських депутатів в Москві 6 липня 1905 року й Установчим зборам»). У цьому документі, крім звернення, була вміщена також програма УДП. Із попередньою вона мала деякі розбіжності. Наприклад, вимоги щодо автономії розширені та доповнені конструктивними порадами, як це краще зробити. Докладніше викладені економічні питання та аграрна реформа [9, 43].

Отже, УДП проводила політичну роботу серед різних верств населення, зокрема робітників. Щодо Української радикальної партії, то вона згуртувалася навколо Б. Грінченка, Ф. Матушевського, М. Левицького, які енергійно залучилися до написання партійної літератури. Для її видання Ф. Матушевський поїхав до Львова, де й були надруковані програми Української демократичної та Української радикальної партій та інша література. Програми цих партій тотожні, крім економічного напрямку. Річ у тім, що УДП робила акцент на політичні питання, а УРП – на соціально-економічні. Саме це їх роз'єднало, а згодом об'єднало в Українську демократично-радикальну партію. Хоча УРП мала розгорнуту економічну програму, це не приваблювало широкі кола інтелігенції чи народні маси. Старші члени громад були байдужі до програми, проте залишалися в УДП, а молодші перейшли до УРП.

Молодь переходила до Української соціал-демократичної партії (УСДРП) і публічно виступала проти лідера УРП Б. Грінченка. Останній викликав на суд честі представника молоді. Обвинувачем виступив молодий В. Антонович. Суд ще більше поглибив антагонізм між соціалістами і радикалами [13, 25].

Розкол гальмував як діяльність демократів, так і діяльність радикалів. Б. Грінченко це розумів і тому з середини 1905 р. неодноразово висував ідею об'єднання обох партій. Є. Чикаленко також розумів, що об'єднати партії складно, але що це має відбутися, не мав сумніву. Демократи вимагали від Б. Грінченка каяття і розпуску УРП, крім того, щоб до УДП він увійшов на загальних засадах. Б. Грінченко, у відповідь, домагався монополії для своєї партії на видавничу справу й ухвалення саме платформи УРП з економічних питань. Але поступово дійшли згоди і вирішили, що УРП увійде до федерації УДП на засадах автономії. Нова партія мала називатись Українська демократично-радикальна партія [14].

Також постановила провести агітаційну роботу в провінційних громадах за це рішення, щоб делегати приїздили на наступний з'їзд уже поінформовані. Подібну постанову ухвалила й радикальна партія.

Восени 1905 р. на з'їзді Української демократичної партії делегати від громад одноголосно постановили – об'єднати УДП з УРП з огляду на вибори до І Державної Думи і неможливість здійснювати видавничу діяльність. Обраній комісії з трьох осіб – І. Шраг, С. Тимченко, Є. Чикаленко – доручили виробити умови об'єднання і йти на поступки, але обов'язково об'єднатися. Дійсно, комісія врахувала ці побажання. Нова програма, нині вже Української демократично-радикальної партії, виглядала так: частина, де йшлося про державний устрій і соціальні питання, запозичена з програми демократичної партії, а економічна – з програми УРП. Членів Ради УРП ввели до складу УДП на рівноправних засадах.

Восени 1905 р. відбувся об'єднавчий з'їзд Української демократично-радикальної партії. Як писала газета «Хлібороб»: «Прочитавши програму УДП та УРП, загальні збори постановили злучитися в одну партію, вибрали делегатів для спільної комісії (Ради)» [14]. Цей з'їзд також розробив докладний план дій на виборах та вимогу до уряду щодо української мови. Крім цього, збори визнали за потрібне скликати незабаром Всеукраїнський з'їзд (без різниці партій) для обміркування спільних справ, зокрема щодо створення культурницьких товариств та про негайне заснування кафедр української мови, літератури, історії в Київському, Одеському, Харківському університетах. Визнано також, що у справах просвіти потрібно заснувати безпартійні культурні товариства «Просвіти». З тим, щоб і товариства, маючи один статус, злучились згодом у Всеукраїнську Спілку [15]. На другому засіданні були обрані делегати на з'їзд поневоленних народів, який мав відбутися 18 грудня у Петербурзі. Делегатам доручено пояснити загальні підвалини заведення автономного ладу, а також порушити питання про влаштування федеративного суду для розв'язання непорозумінь між народами Росії. Щодо військового стану в Польщі з'їзд висловив своє співчуття такою телеграмою: «УДРП щирим серцем вітає братів поляків у їх боротьбі за автономію рідного краю, гаряче протестує проти насилля уряду, яке виявилось у заведенню військового стану» [9, 46].

Отже, УДП і УРП з 1905 р. уже не окремі організації, вони перетворюються на єдину Українську демократично-радикальну партію, де об'єдналися всі українські національно свідомі елементи. На наступному з'їзді (жовтень 1906 р.) представники губернських комітетів із Києва, Одеси, Полтави, Чернігова, Катеринослава, Харкова і деяких інших повітових міст переглянули програму та статут партії і внесли незначні зміни. Новий статут визнав за можливе членам УДРП брати участь в інших партіях.

Але взаємодія між УДРП і кадетами мала, скоріше, локальне значення, не набувши характеру централізованого співробітництва, оскільки кадети не сприймали тези про автономію України. На їхню думку, рішення стосовно питань національно-політичної автономії потрібно приймати окремо – в кожному конкретному випадку. Та попри все, членами Київської обласної групи конституційно-демократичної партії були такі лідери громад, як редактор «Київської старовини» В. Науменко, професор Київського університету І. Лучицький, барон Ф. Штейнгель. У Харкові до кадетів належав професор Д. Багалій, у Полтаві письменник В. Короленко [16].

А Катеринославська і Полтавська організації кадетів уклали угоду з УДРП на основі “принципу федерації і вимог автономії України” [17].

Варто також звернути увагу на постійну співпрацю українських соціал-демократів, російських, а згодом і соціал-революціонерів з українськими ліберальними партіями. Це особливо добре буде видно у 1917 р. А в 1906-му в Києві соціал-демократ С. Петлюра, рекомендований М. Грушевським, влаштовується до щоденної української газети «Рада», яка перебувала під впливом Української демократично-радикальної партії [18, 27]. Це вже вдруге С. Петлюра зітнувся з українським лібералізмом, що, поза сумнівом, відіграло не останню роль у формуванні його поглядів, а надалі – співпраці з тупівцями і соціалістами-федералістами в 1912–1917 та 1919–1920 рр.

Висновки. Таким чином, українські ліберальні партії мали декілька джерел: Громади, Українська загальна організація, Революційна українська партія. З цього випливає, що в українському ліберальному русі з самого початку поєднувались ліберальні ідеї з соціал-демократичними.

Як видно з наведених історичних фактів, в Україні на одному й тому ж ґрунті зросли український і російський лібералізм, щоправда український лібералізм спирався більше на громади, а російський на земства, хоч чіткої межі не було. Але ця специфічна риса виникнення українського лібералізму з Громад і Української загальної організації створила певні умови для появи розбіжностей між українським і російським лібералізмом і, разом з

тим, зблизила українські партії різного спрямування. Крім того, не треба забувати, що керівники усіх українських партій в переважній більшості починали свій шлях у політику з вивчення марксистського доробку. А наявність у Російській імперії складної політичної ситуації говорить про умови, в яких приходилось працювати українським лібералам. Напевно, що їх тактика поступовості в цих умовах була найбільш придатною.

Список використаної літератури:

1. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст.: Дослідження. – Одеса: АСТРОПРИНТ, 1997. – 191 с.
2. Політична історія України. Посібник / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 488 с.
3. Политическая история России: Учебное пособие / Отв. ред. проф. В.В. Журавлев. – М.: Юристъ, 1998. – 696 с.
4. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні: У двох томах. – Т. 1: Революційна Українська партія (РУП). – К.: Книгоспілка, 1926. – 388 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.
6. Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наукова думка, 1978. – 313 с.
7. Історія України: Курс лекцій. Ч. 3. Початок ХХ ст. – 1939 р. / Б.П. Ковальський, В.В. Киричук, В.О. Солодько та ін. – К.: ІСДО, 1994. – 176 с.
8. Дорошенко Д.І. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белогвардейцев. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – К.: Изд-во политической литературы Украины, 1990. – С. 64 – 98.
9. Голубицький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: дослідження. – К.: Вид-во “Смолоскип”. – 1996. – 123 с.
10. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 82 с.
11. Політична історія наприкінці ХІХ ст. / А.М. Черненко, І.О. Кривий, Л.Є. Беренштейн та ін. – К.: УМК ВО, 1991. – 96 с.
12. Борисенко В.А. До питання про Революційну Українську Партію // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 169. – К.: Либідь. – 1991. – С. 29 – 31.
13. Переписка с Департаментом полиции и приставами полицейских участков о Мельдельштаме. Список депутатов Государственной Думы – кадетов. – ЦДІА України м. Київ. – Ф. 274. – Оп. 5. – Од.зб. 3. – 15 арк.
14. Донченко С.П. Ліберальні партії України до 1907 р. // Грані. – 2003. – № 5. – С. 41 – 46.
15. Сарбей В.Г. Рецензія на книгу В. Головченка “Від “Самостійної України” до Союзу Визволення України: Нариси з Історії Української Соціал-Демократії початку ХХ ст.” // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 138 – 141.
16. Рада. – 1906. – 17 листопада.
17. Члены Киевского комитета конституционно-демократической партии и переписка. – ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од.зб. 557. – 227 арк.
18. Голубицький О. Шлях до звятяги // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Упорядкування та передмова Василя Михальчука. – К.: Рада. – 1995. – 368 с.

Reference

1. Kalmakan, I. & Bryndak, O. (1997). *The origin and evolution of the national party system in Ukraine in the twentieth century: Research*. Odesa, Ukraine: ASTROPRINT.
2. Tantsyura, V.I. (Ed.). (2001). *The political history of Ukraine. Manual*. Kyiv, Ukraine: Publishing Center "Academy".
3. Zhuravlev, V. V. (Ed.). (1998). *Political History of Russia: Textbook*. Moscow, Russia: Yuryst's.
4. Hermayze, O. (1926). *Essays on the history of the revolutionary movement in the Ukraine, in two volumes* (Vols. 1). Kyiv, Ukraine: Knyhospilka.
5. *Mala entsyklopediya etnoderzhavoznavstva*. (1996). Kyiv, Ukraine: Heneza, Dovira.
6. Kuras, I.F. (1978). *The triumph of proletarian internationalism and the collapse of the petty-bourgeois parties in the Ukraine*. Kiev, Ukraine: Naukova dumka.
7. Koval's'kyu, B.P., Kyrychuk, V.V. & Solod'ko, V.O. (1994). *History of Ukraine: Lectures. Part 3. The beginning of the twentieth century – 1939*. Kyiv, Ukraine: ISDO.
8. Doroshenko, D.I. (1990). War and Revolution in Ukraine. In N. N. Popova (Ed.). *Revolution in Ukraine on the memoirs of the Whites*. Kiev, Ukraine: Izd-vo politicheskoy literaturyi Ukrainyi.
9. Holubyts'kyu, O., Kulyk, V. (1996). *Ukrainian political movement in Naddnipyrianshchyni late XIX - early XX century: study*. Kyiv, Ukraine: Vyd-vo “Smoloskyp”.

10. *Independent Ukraine: Collection programs of Ukrainian political parties early twentieth century.* (1991). Ternopil', Ukraine: Redaktsiyno-vydavnychy viddil upravlinnya po presi.
11. Chernenko, A.M., Kryvyi, I.O. & Berenshteyn, L.Ye. (1991). *The political history of the late nineteenth century.* Kyiv, Ukraine: UMK VO.
12. Borysenko, V.A. (1991). On the issue of Ukrainian Revolutionary Party. *Scientific works on issues of political history*, 169, 29 – 31.
13. *Correspondence with the Police Department and police officers of police stations Meldelshtame. List of the State Duma – the Cadets.* F. 274. Des. 5. Act. 3, 15. (in Ukr.).
14. Donchenko, S.P. (2003). Liberal parties in Ukraine to 1907. *Grani*, 5, 41 – 46.
15. Sarbey, V.H. (1998). Book Review V. Holovchenko "From "Independent Ukraine" to the Union for the Liberation of Ukraine: Essays on the History of the Ukrainian Social-Democracy early twentieth century". *Ukrainian Historical Journal*, 2, 138 – 141.
16. *Rada.* (1906). Kyiv, Ukraine.
17. *The members of the Kiev Committee of the Constitutional Democratic Party and correspondence.* F. 1439. Des. 1. Act. 557, 227 (in Ukr.).
18. Holubys'kyi, O. (1995). The road to victory. In V. Mykhal'chuk (Ed.), *Symon Petlyura and Ukrainian national revolution. Proceedings of the second contest petyuroznavstiv of Ukraine.* Kyiv, Ukraine: Rada.

MOYSIYENKO Vasyl Mykolayovych, Candidate of Sciences (History), Professor, First vice-rector, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: moysiienko@gmail.com

“EUROPEANIZATION” OF NATIVE LIBERAL PARTIES AT THE END OF THE XIX AND THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

Abstract

Posing of the problem. Between the XIXth and the XXth centuries as part of the general European trend of liberalism, one can clearly trace the tendency towards democratization and expansion of the social basis through the involvement of broad masses of intelligentsia, towards more radical changes in the ideological sphere, and the preparation of better substantiated and structured political programs. A fairly quick “Europeanisation” of national liberalism takes place, which, on the one hand, was intensively cleansed of outdated ideas, and on the other hand, absorbed and reprocessed the newest ideas of Western European science and Reformist trends in Marxism. **The purpose** of the research is to perform a holistic reconstruction of organizational and ideal establishment and practical activity of the Ukrainian liberal parties in the late XIXth – early XXth century. **Research methods.** The article employs specific-historical methods: historical-genetic, comparative historical, historical-typological, problem-chronological, synchronic, diachronic, retrospective ones. Also applied were interdisciplinary methods and the methods borrowed from other social-political disciplines and the humanities: systemic-structural, classification, verification, and statistical ones. **Scientific novelty of the research results.** The research includes the completed comparative analysis of program requirements of the liberal parties of Ukraine. The causes of differences between the Ukrainian and Russian liberals are shown. The position of the liberals on the national issue is researched. Various social-political factors are examined, which might influence the liberal parties of Ukraine. **The main results of the research.** This article is a comprehensive research of the beginnings and the genesis of Ukrainian liberal parties of the end of the XIX and the beginning of the XX centuries. The article contains a comparative analysis of political parties programs and shows the proximity of Ukrainian liberalism to both socialist-democracy and European liberal movement. It also describes location of Ukrainian liberalism in the system of political parties as a true left-wing liberal-democratic movement. **Conclusions and concrete suggestions of the author.** At the turn of the XIX and the XX centuries in Ukraine, Ukrainian and Russian liberalism appeared on the same basis. However, Ukrainian liberalism rested mostly on communities, while Russian liberalism rested mainly on “zemstva” (counties), with no clear distinction between them. The specificity of Ukrainian liberalism as emerging out of communities and Ukrainian non-political organization created conditions that accounted for dissimilarity between Ukrainian and Russian liberalism and, at the same time, put closer Ukrainian parties of different wings. Apart from this, most leaders of Ukrainian political parties started their political career as social democrats that took ideas and values of European social movement.

Key words: Liberal parties, programmatic requirements, Ukrainian state, autonomy, federation, community, Ukrainian democratic-radical party.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

ПРОЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВІДВІДУВАЧІВ ТАРАСОВОЇ ГОРИ У ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917–1918 рр.)

Через нотатки книги вражень 1917–1921 рр., які писали відвідувачі могили Тараса Шевченка визначено критерії, за якими відстежено прояв національної самосвідомості українців в часі першого періоду Української революції 1917–1921 рр. — часу Центральної ради.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Центральна Рада, національна самосвідомість, ідентитети, Тарасова гора, книги вражень.

Постановка проблеми. Революція Гідності (21 листопада 2013 р. – 22 лютого 2014 року) дала новий поштовх до розвитку українознавчих досліджень і можливість комплексного підходу до вивчення карколомних змін історичних явищ ХХІ ст. На сучасному етапі розвитку української історичної науки посилюється увага до процесів сучасного державотворення та націотворення, та впливу цих процесів на стан і розвиток соціуму загалом. У цьому контексті повчальною і корисною є спроба подивитися на тотожні історично паралельні процеси, що відбувалися у суспільстві на теренах української землі століття тому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська національно-демократична революція 1917-1921 рр., поштовхом до якої стала Російська революцію 1917-1918 рр., відкрила нову сторінку в історії України, її суспільно-політичному й духовному розвитку. Затяжна війна, розлад економіки, сільського господарства, страйки і заворушення робітників (ними керували організації, що поширювали соціалістичні ідеї), котрі перекидалися і на фронт, криза політичного ладу усе це було тим «надбанням», що спричинили до зміни суспільного ладу. Це ті основні причини, що названі українськими вченим, котрі ґрунтовно вивчають вищезазначений період української історії [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Мета роботи – на основі ґрунтовного аналізу наукової літератури, рукописних матеріалів книг за 1917-1921 роки, що писалися відвідувачами усипальниці Тараса Шевченка, і нині зберігаються в фондовій колекції Шевченківського національного заповідника (Канів), комплексно дослідити процес прояву національної самосвідомості дописувачів-українців у часи Центральної Ради. У відповідності з метою ставляться завдання:

- визначити хронологічні межі датування нотаток;
- виявити, якою мовою залишили записи дописувачі;
- дослідити які ідентитет (вербальні самовизначення) вживають українці;
- вивчити, які відомі особистості писали у цей час до книги вражень;
- відстежити ставлення дописувачів до проголошення Центральною Радою

Універсалів.

Виклад основного матеріалу. До складних і суперечливих наслідків призвело утворене у березні 1917 року тривладдя в Україні (на відміну від ситуації в Росії). Центрами влади виступили: Тимчасовий уряд з центром у Петрограді (представники влади на місцях – губернські земські установи та комісари Тимчасового уряду); Ради робітничих і солдатських депутатів (існували майже в усіх містах України); Центральна Рада на чолі з М. Грушевським.

У період Центральної Ради (1917–1918 рр.) було створено передумови становлення національної державності. Саме на цей час припадає перелом у процесі формування національної ідентичності українців, адже саме тоді масового характеру набуває вживання етноніма «українці». Воно вийшло за вузькі межі самоназви національно свідомої української літературно-мистецької еліти та почало широко вживатися для означення національної належності більшості населення дев'яти українських губерній Російської імперії.

Поряд зі щоденниками, спогадами політичних і громадських діячів, української еліти часів Центральної Ради, є також цінні документами тієї епохи, джерело, за яким відстежується історичний рух української думки, характер почувань, прагнень українців, їхнє становлення й усвідомлення себе як нації в час національно-визвольної боротьби України у ХХ ст. Це рукописні книги вражень відвідувачів усипальниці Тараса Шевченка на Тарасовій (Чернечій) горі у Каневі, де далекого 22 травня 1861 року знайшов вий вічний спочинок Геній. Нині цих рукописних книг більше 70-ти.

У контексті досліджуваної теми, для нас важливо, що збереглася Книга за 1917-1921 роки. У ній виразно висвітлено події, що відбувалися в Україні. У контексті цих подій сталася змістова трансформація ідентифікації не лише постаті Тараса Шевченка, а і самих дописувачів-українців. Які ж проблеми вони порушують на сторінках книги вражень?

На жаль, у «Книзі вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1917-1921 рр.», не збереглися записи саме за березень-квітень 1917 року, себто за той час, коли була організована та визнана Центральна Рада у Києві як найвищий орган влади в Україні. Утім, нами віднайдено нотатки, залишені з травня 1917 по квітень 1918 р. (до часу падіння Центральної Ради).

Саме у період Центральної Ради відвідувачів-українці активно себе проявили. Вони пишуть про процеси творення Української держави і її руйнацію, про своє ставлення до цих процесів українців. Українці починають себе називати саме українцями, а не малоросами чи хохлами. (Дві останні вербальні назви містили в собі меншовартісне значення). Політика дерусифікації державного, соціально-економічного і духовного життя суспільства, що була започаткована і впроваджена урядом Центральної Ради, спонукала до дії людей з домінуванням різних ідентичностей – класової, етнічної, національної. Особливу підтримку і відгук вона мала у тих особистостей, які вважали себе членами певних національних спільнот. Серед них були і українці, які вболівали за відродження української нації. Ці люди з особливим почуттям святості піднімалися на Гору. Адже тут вони вели розмову і сповідалися духовному батькові всіх українців – Тарасові Шевченку. «...Будь певен, Тарасе, що перевертнями з нас ніхто не буде, бо ми знаєм, хто ми, чії діти! Яких батьків... А як повиростаємо, то і других будем научати, як для України працювати», – запишуть 6 серпня 1917 р. діти з притулку біженців-підлітків у Києві. Подібна заява про збереження історичної пам'яті не виникла у цих дітей із нічого. Їхнє знання про те, хто вони є, породжене історичною силою — пам'яттю предків. І тому своє майбутнє вони пов'язують із чинником суб'єктивним — із самовибором, який полягає у тому аби підтримувати і культивувати «своє», «рідне». На їхнє переконання, лише за цих умов, їхнє майбутнє буде щасливим. І нещасливим воно буде у випадку забуття і відкинення «свого» або ж підміни його «чужим».

Суспільно-політичні зміни часів Центральної Ради змінюють світогляд індивідуума і, відповідно, його групову ідентифікацію. У цьому новому житті національне самовизначення відіграє для індивідуумів важливу роль: з нею вони пов'язують відстоювання як особистих, так і колективних інтересів, і головним критерієм тут є національна мова. Визнання Центральною Радою права українського народу на власну державу сприяло активному розвитку української мови і культури. Освіченими зазвичай були росіяни і зрусифіковані українці. Тому важливо підкреслити, що у цей період педагогічні кадри, а також оплот російської мови і культури — робітники роблять свої записи до книги вражень мовою українською. Залишили свої нотатки саме українською мовою і писар штабу Київського військового округу, і гурток галицьких українців-виселенців, і солдат, і працівники розвідувальної партії на Дніпрі.

Про високий зрослий рівень національного самоусвідомлення українців у часі Центральної Ради свідчать їхні масові підписи у книзі вражень 1917–1921 рр. спільним етнонімом «українці», часто вживані земельні ідентитети (визначення «себе»): «українець з Катеринославщини» (с. 27), Полтавка – щира ук.[раїнка] Маруся» (с. 107), «київські

українці» (с. 147), «українська дитина із с. Трахтемирова» (с. 143). Афанасію Федорченку із Херсонської губернії тяжко на серці саме через його свідомий національний самовибір: «Люблю український народ. За те дуже бідкаюсь і поневіряюсь» (с. 84).

Популярною є у цей час у записах українців національна лексика: «Син вільної країни» (арк. 26, с. 76), «вірний син України Пантелеймон Прудко» (арк. 29, с. 84), «ми, українці, твої [Тарасе] рідні діти» (с. 195).

Збереглися також записи і підписи у книзі вражень відомих українських особистостей: Леся Курбаса, ідеолога нового національного українського театру (с. 39); Вікторії Чикаленко (15-21 червня 1917 р.), доньки Євгена Чикаленка і сестри Левка Чикаленка. Вікторія мріяла про популяризацію української мови шляхом створення видавництва, яке б друкувало перекладену українською мовою західноєвропейську художню літературу. Її батько Євген Чикаленко — будівничий української культури і її меценат, член Товариства українських поступовців (ТУП), що виношувало ідею суверенності України, а потім втілювало цю ідею в життя за часів Української Народної Республіки і утворило Центральну Раду. Левко Чикаленко був у складі Генерального Секретаріату Центральної Ради (відвідав Тарасову могилу й залишив нотатку у книзі вражень 9 червня 1906 року).

«10 липня 1917 р. Був на могилі Вас.[иль] Різниченко», – такий запис зберігся на сторінці 80. Імовірно, що це рука українського історика бджільництва Василя Різниченка, який був редактором місячника «Пасічна старовина» (додаток до журналу «Пасічник»). Імовірно, що він був репресований на початку 1930-х років [10, 2521].

Важлива політична дія державотворення – Універсали Центральної Ради, не залишилися поза увагою дописувачів. Вони відреагували на проголошення I, II, III Універсалів та на подію 29 квітня 1918 року — день коли впала Центральна Рада і на зміну їй прийшла гетьманська Українська Держава на чолі з Павлом Скоропадським. Але це вже тема іншого дослідження.

Отже, коли 10 червня (23 червня н. ст.) 1917 р. Центральна Рада ухвалила I Універсал із закликом самостійного творення життя, організації автономії України, група народних учителів, склавши резолюцію у червні 1917 р., записала: «Тимчасовий уряд не признається Українцями за Уряд, а тільки Центральна Українська Рада признається за Український Тимчасовий Уряд» (с. 34).

3 липня (16 липня н. ст.) 1917 р. у день ухвали Центральною Радою II Універсалу українські соціалісти-революціонери М. Ковалевський, Г. Чижевський, К. Величко, А. Постолювський, Ю. Охрімович, М. Чечель, І. Маєвський, І. Лизанівський, Г. Лисенко «найбільшим і найдужчим Універсалом до народу українського на Україні й поза Україною суцєю» назвали «Кобзар» Т. Шевченка і додали: «Його же не перейдеш» (с. 72).

14-ть підписів 16 липня залишили члени Київського губерніального виконавчого комітету (с. 82). Серед них: М. Стасюк, А. Сербиненко, І. Сніжний, П. Тетянка, К. Снігур.

7 листопада (20 листопада н. ст.) 1917 р., у день проголошення Центральною Радою III Універсалу, залишила запис група людей: «1917 р. в момент проголошення України республікою одвідали Могили Святу Юрій Гаєвський, хорунжий Михайло Мороз, А. Стращук, Одарка Лісова» (с.161). Григорій (Юрій) Гаєвський (1872-1933), уродженець Тульчина, педагог, перекладач [11, 333], режисер Українського національного театру у Києві (1917-1918), а у 1920-х роках – Театру імені Михайличенка також у Києві. Михайличенко Гнат (1892-1919), український письменник, поет революційної боротьби; розстріляний денікінцями [12, 709].

9 січня (22 січня н. ст.) 1918 р. IV Універсалом Центральної Ради було проголошено Українську Народну Республіку самостійною, вільною, суверенною державою українського народу. А вже 26 січня (7 лютого н. ст.) 1918 р. із гарматними пострілами до Києва увійшли російські більшовицькі війська під командуванням Михайла Муравйова. Центральна Рада, Рада Народних Міністрів, а за ними і решта українських відділів переїхали до Житомира. Швидка зміна подій, у січні–квітні 1918 р., знайшла відображення на сторінках книги вражень у останні дні існування Центральної Ради, а саме — 26, 27, 28, 29 квітня.

26 квітня 1918 р. дописувач Сінкевич занотував: «Ой Тарасе, Тарасе! Рідний батьку ти наш. Якби встав, подививсь, яке лихо тут нам є!» (с. 189). Інший запис: «Тут, на святім місці поета, получив при заснованні «філії самостійників» Василь Дорошенко. Присягаю не зрадити твоїм заповітам» (с. 192). Імовірно, що це запис судового діяча, письменника, автора роману «На Україні» (1863) Василя Дорошенка (1843–1918), який був вбитий під час революції [13, 583].

«Добродій ХХ віку» головною причиною політичної нестабільності влади в Україні називає національний розбрат. 27 квітня 1918 р. (С. 214).

У квітні 1918 р. Загальні Народні Збори Київщини ухвалили доручити догляд за могилою Т. Шевченка Народній губернській управі, яку очолював тоді Симон Петлюра. Підписаний ним документ «Про впорядкування могили Т.Г. Шевченка» сприяв створенню першої в Українській державі пам'ятко-охоронної інституції, що стала прообразом теперішніх національних історико-культурних заповідників і ландшафтних парків. Широко відомим є той факт, що саме Петлюрою був поданий законопроект, за яким уряд Української Держави (період Гетьманату) у червні 1918 року проголосив могилу Тараса Шевченка національною власністю

Голова Київської губернської народної управи Симон Петлюра, член губернського земства Сніжний, старогромадівці Євген Чикаленко, Петрушевський та інші залишили такий запис у книзі вражень: «28 квітня р.[оку] 1918 оглядали Могили представники громадських інституцій в справі її упорядкування в зв'язку з постановами комісії, що була на Могилі 21 квітня» (с. 193, арк. 69). Є. Чикаленко залишив у своєму «Щоденнику» запис 29 квітня 1918 р. про цю поїздку на Чернечу (Тарасову) гору [14, 13-14]. Коли комісія повернулася до Києва, місто вже було окуповане німецькими військами. Замість українських прапорів скрізь висіли прапори німецькі. Відбувся державний переворот.

Того ж дня, 29 квітня, на Чернечій горі стояв учитель Никон Ничипорович, який із «сльозами на очах» записав: «Ох! Тяжко вздохнув, як прийшов я на Тарасову могилу. Залився гіркими сльозами, як став коло могили, і все кличу: «Батько, батько, вставай та утіш нас чим-небудь, бо ми, українці, твої рідні діти, живем на Вкраїні як та чайка, що вивела своїх дітей при битій дорозі!..» (с. 195).

Привертає увагу вірш «На Україні», залишений також 29 квітня 1918 р. У ньому автор торкається історичної минувшини України, зокрема її державотворчих процесів. Автор розглядає виборювання українцями власної держави через національну призму і тим виявляє свою національну свідомість. (С. 196). Для галицького українця Онуфрія Набовчука, незважаючи на зміну політичної влади у Києві, саме тут, біля усипальниці Кобзаря, ще пульсує віра і надія у спроможність українців робити національний самовибір (с. 198). Отже, постать Тарас Шевченка об'єднує українців тоді, коли політики і військовики їх роз'єднують.

Висновки. Таким чином, прояв національної самосвідомості відвідувачів Тарасової гори у період Центральної Ради визначається високим рівнем національного самоусвідомлення українців, про що свідчить їхнє знання і вживання української мови, а також масові підписи етнонімом «українці»; вживання національних ідентитетів («сини», «діти» тощо). Часто українці пишуть про свою малу батьківщину, тобто про місце народження, регіон проживання, свідченням тому є земельні (водночас і національні) ідентитети: «полтавці», «черкаські» тощо. Українці переконують уявний образ Тараса Шевченка у тому, що не забули пом'янути його в національній «сім'ї вольній, новій», і запевняють, що ніколи його не забудуть. Політика Центральної Ради у напрямку об'єднання українців у політичну спільноту сприяла визначенню й усвідомленню їхньої національної тотожності, що базувалася на формулі: «Батько Тарас – вільна Україна – воля».

Список використаної літератури:

1. Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / Історія України: нове бачення: у 2-х томах. – К. : Україна, 1996. – Т. 2. – С. 3-35.
2. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 10. – К. : Альтернативи, 1999. – 319 с.
3. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. ст. / Гол. ред. Р.Я. Пиріг. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 5. – 340 с.
4. Солдатенко В. Ф., Любовець О. М. Революційні альтернативи 1917 року й Україна. — К. : Наук. думка, 2010. – 320 с.
5. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. — Вип. 9. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 424 с.
6. Корольов Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 103–117.
7. Кульчицький С. Російська революція 1917 року : новий погляд. – К. : Наш час, 2008. – 80 с.
8. Нариси історії української революції 1917–1921 років : У 2 кн. / Гол. редкол. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2011. – Кн. 1. – 390 с.
9. Солдатенко В. Революційна доба в Україні (1917–1921 рр.): логіка, пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.
10. Енциклопедія українознавства: в 11 томах. Доповнення і виправлення / Голов. ред. В. Кубійович / Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр. в-ва «Молоде життя». – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1998. – Т. 7. – 2799 с.
11. Енциклопедія українознавства: в 11 томах. Доповнення і виправлення / Голов. ред. В. Кубійович / Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр. в-ва «Молоде життя». – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1993. – Т. 1. – 400 с.
12. Українська загальна енциклопедія: Книга знання в 3-х томах / Під голов. ред. Івана Раковського. – Львів-Станіславів-Коломия : Видання кооперативи «Рідна школа», б/р. – Т. II. – 1312 с.
13. Енциклопедія українознавства: в 11 томах. Доповнення і виправлення / Голов. ред. В. Кубійович / Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр. в-ва «Молоде життя». – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1993. – Т. 2. – 799 с.
14. «Щоденник» Євгена Чикаленка // Україна (національний ілюстрований часопис). – 1992. – № 2. – С. 13-14.

References

1. Verstiuk V.F. (1996). Ukrainian revolution: during the Central Council. *History of Ukraine: a new vision: in two volumes*, 2, 3-35. Kyiv: Ukraine (in Ukr.).
2. Rubl'ov O. S., Reent O. P. (1999). Liberation movements in Ukrain 1917-1921. *Ukraine through the ages: in 15 volumes*, 10. Kyiv: Alternative (in Ukr.).
3. In Pyrih R. (Ed.) (2010). Problems in the study of the history of the Ukrainian revolution 1917-1921. *Collection scientific. article*, 5. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS (National Academy of Science) of Ukraine (in Ukr.).
4. Soldatenko V. F., Liubovets' O.M. (2010). *The revolutionary alternative in 1917 and Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
5. In Verstiuk V.F. (Ed.) (2013). *Problems in the study of the history of the Ukrainian revolution 1917-1921*, 9. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS (National Academy of Science) of Ukraine (in Ukr.).
6. Koril'ov H. O. (2010). The idea of federalism as a paradigm of historical perspective during Ukrainian revolution 1917-1921. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 103-117 (in Ukr.).
7. Kul'chyt's'kyi S. (2008). *The Russian Revolution of 1917: new vision*. Kyiv: Nach chas (in Ukr.).
8. In Smolij V.A. (Ed.) (2011). *Essays on the History of the Ukrainian revolution 1917-1921: in two volumes*, 1. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
9. Soldatenko V. F. (2011). *The revolutionary era in Ukraine (1917-1921): logic, knowledge, historical figures, key episodes*. Kyiv: Parliament publishing (in Ukr.).
10. In Kubijovych V. (Ed.) (1998). *Encyclopedia of knowledge about Ukraine: in 11 volumes. Additions and corrections. Reprint reproduction edition 1955-1984 publishing «Molode zhyttia»*, 7. L'viv: Scientific Society with the name after Shevchenko in Lviv (in Ukr.)
11. In Kubijovych V. (Ed.) (1993). *Encyclopedia of knowledge about Ukraine: in 11 volumes. Additions and corrections. Reprint reproduction edition 1955-1984 publishing «Molode zhyttia»*, 1. L'viv: Scientific Society with the name after Shevchenko in Lviv (in Ukr.).

12. In Rakovs'kyi I. (1998). *Ukrainian general encyclopedia: book of knowledge in three volumes*, 2. L'viv-Stanislaviv-Kolomyia: Publishing of cooperative «Ridna shkola» (in Ukr.).

13. In Kubijovych V. (Ed.) (1993). *Encyclopedia of knowledge about Ukraine: in 11 volumes. Additions and corrections. Reprint reproduction edition 1955-1984 publishing «Molode zhyttia»*, 2. L'viv: Scientific Society with the name after Shevchenko in Lviv (in Ukr.).

14. Chykalenko E. (1992). Diary. *Ukraine (National illustrated magazine)*, 2, 13-14 (in Ukr.).

Svitlana Bryzyska DISPLAY OF NATIONAL SELF-IDENTITY OF VISITORS TARASOVA HILL DURING THE PERIOD OF CENTRAL RADA (1917–1918)

Abstract.

Introduction. In 2016 the 25th anniversary of Ukrainian state independence was celebrated. In the history of modern Ukraine in the time dimension, it is a long-time state creation. However, the loss of Ukraine territories in 2014 and the outbreak of hostilities on its territory brings us back again to the analysis process of the Ukrainian statehood. Therefore there is now a great need in research and rethinking this process through reminders about Ukrainian revolution events of 1917–1921. This year we celebrating 100-th anniversary of revolution 1917-1921. In particular it is important to pay attention to Central Rada (1917–1918) which was found in March 1917, since the main focus in the complex process of the Ukrainian state creation, she chose national-territorial autonomy of Ukraine.

Purpose. The purpose of publishing - to show with the help of the examples (handwritten expressions) in the book of impressions during 1917-1921 years made by visitors of Taras Shevchenko's grave, expression of their national identity and attitude to the political situation in Ukraine during the Central Rada (1917-1918). Because Taras Shevchenko for Ukrainians is not just a poet, but spiritual father of Ukrainian nation.

Results. In period of Central Rada visitors-ukrainians who came at Tarasova Mountain in Kaniv where Taras Shevchenko was buried, show high level of national self-awareness. This proves their knowledge and use of native Ukrainian language, which at the time of Russian empire suffered harassment. Also confirms a massive use in the books of impressions (in signatures) ethnonym «Ukrainians» which is at that time not widely used.

Ukrainians also call themselves «children», of Shevchenko and Ukraine, or refer to themselves according to the place of birth (using regional identytets) – «Poltavers» (Poltava population), «Cherkasers» and so on. They write about positive cultural and socio-political changes, supporting Universals from Central Rada while they are in agreement with the government in their desire for better future for their country and «brothers»-ukrainians. This all demonstrates the manifestation from compilers-ukrainians their national identity.

Originality. Based on valuable sources - handwritten notes from Tarasova grave visitors the criteria by which during Central Rada held an emergence of Ukrainian national identity is clarified. An emergence, that led to the formation of the Ukrainian nation in the future.

Conclusion. Central Rada with its policy activates consolidation process between Ukrainians among different social classes in political community, contributed to the definition and understanding of their national identity and generally contributed to increased level of consciousness development processes. Figure of Shevchenko thus took an important role as a fighter for social and national rights of Ukrainians.

Key words: Taras Shevchenko, the Central Rada, national consciousness, identytety, Tarasova Hill, the book of impressions.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 94(47)+322

С. В. Савченко

кандидат історичних наук, доцент
кафедри документознавства
та інформаційної діяльності
Національної металургійної академії України

**ПОЧАТОК «ЦЕРКОВНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»:
КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ЄПАРХІАЛЬНИЙ З'ЇЗД**

ДУХОВЕНСТВА І МИРЯН 21–22 БЕРЕЗНЯ 1917 РОКУ

Реакція Катеринославської єпархії на Лютневу революцію 1917 р. є недостатньо вивченою проблемою. Індикатором реакції були єпархіальні збори духовенства та мирян 21–22 березня, на яких було озвучено низку вимог до нової влади з боку духовенства, чернецтва, церковнослужителів та мирян. Збори засвідчили конформістський характер більшої частини катеринославського духовенства, яке виявило виразні симпатії до соціалізму та обновленства на ранньому етапі революції, гостро засудивши царизм.

Ключові слова: Катеринославська єпархія, миряни, духовенство, єпархіальні збори, Лютнева революція 1917 р.

Постановка проблеми. Сучасна історіографія давно відмовилася від погляду на Церкву як «прислужницю самодержавства», яка начебто підтримала царизм в дні Лютневої революції. [1] Реальність була більш складною, а переконання таких чорносотенних архієреїв як митрополит Волинський Антоній аж ніяк не були панівними. Як зауважив С. Булдаков, Лютнева революція дійсно була «загальнонародною», «в тому сенсі, що імператора не підтримав ніхто» [2, 10]. У цьому сенсі важливим і актуальним для дослідження лишається регіональний аспект того, що в історіографії дістало назву «церковна революція».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реакція Церкви на революцію нещодавно стала предметом пильної уваги історіографії. Варто згадати праці М. Бабкіна [3], П. Рогозного [4], С. Фірсова [5], М. Шкаровського [6], Д. Поспеловського [7] та низку інших студій, але в працях російських авторів українським єпархіям не приділяється належної уваги. Вони слугують лише загальним провінційним «тлом» столичних подій та процесів. В. Ульяновский у своїй базовій праці з історії Церкви в Україні 1917 р. фактично заклав концептуальні та методологічні основи дослідження теми [8]. Однак Катеринославська єпархія в 1917 р., зокрема, початок «церковної революції» у зв'язку з єпархіальним з'їздом 21–22 березня, на сьогодні є майже невідомим фрагментом історії Церкви в перший революційний рік. [9, 157–165; 10, 225–233] Історики, що звертаються до теми, не використовують ключові джерела: «Екатеринославские епархиальные ведомости» за 1917 рік, центральну церковну пресу, в якій відображалася спілкування між Святійшим Синодом і керівництвом Катеринославської єпархії. Ігнорується і таке вкрай важливе джерело як «Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21 и 22 марта 1917 г.», яке було опубліковане в Катеринославі у 1917 р. [11].

Мета пропонованої статті – розпочати аналіз теми «Катеринославська єпархія і революція 1917 року» зі спроби відтворити першу березневу реакцію духовенства та мирян єпархії на Лютневий переворот у Петрограді.

Виклад основного матеріалу. Церковна влада у столиці відчувала наближення страшних подій. Те, що революція відбудеться, не заперечували навіть представники крайніх правих. У січні архієпископ Нікон на сторінках «Церковных ведомостей» з апокаліптичним пафосом писав, що «последний день года напоминает последний день мира». [12, 1] А синодальний чиновник С. Рункевич у цьому ж числі журналу попереджав, що страшна мить вже дуже близько і треба мати мужність її зустріти. Він вважав, що майбутня революція планується у генштабі австро-німецьких військ, які в такий спосіб прагнуть уникнути неминучої поразки. [13, 14]

За словами М. Бабкіна, Церква в лютому – березні 1917 р. не просто відмовила імператору у підтримці, вона прагнула показати себе авангардом революції. [3] Ще 6 березня Св. Синод дав наказ провести в єпархіях збори, на яких роз'яснити мирянам і духовенству «правильну» позицію Церкви щодо революції, а також закликав визнати Тимчасовий Уряд. Катеринославське духовенство з реакцією не зволікало. Так, у телеграмі в Державну Думу її укладачі нагадали губернському поміщику Михайлу Родзянко, що він є «славным екатеринославцем». Пастирі висловлювали «благодарность за смелый почин обновления России на новых началах свободы и права». Родзянка привітали з «началом новой эры»,

висловивши сподівання, що «новый строй скоро воплотится в жизни». Для цього «екатеринославское епархиальное духовенство изъявляет готовность работать с удвоенной энергией <...> в полном подчинении новому Правительству» [11, 27]. Якщо під подвійною енергією малося на увазі збільшення кількості богослужінь, то благодарствених молебнів дійсно стало служитися більше.

Всі свої дії священнослужителі намагалися синхронізувати з реакцією місцевої світської влади. Одним з улюблених героїв революційної громадськості став Олександр Караваєв, вбитий чорносотенцями 4 березня 1908 р. Революція гостро потребувала місцевих героїв. Газети раптово стали писати про нього захоплені статті і замітки, його ім'ям хотіли назвати «народний університет», а в будинку, де він жив, планувалося відкрити музей. В 1908 р. епархиальна влада не помітила вбивства Караваєва, але на його героїзацію в 1917 р. відреагувала миттєво. Було прийнято рішення відслужити панахиду у Свято-Троїцькому кафедральному соборі. Панахида 5 березня стала першим символічним жестом визнання Церквою в Катеринославі нового порядку, але «дух» революції вимагав більшого.

Ректор місцевої семінарії прот. Йосиф Кречетович вирішив перехопити у єпископа Агапіта ініціативу «оновлення» Церкви і винести питання на публічне обговорення. 7 березня він скликав епархиальні збори, на яких було присутньо біля 500 представників парафіяльних священників, ченців, дяконів, псаломщиків, вчителів церковно-парафіяльних шкіл. [14, 749.] Конкретних рішень зібрання не прийняло, але заклало початок створенню альтернативного центру управління епархією – Епархиального виконавчого комітету, очоленого «оновленим» Кречетовичем. Членами комітету стали о. В. Капинос, П. Корецький, о. А. Мурин, о. П. Григорович, дякон І. Русаневич, псаломщик Л. Пуглаєнко, законовчитель М. Русанов, архимандрит Євламій (представник монахів), о. А. Одинцов (від місіонерів). А. Попов і І. Трипольський увійшли до комітету від мирян, а обрати гідного кандидата від навчальних закладів було доручено семінарському викладачу В. Біднову. 12 березня, духовенство взяло участь у багатотисячній маніфестації з приводу «здобуття свободи». Семінаристи на чолі з ректором зустрічали натовпи мітингарів хоромим виконанням революційних пісень.

21–22 березня 1917 р. відбулися збори духовенства під головуванням керівника Епархиального Комітету прот. Йосипа Кречетовича і з благословення єпископа Агапіта (Вишневецького). Останній, благословивши збори і відслуживши молебен, поспішив покинути зібрання. Збори виявилися багатолюдними. Епархиальне духовенство прагнуло швидше включитися в революційний ритм життя, заявити про беззастережну лояльність до нової влади. Чого варті овації пастирів після заслуховування доповіді емісара Тимчасового Уряду О. Александрова «Про обставини державного перевороту» [11, 11]. Втім, нова влада такої показової лояльності наполегливо вимагала. Як висловився член місцевого виконкому Р. Туровець, «духовенство должно заявить во всеуслышание свои чувства и настроения по поводу совершающихся событий, а не ограничиться заметками в "Епархиальных ведомостях"» [15, 109].

У зв'язку з цим у священнослужителів виникло питання не тільки про те, за кого молитися, але і як тепер іменуватися? З одного боку, почуття гідності зобов'язувало відмовитися від старої назви «ведомства», бо «в свободном русском государстве может быть только свободная Православная Церковь, а не Государственное Ведомство Православного Исповедания» [11, 16]. Але з іншого боку, звичка змушувала священноначаліє в офіційних відносинах вживати старі канцелярські форми. 5 березня в телеграмі Обер-Прокурору Святійшого Синоду В. Львову єпископ Агапіт писав: «Я и духовенство Екатеринбургской епархии приветствуем Ваше Высокопревосходительство и в Вашем Лице новый обновленный строй жизни нашей Родины, который, мы уверены, благодетельно отразится и на Ведомстве Православного Исповедания» [15, 107].

Різкий перехід від чорносотенства, яке було впливовою течією серед дореволюційного духовенства в Катеринославській єпархії, до соціалізму не бентежив нікого. У цьому контексті виникали і кумедні ситуації, як у випадку з пам'ятником: «В виду неуместности дальнейшего сбора на построение памятника в честь дома Романовых, Собрание постановило просить епархиальное начальство собранные на эту цель суммы обратит на построение памятника освобождения Русской Православной Церкви от государственного гнета» [11, 13]. Вимоги катеринославських церковнослужителів вражають корпоративним егоїзмом і дріб'язковістю на тлі революційного пафосу, а також відкритою ненавистю до чернецтва. «Бескровная русская революция, разорвав цепи византийского абсолютизма, тем самым ясно поставила вопрос о свободной церковной жизни <...> Монашествующие архиереи своих братьев по вере трактовали только как подчиненных в языческом смысле этого слова лиц. Так было до русской революции. Пала однако твердыня языческой власти в церкви. Власть, созидавшаяся и утверждавшаяся "по указу его императорского величества", с упразднением этого величества, оказалась лишенной своей опоры, потеряла почву и повисла в воздухе». У передмові до «Деяний» також була висловлена думка про необхідність зрівняти жінок у правах з чоловіками, розділити землю на підставі «вечной евангельской правды» і допомагати Тимчасовому уряду втілювати його плани. Священики заявили про потребу скасувати консисторії і пастирські курси, вимагали свободи совісті і релігії, але при цьому бажали, щоб майбутній президент і міністр сповідань були православними. На хрестах священиків не мало бути імен імператорів, оскільки «прежний строй всегда был гибелью для веры и Церкви» [11, 13].

Дияконська «курія» заявила про своє право проповідувати з амвона, отримувати рівну частку зі священиками в церковних доходах, як варіант розглядалася ідея масової висвяти дияконів у ієреї з наданням місця служіння. «Курія» псаломщиків зажадала надати їм при розподілі причтових доходів не четверту, а третю частину. Вони брали на себе роль політруків, побажавши «агитировать и всеми доступными средствами способствовать установлению прочного государственного строя», а також пояснювати пастві «значение непонятных политических терминов и слов как-то: директивы, республика, анархия и т.п.» [11, 25–26].

«Резолюції про реформу Церкви» витримані в радикально оновленському дусі. Церквою повинен був керувати Всеросійський Собор, включаючи не тільки єпископів, але й священиків і мирян. Останні повинні мати право вирішального голосу. Виконавчим органом Собору мав стати Синод. Єпископи не призначаються, а «избираются епархиальным собранием из представителей клира и мирян не только из лиц монашествующих, но и белого духовенства». [11, 16] Жодного слова про відродження патріаршества в резолюціях катеринославських пастирів не прозвучало, хоча нещодавно всі були солідарні з «Відгуком» колишнього катеринославського владика єпископа Симеона (Покровського) [16, 118–123]. Анітрохи не дивно, що доля заарештованої 8 березня царської родини нікого не зацікавила.

В революційних рішеннях зборів майже не знайшлося місця для внутрішньої місії серед «заблудлих», хоча це питання було постійно на порядку денному в минулому. Його опосередковано торкнулися лише у постанові «выразить <...> сочувствие всем жертвам старого режима по епархиальному и синодальному управлениям. Поручить Епархиальному Комитету разработать проект увековечения памяти борцов за свободу». [11, 11]. Абсурд ситуації був очевидний: єпархія засуджувала власну місіонерську роботу, що проводилася протягом XIX – початку XX ст. Саме «заблудлі у вірі» сектанти і старообрядці були тими «жертвами», яких повертали в лоно Церкви за допомогою поліції і прокуратури. Тепер їх запеклий опір місії трактувалося як героїчна «боротьба за свободу», а «заблудлими» виявлялися самі місіонери. 21 березня під час засідання духовенства в залі Духовного училища Уповноважений Тимчасового уряду озвучив претензії до єпархіальних місіонерів, яким було доручено переробити програму місіонерського служіння з урахуванням революційних подій [15, 110].

Певно, найбільш несподіваним у своїй невибагливості були вимоги мирян – церковного народу. Зауважимо, що в цей час ніхто свободи слова не обмежував і, за словами

В. Липківського, «миряни за довге мовчання винагородили себе тим, що висловили вже все те, що напекло їм...» [17, 12] Отже, парафіяни Катеринославської єпархії не вимагали ні церковної автономії, ні українізації богослужінь, ні соборноправності, ні патріаршества, ні навіть зниження плати за треби. Усі побажання можна звести до чотирьох пунктів: амністія усім членам причтів, що були засуджені архієрейським судом, заборона торгувати у недільні та святкові дні, боротьба з пияцтвом, лихослів'ям та азартними іграми, організація хорів на парафіях, і, нарешті, «умилительное богослужение в течении страстной седмицы» [11, 20-21]. Як зауважив староста, що подавав петицію парафіян, священники часто забувають про благоговійне служіння, відправляючи літургію похапцем, щоб якнайшвидше покинути церкву і відвідати будинки багатіїв, щоб дістати щедрі подарунки.

Висновки. Позиція катеринославського духовенства в березні 1917 р. була досить радикальною і революційно-обновленською. З одного боку, звучала радість з приводу звільнення від опіки православної царської влади, але з іншого – висловлювалася готовність служити новому устрою, про конфесійну стратегію якого можна було здогадатися з «більш ніж прохолодного ставлення до релігії та Церкви» [18, 23]. Але усі сумніви тонули у загальному революційному екстазі. Місцевий єпископ Агапіт (Вишневський) не лише не чинив перешкод ініціативам білого духовенства і революційно налаштованих мирян, але й благословив обновленський з'їзд. Протистояння між єпископом та Єпархіальним комітетом прот. Й. Кречетовича, яке загострилося пізніше, у березні ще не було помітним. У романтичній атмосфері «всенародного свята свободи» духовенство цікавилось прагматичними питаннями про те, як дияконам прискорено висвятитись у священники, а одруженим священникам, в обхід канонам і традиціям, стати архієреями. Зрозумівши, що на цей раз, на відміну від 1905 р., революція перемогла, православна ієрархія, особливо це стосується білого духовенства, майже у всій імперії вирішила, що образ жертви царського режиму в цей історичний момент для Церкви буде більш прийнятним, ніж образ його вірної опори. Більшість катеринославських пастирів та церковнослужителів у березні 1917 р. обрала шлях революційного конформізму і сервілізму – типовий для того часу.

Список використаної літератури:

1. Плаксин Р. Крах церковной контрреволюции 1917 – 1923 / Р. Плаксин. – М.: Наука, 1968. – 193 с.
2. Булдаков В. Истоки и смысл русской революции: взгляд через 90 лет / В. Булдаков // Вестник Тверского государственного университета. Серия «История». – Вып. 2. – 2007. – С. 3–17.
3. Бабкин М. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) / М. Бабкин. – М.: Государственная историческая публичная библиотека России, 2007. – 532 с.
4. Рогозний П. Церковная революция 1917 г. / П. Рогозний. – СПб.: Лики России, 2008. – 224 с.
5. Фирсов С. Церковь в Империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II. – СПб.: Сатис, 2007. – 457 с.
6. Шкаровский М. Русская Православная Церковь в XX веке / М. Шкаровский. – М.: Вече, Лепта, 2010. – 480 с.
7. Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
8. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (Доба Української Центральної Ради) / В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 202 с.
9. Шугальова І. Розвиток Православної церкви на Катеринославщині у першій чверті XX ст. / І. Шугальова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Вип. 6. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 157–165.
10. Бойко О. Постать архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917-1924) / О. Бойко, Сніда Є. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Вип. 6. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 225–233.
11. Деяння Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21 и 22 марта 1917 года. – Екатеринослав: Типография И.Е. Коган, 1917. – 30 с.
12. Никон, архиеп. Тревожные ожидания последних времен / Никон, архиеп. // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1917. – № 1. – С. 1–9.
13. Рункевич С. Великая отечественная война и церковная жизнь / С. рункевич // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1917. – № 1. – С. 10–14.
14. Иноепархиальные известия // Полтавские епархиальные ведомости. – 1917. – № 9. – С. 687–692.

15. К сведению духовенства епархии и исполнению // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1917. – № 8. – С. 105–109.
16. Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. – Часть 1. – М.: Издательство Крутицкого подворья, 2004. – 1043 с.
17. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 4. – Ч. 1. – Нью Йорк: УПЦ в США, 1961. – 369 с.
18. Письма Патриарха Алексия своему духовнику. – М.: Издание Сретенского монастыря, 2000. – 304 с.

References

1. Plaksin R. (1968). *Collapse of the church counterrevolution 1917–1923*. Moscow, Science (in Russ.)
2. Buldakov B. (2007). The origins and meaning of the Russian Revolution: A look at 90 years. *Vestnik Tverskogo Gosudarstvennogo Universiteta, istoricheskaya seriya (Bulletin of the Tver State University, History series)*, 2, 3–17 (in Russ.)
3. Babkin M. (2007). *The russian orthodox clergy and overthrow of the monarchy (the beginning of the twentieth century. – the end of 1917)*. Moscow: State historical public library (in Russ.)
4. Rogoznyi P. (2008). *Church revolution 1917*. St. Petersburg: Persons of Russia (in Russ.)
5. Firsov S. (2007). *Church in Empire. Studies on the church history of the Emperor Nicholas II*. St. Petersburg: Satis (in Russ.)
6. Shkarovskiy M. (2010). *Russian Orthodox Church in XX century. Moscow: Veche* (in Russ.)
7. Pospelovskiy D. (1995). *Russian Orthodox Church in XX century*. Moscow: Republic (in Russ.)
8. Ulyanovskiy V. (1997). *Church in Ukrainian State 1917–1920*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
9. Shuhalova I. (2008) Development of the Orthodox Church in Katerynoslav rshiy ne-quarter of the twentieth century. *Prydniprovia: istoryko-krayeznavchi doslidzhennia. (Dnieper: historical and local history research)*, 6, 157–165 (in Ukr.)
10. Boyko O. (2010). The figure of Archbishop Katerynoslav Agapito against the background of the church and political processes of post-revolutionary era (1917–1924). *Prydniprovia: istoryko-krayeznavchi doslidzhennia. (Dnieper: historical and local history research)*, 6, 225–233 (in Ukr.)
11. Acts of the Ekaterinoslav diocesan meeting of representatives of the clergy and laity of the Orthodox Church on 21 and 22 March 1917. Ekaterinoslav, 1917. (in Russ.)
12. Nikon, Archbishop (1917). Anxious expectation of the end times / Nikon, Archbishop. *Pribavlenie k cerkovnym vedomostiam (Addition to the Church statements)*, 1, 1–9 (in Russ.)
13. Runkevich S. (1917). Great Patriotic War and Church life. *Pribavlenie k cerkovnym vedomostiam (Addition to the Church statements)*, 1, 10–14 (in Russ.)
14. News from other dioceses (1917). *Poltavskie enarhialnye vedomosti (Poltava diocesan statements)*, 9, 687–692 (in Russ.)
15. Information for the clergy of the diocese and execution (1917). *Yekaterinoslavskie enarhialnye vedomosti (Yekaterinoslavskie diocesan statements. – 1917. – № 8. - S. 105–109.*
16. *Reviews diocesan bishops on church reform* (2004). Moscow: Krutitskiy monastery (in Russ.)
17. Vlasovskyy I. (1961). *Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church*. V. 4, Part 1. New York: Ortodox Churc of the USA (in Ukr.)
18. *Letters of Patriarch Alexy to confessor*. (2004). Moscow: Edition of Sretensky Monastery (in Russ.)

Savchenko S. V. THE BEGINNING OF THE «CHURCH REVOLUTION»: EKATERINOSLAV DIOCESAN CONGRESS OF THE CLERGY AND THE LAITY MARCH 21–22, 1917

Abstract

Introduction. Church Revolution of 1917 in provincial dioceses have not studied the problem. Revolution Church is part of the political revolution, but it has received little attention in historiography. Ekaterinoslav diocese was one of the largest in the European part of the Russian Empire. Its reaction to the February 1917 revolution is almost unexplored because of the lack of archival sources in the local archive.

Purpose. We aim to reconstruct the first reaction of the diocese clergy and parishioners to the revolutionary events in the state. To this end, we plan to rely on sources that have not been used by researchers.

Results. Position of the Ekaterinoslav clergy was revolutionary and renovationism (*obnovlenchestvo*). In March local clergy not protested against the revolution. Bishop Agapit not fought with revolutionary clergy and laity and blessed diocesan meeting. The confrontation between the Bishop and Diocesan Committee in March has not been very noticeable.

Originality. The revolution was perceived positively by the Ekaterinoslav clergy. This fact was founded on the numerous diocese documents. Ukrainian question in the first diocesan convention was not considered. Requirements clergy were mostly utilitarian and focused on the redistribution of financial resources and authority in the diocese. Requirements of the laity had not political or national character. Parishes want to organize the liturgy order, people's morality and clergy mode of life.

Conclusion. The topic is not complete and requires additional study. The documents of central and regional archives and the archives of the Holy Synod will fully investigate. The task of further research is the reconstruction of the church and social events throughout the Ekaterinoslav diocese in the 1917.

Одержано редакцією 10.02.2017

Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 94(477) «1920/1930»:340.12-054

О. В. Токарчук

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

ПОВАЛЕННЯ ЦАРИЗМУ І ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ІСТОРИКО-ПРАВОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ВЧЕНИХ ДІАСПОРИ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджуються погляди С. Дністрянського, С. Шелухіна та А. Яковліва щодо підстав вільного самовизначення українського народу, виявлення його суверенної волі в напрямі утворення певних умов для подальшого державно-правового життя на своїй території. На основі праць вчених діаспори 20-30 рр. ХХ ст. визначено, що правники, оцінюючи державно-правові і політичні обставини в державотворенні України 1917-1921 рр., вважали, що не всі вони були продуктивно використані українськими дипломатами.

Ключові слова: С. Дністрянський, С. Шелухін, А. Яковлів, народ, держава, суверенітет.

Становлення України як незалежної держави знаходиться у площині державної політики стосовно української діаспори, в тому числі в контексті співпраці України із зарубіжними українцями. Важливого значення для розвитку історико-правової науки набуває дослідження проблем відродження української державності у працях вчених діаспори 20-30-х рр. ХХ ст., адже висвітлення участі українських інтелектуалів у еміграції в процесі становлення демократичної та правової України, насамперед, лобіювання національних інтересів нашої держави на міжнародній арені та в різних країнах світу, залишається недостатньо дослідженим.

Так, в сучасний період значно посилилась увага науковців до творчого доробку українців у еміграції, це стало одним із аспектів інтересу до діяльності вчених-правників діаспори. Метою дослідження є доповнення процесу ґрунтовного переосмислення концепцій і тлумачень вказаної проблеми загалом, так і її окремих елементів зокрема. Плідна наукова діяльність українців у Празі, таких як С. Дністрянський, С. Шелухін та А. Яковлів потребує застосування нових методологічних підходів згідно з якими діяльність вчених діаспори повинна розглядатися як закономірний наслідок тих державно-правових реалій, у яких вони перебували. Щодо вивчення і оцінки українського державотворення зазначених учених-правників доцільно відносити до національно-демократичного напрямку.

А. Яковлів у праці «Основи Конституції У.Н.Р.» відзначав, що українському народові судилося відновити своє державне життя в ті часи, коли в цілому цивілізованому світі були признані й прийняті такі основні принципи конституції демократичних держав: суверенітет народу і виявлення його в «самоозначенні», тобто в установленні форми й компетенції державної влади; суверенність держави, що складається з внутрішньої самостійності й зовнішньої незалежності держави; організація державної влади на основі обов'язкового розподілу законодавчої і виконавчої функцій між окремими органами цієї влади, парламентарна форма законодавчого органу та контроль його над виконавчою владою. З погляду цих принципів, вважає правник А. Яковлів, і належить оцінювати ті акти виявлення

суверенної волі українського народу, які привели до утворення самостійної української держави у формі Української Народної Республіки та поклали основи її конституції [12, 5].

С. Дністрянський зазначав, що коли до влади в Росії прийшли більшовики, то в «декларації прав народів Росії» від 22 листопада 1917 р. змушені були проголосити свободу та суверенність народів Росії; вільне право народів Росії на самовизначення, включаючи право відлучення та створення самостійних держав [1, 298].

Користуючись цим правом, Український Генеральний секретаріат проголосив іменем Української Народної Республіки в «ноті до всіх воюючих і нейтральних держав» 11 грудня 1917 р. наступні принципи:

1. остаточний між всіма державами мир повинен бути демократичний, повинен забезпечити кожній, навіть найменшій нації в кожній державі повну волю нічим не обмеженого самовизначення;
2. для встановлення можливості правдивого висловлювання волі народів повинні бути встановлені відповідні гарантії;
3. жодні анексії, тобто насильне прилучення чи передача тієї чи іншої частини території без згоди на це громадян – не можливі [1, 299].

Проте для Росії, як заявляв С. Шелухін, національне відродження українського народу і його державності були надто невігідними [9].

У час революції панувала політика економічної експлуатації українського народу на користь великоросів згадував С. Шелухін: «З України звикли гроші тільки брати, повертати ж їх звикли тільки русифікацією, поневоленням та пануванням над її народом» [10].

Спільне виявлення народами, що входили в склад всеросійської монархії, своєї суверенної волі через повалення царської влади (революція 1917 р.) дало українському народові можливість вільного самовизначення, виявлення його суверенної волі в напрямі утворення певних умов для подальшого державно-правового життя на своїй землі. Після перших виявів стихійного ентузіазму й радості визволення від двохсотлітньої неволі, пише А. Яковлів, воля українського народу скеровувалася на утворення свого представницького органу, через який народ міг би організовано виявити свою волю та на кого міг би покласти здійснення своїх національних вимог. Таким органом стала Українська Центральна Рада, заснована в березні 1917 р. в Києві місцевими політичними й культурно-просвітніми установами, та реорганізована на Всеукраїнському Конгресі в квітні того ж року. Тут український народ проголосив перші власні вимоги державно-політичного характеру. Конгрес визнав, що «тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі» [12, 5-6].

Перші вимоги представників українського народу не пішли далі автономії України, тобто лише внутрішньої державної незалежності. Суверенітет свій і своєї держави народ добровільно обмежував, розмірковував А. Яковлів, ставлячи державу свою в підлеглість загальній федеративній владі Російської республіки. Уже в еміграції ці вимоги здавалися недостатніми, малими, але в тодішніх умовах і обставинах, згадує учений, вони були максимальними. Інтелігенція, що стояла на чолі українського духу, не відчувала ще сили, щоб порвати остаточно з Росією, і не мала зв'язків і контакту з народними масами, а народ лише помалу входив у коло державно-політичних ідей та інтересів [12, с. 7].

Оцінюючи державно-правові і політичні обставини в державотворенні України, С. Шелухін дійшов висновку, що не всі вони були продуктивно використані українськими дипломатами. Молода українська держава часто відчувала недостатність справжніх професійно підготовлених фахівців. Неодноразово політик закликав до активних дій українську дипломатію, яка «...не мала духу творчості. В результаті ми ще й досі не маємо держави...», наголошував він [8, 2].

На початку січня 1919 р. було сформовано делегацію УНР для роботи в Паризькій мирній конференції, до її складу як радник з юридичних питань був призначений С. Шелухін. «Для роботи в делегації потрібно було перш за все солідне знання української справи у всіх її проявах і складних чинниках, – зауважував правник, оцінюючи працю членів

делегатії, – уміння знайти спільні інтереси з чужинцями й використати їх на користь українського народу, швидка орієнтація в складних ситуаціях і така лояльність, що притягала б людей, поширювала знайомства та утворювала зв'язки, а не одпихала б всіх» [5, 7].

Крім С. Шелухіна, радниками делегації були призначені В. Тимошенко і С. Томашівський. Обов'язками радників на конференції було наукове і політичне опрацювання доповідей, рефератів, меморандумів з усіх питань державного життя України [2, с. 69]. С. Шелухін, виконуючи обов'язки радника з юридичних питань, продовжував працювати над обґрунтуванням історико-правових підстав української державності.

«Політичні, економічні та інші інтереси чужинців потрібно сплести й зв'язати з українськими так, щоб самим з того виграти і щоб чужинці, ради досягнення своїх інтересів, сами стали б заінтересованими в визнанні української республіки з її урядом і через те сами шукали б і домагалися б того визнання. Такі інтереси, – підкреслював правник, – треба знайти, добре ознайомитися з ними, дати їм реальний зміст і використати для справи». С. Шелухін вважав, що для того, щоб Україну визнали незалежною потрібно вміти розвинути акцію, «пустивши в діло всю артилерію», тобто історико-політичні права, принцип самовизначення народів, вимоги гуманності, свободи, культури й цивілізації, перспективи ближчих ситуацій, потреби природних підстав миру, зв'язки реальних інтересів [5, 4].

Саме це він і намагався зробити, готуючи за дорученням меморандум для мирної конференції, мета якого полягала в тому, щоб ознайомити світ з українською справою [7].

Наддніпрянська Україна, будучи в XVII ст. суверенною республіканською державою, утворила з Московським царем договір міліарного союзу із взаємними правами та зобов'язаннями сторін і обрала його для себе за протектора. «Цей двосторонній союзний договір міжнародного характеру ні волею сторін, ні іншим правним способом ніколи не касувався і не мінявся, – констатує правник у меморандумі, – оскільки для цього потрібна участь народного зібрання як в Переяславі 1654 р., такої ради ніколи не скликалося і не збиралося. Український народ як суверенний контрагент царя, ніколи не губив своїх прав, не зрікався їх і зостався суверенним. З правопорушень царя він тільки придбав для себе права проти царя, як порушника умов» [2, 69–70].

А. Яковлів у праці «Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.» приходить до висновку, що «кількаразове посилення царських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, на підтвердження того, що права й вольності Війська запорізького не будуть порушені, що цар Війська запорізького полякам не віддасть і що державний та громадський лад України не буде змінений, було витлумачено й оцінено Б. Хмельницьким, як акт, р і в н о з н а ч н и й п р и с я з і ц а р я . Тому за цим актом наступив другий, рівнозначний – присяга гетьмана й козацької старшини». Таким чином по суті обидві сторони взаємно взяли на себе певні зобов'язання, дотримання яких на майбутнє скріпили урочистими актами: московський цар – своїм царським словом, а Військо запорізьке присягою своїх представників із гетьманом на чолі [11, 21].

У конституції гетьмана Пилипа Орлика, зауважував С. Шелухін, підкреслено, що ні царські, ні гетьманські узурпації не можуть побавити народ належних йому прав суверенітету. Він називає акт 1654 р. договором між суверенним українським народом та московським царем, як таким же сувереном, а тому доводить таке: Україна не об'єднувалася з московським народом, а лише визнала «своїм государем царствующого в Москві царя з його потомством», залишившись окремою суверенною державою. «Коли царя не стало, то й зв'язку не стало, бо немає того, що робило зв'язок, що в'язало, тобто не стало й акту» [6]. Зруйнування царської влади, монархії та суверенних прав царя С. Шелухін визнає фактом державно-правового значення, а його наслідки державно-правовими.

А. Яковлів відзначав, що представники Війська запорізького не були як слід підготовлені до переговорів з Москвою, бо попередній політичний та дипломатичний досвід,

придбаний у стосунках з Польщею, Кримом, Семигородом, не містив вказівок, як складуться договірні відносини з Москвою. Попередня практика, якої Б. Хмельницький мав намір триматися супроти Москви, одразу ж видалася недостатньою в справі присяги царя; інших же методів та планів не було підготовлено. Брак такої підготовки негативно відбився на переговорах з царськими послами. Серед умов, що їх висували Б. Хмельницький і Виговський, переважали умови взяті з попередніх договорів із польським королем, що торкалися козацького війська, як окремого стану в державі, його прав і вольностей [11, с.23]. До цих умов додавалися дуже обережно, ті, що вже торкалися Війська запорізького, як держави, з окремим устроєм і порядками. Вимагали присяги на договорі й при цьому наводили в приклад польського короля, а у відповідь одержали заяву, що «на Москві цього не водиться», що для самодержавного царя достатньо царського слова, що треба не вимагати, а «бити чолом». Все ж таки ця перша зустріч представників Війська запорізького з представниками московської дипломатії, на думку А. Яковліва, дала гетьманові й старшині досить матеріалу для пізнання московських порядків і концепцій та для висновків на майбутнє [11, с.24].

Для українського народу право державного суверенітету відновилося не тільки внаслідок зречення царя та звільнення від присяги підданства, а і з договірних підстав акту 1654 р. Унаслідок того, що не стало царя, пояснював С. Шелухін, не стало і єдиного легального зв'язку між Україною та Росією, оскільки цим зв'язком була лише особа царя-протектора [2, с. 70; 13, с. 79].

Отже, 28 лютого 1917 р., на тверде переконання С. Шелухіна, український народ на підставі свого історичного права і юридичних наслідків зречення царя та звільнення від присяги правовим шляхом відновив свій суверенітет над самим собою і правовим шляхом відновив свою українську державність. «Отсе і є днем відновлення Української держави, себто днем відновлення суверенітету українського народу і державної незалежності ні від кого» [4, 59].

На такій же концепції ґрунтувався державно-правовий аналіз універсалів Української Центральної Ради. У статті «Про державний устрій на Україні після Лютневої революції» С. Шелухін характеризує третій універсал як дуже важливий для держави документ, який «уявляє собою синтез всього, що було зроблено українством до його видання і накреслює шлях майбутньої праці Української Народної Республіки, уряду і суспільства» [2, 71].

С. Дністрянський у праці «Загальна наука права і політики» пише, що прагнення українського народу, отримати автономію в рамках російської держави, не вдоволили тимчасового революційного уряду в Петербурзі; створювалися перешкоди щодо здійснення такого бажання. Щоб забезпечити Україні лад, Українська Центральна Рада проголосила *першим універсалом автономію* України, та утворила окремий український уряд: *Генеральний секретаріат* (23 червня 1917 р.), з тією метою, що ЦР підготує разом з Генеральним секретаріатом нові закони, потрібні до створення ладу в Україні, а всеросійські установчі збори їх затвердять. Надалі, зазначає С. Дністрянський, «заклучила ЦР згоду з національними меншостями в Україні, та потрапила погодитися з новим російським правительством, котре вислало до Києва міністрів Керенського, Церетеллі та Терещенка. Наслідом сеї згоди Укр. центральна рада проголосила *другий універсал* (16 липня 1917 р.), та (29 липня 1917 р.) на сій основі вироблено т. зв. *«статут вищого управління Україною»*, який можна вважати першим конституційним актом Укр. центральної ради» [1, 310].

Третій універсал проголосив, що Україна стала Українською Народною Республікою «в федеративній Росії», при цьому зазначено, що створення нових державних форм має бути проведено на українських і всеросійських установчих зборах, таким чином, з погляду С. Дністрянського, цей універсал не виходив за рамки майбутньої федерації з Росією. В ноті Генерального секретаріату від 24 грудня 1917 р. сповщено, що Українська Народна Республіка прийняла рішення укласти самостійні мирові договори з центральними державами (в Бресті Литовському), про федерацію з Росією йдеться наступне: «Українська Народна Республіка змагає до створення федеративної злуки всіх республік, які повстали на території давньої Російської Імперії. Аж до часу, коли в Росії буде установлено федеративне

правительство і аж поки міжнародне заступництво буде поділене між правительством федеративної республіки та правительством України, вступає Українська Республіка зі своїм правительством – Генеральним секретаріатом – на дорогу самостійних міжнародних відносин» [1, 312].

«За 15 років від видання четвертого універсалу більшість українських політиків, будучи відірвана децентралізацією від правового думання й української духовної культури, все ще не зорієнтувалася в правдивім значенні цього акту, – пише С. Шелухін у своїй роботі «Чи правні підстави української державності чи 4 універсал?», – хоч і проголосила його, правдивіше – голий факт його появи на світ, основою й первопочатком державності українського народу, зробила з нього ідола, оздобила матеріалами і творить з облуди свято визвольної боротьби. В цьому універсалі нічого для свята не має, навіть дата його фальшива» [3, 100].

С. Дністрянський вказує, що в четвертому універсалі вже не йдеться про федерацію з Росією, лише виразно проголошено: «Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу». Четвертий універсал зберіг усі особисті й політичні свободи українських громадян, та за всіма народами, що жили в Україні, признав рівне право до «національно-персональної автономії». Запроваджено вибори до українських установчих зборів, та встановлено, що даному «найвищому органу належить рішити профедеративній зв'язок з народніми республіками бувшої російської держави». З погляду С. Дністрянського це означало, що українські установчі збори повинні були вирішувати з якими народними республіками Україна має увійти в федерацію [1, 312–313].

С. Шелухін відстоював думку, що для авторитетних істориків і правників, яким притаманна вузькість мислення, засвоєна від московської школи, історичні факти державно-правової природи і юридичного значення, такі як договір 1654 р., зречення московського царя 3 березня 1917 р. від суверенітету й престолу та звільнення російських народів від присяги підданства, що втілювалося в останньому царському законі, не мають значення, юридичних висновків і правових наслідків, а факт появи четвертого універсалу щонайменше взагалі спірний, сумнівний щодо своєї природи й значення та компетентності джерела, виставляється самостійним, безсумнівним і абсолютним джерелом та основою найвищих прав українського народу – суверенітету державності і самостійності. За словами С. Шелухіна, без царських актів 3 березня 1917 р. не було б ні Української Центральної Ради, ні її комітету – Малої Ради, ні першого, ні четвертого універсалів, оскільки всі зазначені події стали можливими за розвитку дій 3 березня 1917 р.; «що правні наслідки можуть бути тільки з правотворчих фактів і що четвертий універсал ближче появився внаслідок і для загрирмовки українського скандалу в Бресті, де як і всюди у чужинців, за четвертим універсалом ніхто не визнає правового значення» [3, 101].

Таким чином, дослідження та аналіз праць учених-емігрантів, де відображено правове обґрунтування підстав української державності, прагнення української діаспори до відновлення національної державності, повинно викликати значну зацікавленість як професійних науковців, так і представників органів державної влади, вітчизняних і зарубіжних українських громадсько-політичних організацій, світового товариства та може становити суспільну користь за нинішніх складних умов українського державотворення.

Список використаної літератури та джерел:

1. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / Станіслав Дністрянський – Прага: Наклад українського університету в Празі, 1923. – Т. I. – 400 с.
2. Токарчук О.В. Державно-правові погляди С.П. Шелухіна: монографія/ О.В.Токарчук. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 178 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна,

Оп.1., Спр. 38. Рукопис статей «Початки української держави», «Права України на свою державність», «Історико-правні підстави української державності» та ін., 172 арк.

4. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп.1., Спр. 41. Рукописні та друковані статті щодо Української державності: «Дата відновлення української державності 28 лютого 1917 р.» «Україна» та інші, 339 арк.

5. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп.1., Спр. 101. «Лист з Парижу в справах паризької делегації», 45 арк.

6. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп.1., Спр. 104. Газетний матеріал по питанню мирних переговорів між Україною РСФСР та роботу Української делегації в Парижі в 1919 р., 178 арк.

7. Шелухин С. Меморандум для Мірової конференції в Парижі 1919 р. / С.Шелухин // Український Голос. – 1919. – 2 липня.

8. Шелухин С. Підтягнімося / С.Шелухин // Син України. – Варшава, 1920. – Ч. 8. – С. 2.

9. Шелухин С. Українська державність і самовизначення / С. Шелухин // Трибуна. – 1919. – 25 січня.

10. Шелухин С. Фінансове становище України / С.Шелухин // Нова Рада. – 1917. – 22 грудня.

11. Яковлів А. Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.: // Історико-правничка студія з нагоди 300-річчя договору (1654-1954). / А. Яковлів. – Нью-Йорк: Видавничка спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. – 126 с.

12. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. / А. Яковлів. – Нью-Йорк: Укр. вид-во «Говерля», 1964. – 63 с.

13. Яцишина О. Ідеї української державності у працях С.Шелухіна / О.Яцишина // 10 років незалежності України. Минуле та сучасне державотворення: наук. збірник. – К.: НАН України, 2003. – С. 77–82.

References:

14. Dnistrianskyi S. General science of law and politics / Stanislav Dnistrianskyi – Prague : Circulation of the Ukrainian University in Prague, 1923. – Т. I. – 400 pgs.

15. Tokarchuk O.V. State-legal views of S.P. Shelukhin: Monograph/ O.V. Tokarchuk. – K.: Publishing House of the National Pedagogical Dragomanov University, 2012. – 178 pgs.

16. Central State Archive of the Higher Bodies of Authority and Administration of Ukraine (further referred to as “CSAHB of Ukraine), F. 3695. Personal Fund of a member of the Central Council, Senator and Professor Sergiy Pavlovych Shelukhin, List 1, Case 38. Manuscripts of articles “Beginnings of the Ukrainian State”, “The rights of Ukraine to own statehood”, “Historical and Legal Foundations of Ukrainian Statehood”, etc., 172 pgs.

17. CSAHB of Ukraine, F. 3695. Personal Fund of a member of the Central Council, Senator and Professor Sergiy Pavlovych Shelukhin, List 1, Case 41. Handwritten and printed articles in respect of Ukrainian statehood: “The date of the restoration of Ukrainian statehood on February 28, 1917” “Ukraine” and others, 339 pgs.

18. CSAHB of Ukraine, F. 3695. Personal Fund of a member of the Central Council, Senator and Professor Sergiy Pavlovych Shelukhin, List 1, Case 104. Boilerplate on the question of peace talks between Ukraine and the RSFSR and the work of the Ukrainian delegation in Paris in 1919, 178 pgs.

19. Shelukhin S. Memorandum for the World Conference in Paris, 1919 / S. Shelukhin // Ukrainyskyi Golos. – 1919. – July 2.

20. Shelukhin S. Let's get up / S. Shelukhin// Son of Ukraine. – Warsaw, 1920. – P. 8. – P. 2.

21. Shelukhin S. The Ukrainian statehood and self-determination / S. Shelukhin // Trybuna. – 1919. – January 25.

22. Shelukhin S. Financial situation of Ukraine / S. Shelukhin // Nova Rada. – 1917. – December 22.

23. Yakovliv A. Treaty of Hetman Bohdan Khmelnytsky with Moscow Tsar Oleksiy Mykhaylovych, 1654: // Historical and legal studio for the 300th anniversary of the treaty (1654-1954). / A. Yakovliv - New York: Publishing Union Y. Tyschenko & A. Bilous, 1954. - 126 pgs.

24. Yakovliv A. Fundamentals of the Constitution of U.P.R. / A. Yakovliv. – New-York: Ukrainian Publishing House «Goverla», 1964. – 63 pgs.

25. Yatsyshyna O. Ideas of Ukrainian statehood in the works of S.Shelukhin / O.Yatsyshyna // 10 years of Ukraine's independence. Past and modern state-building: collection of scientific articles. - K.: NAS of Ukraine, 2003. – Pgs. 77–82.

Tokarchuk O.V. THE TOPPLING OF CARICISM AND THE REVIVAL OF UKRAINIAN STATEHOOD IN THE HISTORICAL AND LEGAL LITERATURE OF THE DIASPORA SCIENTISTS IN 20-30 YRS. OF THE XXth century

Abstract

The formation of Ukraine as an independent state is in the sphere of state policy towards the Ukrainian diaspora, including in the context of Ukraine's cooperation with foreign Ukrainians. The study of the problems of the revival of Ukrainian statehood in the works of the Diaspora scientist in 20-30 yrs. of the 20th century is great importance for the development of historical and legal science, because the coverage of the participation of Ukrainian intellectuals in emigration in the process of establishing a democratic and legal

Ukraine, first of all, lobbying national interests of our state in the international arena and in different countries of the world, remains insufficiently researched.

Thus, in the modern period, the attention of scientists to the creative development of Ukrainians in emigration has considerably increased; this has become one of the aspects of interest in the activities of Diaspora lawyers. The goal of the research is to complement the process of thoroughly rethinking the concepts and interpretations of the problem as a whole, as well as its individual elements in particular. The fruitful scientific activities of the Ukrainians in Prague, such as S. Dnistrianskyi, S. Shelukhin and A. Yakovliv, requires the application of new methodological approaches according to which the activities of diaspora scientists should be regarded as a natural consequence of those state-legal realities in which they were. As for the study and evaluation of the Ukrainian state-building of the said legal scientists, it is appropriate to refer to the national-democratic direction.

The research and analysis of the works of scientists-emigrants, which reflects the legal justification of the grounds of Ukrainian statehood, the desire of the Ukrainian diaspora for the restoration of national statehood, should cause a considerable interest both by professional scientists and representatives of state authorities, domestic and foreign Ukrainian public-political organizations, the world community and it can be of public benefit under the current difficult conditions of the Ukrainian state-building.

УДК 35.977.535.3.94

О. СИТНИК

доктор історичних наук, доцент,
завідувач, професор кафедри історії
Мелітопольського державного педагогічного
університету ім. Б. Хмельницького
E-mail - oleksander_sytnyk@i.ua

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 2014–2017 РОКІВ ЯК НАСЛІДОК НЕЗАВЕРШЕНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

Постановка проблеми. Українська революція 1917–1921 років, котра мала яскраво виражений національно-визвольний характер, в силу цілої низки об'єктивних і суб'єктивних обставин була незавершеною. А, відтак, це не лише зумовило більшовицьку окупацію значної частини України, але й стало основною причиною продовження національно-визвольної боротьби українців вже в наш час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика Української революції 1917–1921 років значним чином розкрита в працях В. Верстюка [1; 2], Я. Дашкевича [3], Р. Ковалю [4], О. Любовець [5], І. Нагаєвського [6], Ф. Турченка [7], М. Шлемкевича [8] та ін. У той же час, зв'язок української революції 1917–1921 років з сучасною російсько-українською війною 2014–2017 років залишається неналежним чином розкритий.

Мета. Мета статті полягає у характеристиці сучасної російсько-української війни 2014–2017 років як наслідку незавершеності Української національно-визвольної революції.

Виклад основного матеріалу. Серед перших кроків на шляху розвитку української національної ідеї в 1917 р. було поширення гасла «Вільної України». Воно своєю узагальнюючою формою об'єднувало різні в соціальному плані українські сили. Серед іншого, у ньому містились сподівання «сірої» людини, тієї середньої людини, що становила переважну масу українського народу, і яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить її нарівні з іншими народами й дасть сповнення власних мрій і сподівань [1, 65, 66]. Послідовно відстоювали ідею самостійності України у цей період М. Міхновський, М. Шаповал, М. Макаренко та І. Луценко. Завдяки їх зусиллям у жовтні 1917 р. в м. Чигирині було проведено з'їзд Вільного козацтва, на котрому кожен другий делегат виступав

на підтримку проголошення самостійності України, та 3-й Всеукраїнський військовий з'їзд в Києві, на якому лунали заклики «Хай живе самостійна Україна!», а делегати вимагали від Центральної Ради офіційно проголосити Україну самостійною державою [9, 16].

Тоді, як М. Міхновський із своїми однодумцями прагнув розбудувати українські збройні сили – важливу основу любої держави та проводив її українізацію, «запаморочені доктринери» не хотіли зрозуміти значення армії, збудованої на послухові й дисципліні. Їм були важливіші ідеологічні суперечки та партійні зібрання й засідання Центральної Ради з дріб'язкових питань. У той час, як ворожа пропаганда розкладала українську армію, а більшовицьке військо наступало на Київ [10, 22]. Проблема армії стала однією з найгостріших не лише для ідеології Центральної Ради, а зрештою й для її долі. Розглядаючи державу як синонім імперіалізму й насильства, М. Грушевський вважав, що армія є знаряддям державного примусу та пережитком старого режиму, а відповідно – в умовах соціалістичного ладу має бути замінена міліцією [11, 50, 51]. Забігаючи наперед, слід зауважити, що російські більшовики, сповідуючи аналогічну ідеологію, власну армію лише посилювали, використавши її і для знищення Центральної Ради.

Прагнучи нейтралізувати агітацію самостійників, партії федералістичного спрямування намагалися переконати маси українства в тому, що прагнення незалежності є домаганнями поміщиків і капіталістів, що відповідає їхнім класовим завданням, не має нічого спільного з інтересами трудящих і означає збереження буржуазно-поміщицького ладу. А в умовах автономії в демократичній республіці Росії можна побороти слабосилу українську буржуазію та встановити в Україні справедливий соціально-економічний устрій [5, 4, 25]. Такого роду популізм ще більше затуманював свідомість народу, котра і так була не надто просвіченою внаслідок тотальної русифікації, малоосвіченості та демагогічної соціалістичної пропаганди.

Очевидець тих подій М. І. Шлемкевич свідчив, що провладна демократія 1917 р. не вміла знайти місця в своїй військово-політичній системі для відродженого вільного козацтва, боячись «провідницьких первнів» в його осередках. Ця ж демократія мріяла в своїх «невинних снах 1917 року про непорочну чистість своїх засад», отже, про республіку без президента. При цьому стверджувалося: «Або соціалістична Україна, або ніяка!» [8, 91, 92]. Своєрідною альтернативою цьому Шлемкевич вважав «державу вільного духу», створену українською «шевченківською людиною» й втілену в Українській Народній Республіці.

Дух степу, або дух руїни, що зберігався в «психічному укладі» згідно вислову О. Ольжича, протягом всієї історії українського народу. Саме він призвів до унеможливлення власного державотворення та постійних агресивних зазіхань з боку сусідів. Якщо інші народи спромоглися знешкодити дух бунту та руїни з допомогою сили та державних законів, то на переконання Ольжича, для українців можливим було його усунення лише моральною силою, солідарною «моральною поставою» громадянства взагалі й діяльності відповідальних за долю українського народу одиниць зокрема. Однак, в українському суспільстві велася боротьба всіх проти всіх. При появі якогось авторитету, або діяча навіть із можливістю бути таким, його намагалися принизити, щоб тільки він не став авторитетом для широких мас громадянства [10, 11, 12]. Спроби В. Липинського, М. Міхновського та ін. дати новий імпульс процесу державотворення в Україні не стихійно-соціалістичним шляхом, а в напрямку більш конструктивного, національного, не знайшли масової підтримки серед населення.

Є. Х. Чикаленко у своїх спогадах зазначав, що якби Центральною Радою була прийнята норма, котра б залишала власникам по 50 десятин землі, то «куркулі» оборонили б Україну, а голода все симпатизувала більше більшовикам, хоч Центральна Рада давала їй те саме, що й більшовики, тільки не казала «грабувати награтене». Тоді й голоду Україна не знала б» [13, 398]. Прийняття земельного закону було зірвано неузгодженими та суперечливими позиціями соціал-демократів і соціалістів-революціонерів у Центральній Раді. І як наслідок – вона не змогла привернути до себе селянську масу й створити, в тому числі і задля свого ж захисту, боездатну армію. Але головною жертвою такої політики став

народ, оскільки перед загрозою більшовицької окупації більшість політиків спішно подалася на захід.

Логіка розвитку національно-визвольного руху призвела до того, що політичні партії України все більше усвідомлювали важливість Українських Установчих Зборів. Але українські соціалісти, через ідеологічні протиріччя, напередодні виборів до Українських Установчих Зборів не створили єдиного фронту. У свою чергу, крах надій на демократичний розвиток Росії зумовив зміну ставлення українських соціалістів до питання незалежності України. Агресія більшовицької Росії та обставини міжнародного життя прискорили реалізацію українськими соціалістами ідеї самостійної України, котра була проголошена IV Універсалом Центральної Ради від 22 січня 1918 р. [14, 37]. Проте, це був досить запізнілий акт.

На думку Р. Ковалю, головною причиною суперечливих і неузгоджених дій провідників УНР стала відсутність авторитетного політичного українського центру – з чіткою державницькою метою, з власною ідеологією й політикою, власними цінностями та національно зрілою елітою. Українська інтелігенція винниченківського штибу перебуваючи в наркотичній залежності від того, що скажуть у Москві, лише вдавала, що буде Українську державу [4, 34]. Особисті амбіції та честолюбні помисли цих лідерів нівелювали національно-державницькі ідеологічні переконання значної маси українських патріотів.

У свою чергу, Я. Дашкевич підкреслював, що Україна не від сьогодні стала полігоном для реалізації чужих, також дуже кривавих й оплачених втратою національної незалежності, ідеологічних конструкцій. Особливо яскраво проявилось це у 1917–1921 та наступних роках [3, IV]. Спочатку соціалістичні ідеї, а згодом – більшовицька ідеологія нівелювали практично все національно-духовне в Україні, що не було знищене століттями російським самодержавством.

Слід зауважити, що у 1921 р. національно-визвольна боротьба українців не завершилася. Навіть у 1922 р., а певною мірою й надалі, боротьба українців за свою державність не припинялася [15, 1, 78, 79]; [16, 22]. Ю. Липа закликав подивитися на українські визвольні змагання як на битву титана, на які, як і на всі речі людського світу, слід дивитися з нутра власної нації (раси), зсередини національного «Я». На його думку, лише завдяки належній оцінці власних духовних скарбів, можливими є побудова української держави та досягнення рівня великих європейських народів [17, 355].

Згідно переконання очевидців подій національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. (що важливо – різного ідеологічного спрямування), провідники українського революційного руху проявляли нехіть щодо ідеї самостійної та незалежної Української держави. Їх політика, замість цілеспрямованого державного будівництва, вела країну до щораз більшої анархії, котра не тільки виключала організацію війська, але й вела українську державу до неминучої руйни. Це, на жаль, актуально й для нас на сучасному етапі національно-визвольної боротьби.

Постійне озирання на революційні перетворення в Росії, віра в те, що національні проблеми можна вирішити в межах єдиного загальноросійського революційно-демократичного фронту спричинили упущення того шансу, котрий давав українцям можливість творення власної самостійної держави. Все це не лише призвело до поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., але й зумовило подальше тотальне нищення українців протягом всього існування більшовицької влади. І закономірним чином, сучасна війна стала продовженням багатовікової експансії Московської держави, з її імперськими породженнями: самодержавства, більшовизму й путінізму з неошовінізмом проти України. Вже на початку XXI століття ми зіткнулися з реанімацією необільшовизму у вигляді авторитарних тенденцій у сучасній Росії, головно – в путінському режимі.

На думку Ф. Турченка та Г. Турченко, незавершеною виявилася не лише революція 1917–1921 рр., але й революція 1991 р. Адже пострадянська Росія не відмовилася від імперських амбіцій, а без повного контролю над Україною відновлення імперії неможливе.

Як один з інструментів цього було обрано ідею відродження під прапорами «Русского мира» історичної Новоросії [18, 130, 179].

Нині стає все більш очевидним, що збройна агресія Росії проти України стала наслідком не лише політики кремлівських імпер-шовіністів, а й стратегічних прорахунків і безвідповідальності нашої владної еліти протягом усіх років незалежності. Згідно з Конституцією та законами України питання національної безпеки належить до сфери відповідальності насамперед президента, проте вони не були предметом належної уваги жодного з очільників держави. Понад те, кожен із них доклався до нищення української армії. У часи Кучми було ліквідовано створену в 1991 році Національну гвардію, яка бачилася багатофункціональним боєздатним військовим формуванням, укомплектованим патріотично налаштованими і досвідченими офіцерами, що є ядром модерних Збройних сил України. Натомість Кучма віддав перевагу формуванню ЗСУ способом скорочення гігантського уламка радянської армії на території нашої країни. Зменшувалося фінансування ЗС, що унеможливлювало їх оснащення сучасною військовою технікою та озброєнням. За президентства Ющенка при відкритих виявах ворожнечі з боку РФ недофінансування Збройних сил України стало злочинним. Воно завершилося руйнацією всього сектору національної безпеки за часів Януковича. Деградація армії й флоту, зовнішньої розвідки та контррозвідки, Служби безпеки, Ради національної безпеки та оборони відбувалася не без участі російських спецслужб та їхніх агентів, інфільтрованих у структури державного управління всіх рівнів. Найвище політичне та військове керівництво держави роками безвідповідально тишилось ілюзією стратегічного партнерства з Росією, натомість Кремль цілеспрямовано реалізував курс на знищення України [19, 27].

Парадокс сучасної гібридної війни полягає в тому, що Путін посилав на убій в Сирію сотні своїх військових, з надією на те, що Трамп дозволить йому й далі убивати українців і етнічних росіян на Донбасі.

Загалом слід констатувати, що в умовах сучасної російсько-українська війни Українська національна революція набуває нового, вирішального змісту. Адже лише за умови успішного для України завершення цієї війни можливим стане здобуття справжньої, реальної незалежності нашої держави.

Наш історичний досвід переконує, що при розбудові української державницької стратегії треба змінити та перебудувати її основні засади, а саме:

- при формуванні суспільної ідеології вартує категорично позбутися пацифістських філософем;
- нація повинна виховуватися на принципах національного героїзму, пріоритетності державних і національних інтересів;
- треба відмовитися від ілюзійного бачення міжнародних стосунків і твердо застосовувати логіку геополітики, за якою Україна як держава, розташована в геостратегічній зоні, не може дозволити собі розслаблюватися у військовому плані і вести оманливу пацифістську міжнародну політику, не реагувати на загрози з боку імперських сусідніх потуг, передусім Росії;
- російський імперіалізм має шовіністичне наповнення, і тому він особливо агресивний щодо націй, які в якомусь вимірі підважують «провідну роль», «місію» російської нації і держави; зрозуміло, що у цьому випадку українська нація і держава опиняються під головним ударом російського експансіонізму і шовінізму, оскільки несуть в собі основні виклики російській імперській ідентичності: вони «відбирають» у росіян історичну спадщину і культуру минулого (до XVIII ст.), розбивають велику кількість російських великодержавницьких міфів, як то про «братські народи», «цивілізаційну роль» російської імперії, «виправданість» російського комунізму і т. ін., позбавляють імперію геополітичного розмаху, бо відрізають її від стратегічно важливого простору Причорномор'я, тому зовнішня політика України має бути максимально настороженою щодо російського імперіалізму і раціонально продуманою щодо його загроз;
- нинішня російсько-українська війна не тільки підтверджує наші історіософські висновки, а й стимулює до кардинальніших змін у сфері національного

самовиховання і внутрішньої української політики, а саме до якомога ширшого й глибшого використання в них філософських засад та ідей українського вольового націоналізму.

Список використаної літератури

1. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : період становлення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23–46.
2. Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 63–81.
3. Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій / Я. Р. Дашкевич // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : Вид-во отців Василіян «Місіонер», 1998. – С. I–XIV.
4. Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. М. Коваль. – К. : Дікор, 2001. – 288 с.
5. Любовець О. М. Проблема Української державності в програмах і діяльності українських політичних партій / О. М. Любовець // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 22–29.
6. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1994. – 413 с.
7. Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради : джерела та їх інтерпретації / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 63–77.
8. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 74-101.
9. Терещенко В. Державотворець М. Шаповал / В. Терещенко // Микита Шаповал видатний державний діяч, вчений, патріот : матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, (Донецьк, 5 квітня 2007 р.). – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – С. 7-27. – (Український культурологічний центр).
10. Ольжич О. Дух руїни / О. Ольжич ; передм. О. Зінкевича ; післям. І. Дзюби. – К. : Смолоскип, 2007. – 52 с.
11. Грушевський М. С. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / М. С. Грушевський ; за ред. Л. Р. Винара. – Нью Йорк : Українське Історичне Товариство, 1992. – 278 с.
12. Ольжич О. Дух руїни / О. Ольжич ; передм. О. Зінкевича ; післям. І. Дзюби. – К. : Смолоскип, 2007. – 52 с.
13. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів : в 7 т. / Є. Х. Чикаленко. – К. : ТОВ компанія «РАДА», 2003. – Т. 1 : Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. [Коментарі авторські]. – 2003. – 432 с.
14. Демянко О. М. Політичні партії в Україні в 1917 році / О. М. Демянко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 31–39.
15. САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 12094, 110 арк.
16. САЗ (сектор архівного забезпечення) УСБУ в Черкаській області. – Ф. : Припинений, спр. 271, 47 арк.
17. Цит. за : Липа Ю. Твори : в 10 т. / Ю. Липа. – Львів : Каменяр, 2005 – Т. 2 : Проза : Нотатник. – 2006. – 357 с.
18. Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 130, 179.
19. Василенко В. Війна 2014 року : спроба системного аналізу / В. Василенко // Український тиждень. – № 42. Спецвипуск. – 2014. – С. 27.

References

1. Verstyuk VF Ukrainian Central Rada: the period of formation / VF Verstyuk // Ukrainian Historical Magazine. - 2007. - No. 2. - P. 23-46.
2. Verstyuk V. F. The Ukrainian National Liberation Movement (March-November 1917) / VF Verstyuk // Ukrainian Historical Magazine. - 2003. - No. 3. - P. 63-81.
3. Dashkevich Ya. Ukraine in the Light of Ideologies / Y. R. Dashkevich // Kis R. The Final of Third Rome (Russian idea at the turn of the millennium). - Lviv: Vassilyan Fathers' Missionary, 1998. - S. I-XIV.
4. Koval R. M. The Return of the Atamans of the Haydamak Territory / R. M. Koval. - K.: Diokor, 2001. - 288 p.
5. Lyubovets O. M. The Problem of Ukrainian Statehood in the Programs and Activities of Ukrainian Political Parties / O. M. Lyubovets // Ukrainian Historical Journal. - 2003. - No. 4. - P. 22-29.
6. Nagayevsky I. History of the Ukrainian state of the twentieth century / I. Nagaevsky. - K.: Ukrainian writer, 1994. - 413 pp.
7. Turchenko F.G. Formation of the Ukrainian Central Rada: Sources and Their Interpretations / F.G. Turchenko // Ukrainian Historical Magazine. - 2007. - No. 2. - P. 63-77.
8. Shlemkevich M. Ukrainian synthesis or Ukrainian civil war / M. Shlemkevich // Genesis: Philosophy. History. Politology. - 1997. - No. 1 (5). - K.: View of "Genesis", 1997. - P. 74-101.

9. Tereshchenko V. The worker M. Shapoval / V. Tereshchenko // Mykyta Shapoval outstanding statesman, scientist, patriot: materials of the scientific-practical conference on the occasion of the 125th anniversary of the birth, (Donetsk, April 5, 2007). - Donetsk: Eastern Publishing House, 2007. - P. 7-27. - (Ukrainian Cultural Center).
10. Olzhich O. The spirit of the ruins / O. Olzhych; the front O. Zinkevich; after the I. Dziuba. - K.: Smoloskyp, 2007. - 52 p.
11. Grushevsky MS On the threshold of the New Ukraine. Articles and source materials / MS Hrushevsky; for ed. L. R. Vinar. - New York: Ukrainian Historical Society, 1992. - 278 pp.
12. Olzhich O. The Spirit of the Ruins / O. Olzhich; the front O. Zinkevich; after the I. Dziuba. - K.: Smoloskyp, 2007. - 52 p.
13. Chykalenko E. Kh. Collection of works: in 7 t. / Ye.H. Chykalenko. - K.: LLC "RADA" company, 2003 -. - Vol. 1: Memoirs. Excerpts from my remembrance for 1917 [Copyright Comments]. - 2003 - 432 pp.
14. Demyanko O. M. Political parties in Ukraine in 1917 / O. Demyanko // Scientific Bulletin of the Ukrainian Academy of Internal Affairs. - 1997. - № 2. - P. 31-39.
15. SAZ (sector of archival support) of UBU in Cherkassy region. - F.: Stopped, sp. 12094, 110 arcs.
16. SAZ (sector of archival support) of UBC in Cherkasy region. - F.: Stopped, sp. 271, 47 arcs.
17. Tsit. for: Lipa Y. Works: 10 tons / Yu Lipa. - Lviv: Kamenyar, 2005 - Vol. 2: Prose: Notary. - 2006 - 357 pp.
18. Turchenko F. Project "Novorossia" and the Newest Russian-Ukrainian War / F. Turchenko, G. Turchenko. - K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. - P. 130, 179.
19. Vasilenko V. The war of 2014: the attempt of system analysis / V. Vasilenko // Ukrainian week. - No. 42. Special issue. - 2014 - p. 27.

Sytnyk Olexander - doctor of historical Sciences, associate Professor, head of the Department of history, professor, Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University, E-mail - olexander_sytnyk@i.ua

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR OF 2014–2017 AS A CONSEQUENCE OF THE INCOMPLETENESS OF THE NATIONAL LIBERATION UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917– 1921

Abstract

Introduction. The Ukrainian revolution of 1917–1921, which had a pronounced nationalist character, because of a number of objective and subjective circumstances were incomplete. Thus, this not only led to the Bolshevik occupation of a significant part of Ukraine, but also became the main reason for the continuation of the national liberation struggle of Ukrainians in our time.

Purpose. The purpose of this article is to characterise the modern Russian-Ukrainian war 2014–2017 as a consequence of the incompleteness of the Ukrainian national liberation revolution.

Results. Permanent looking for revolutionary transformation in Russia, the belief that national problems can be solved within the framework of the Russian revolutionary democratic front resulted in the omission of the chance which gave the Ukrainians the ability to create their own independent state. This not only led to the defeat of the national-liberation competitions of 1917–1921 years, but also contributed to further the total destruction of Ukrainians throughout the existence of the Bolshevik government. And naturally, modern warfare was a continuation of the centuries-long expansion of the Muscovite state, with its Imperial creatures: autocracy and Bolshevism and Putinism with neocons against Ukraine. At the beginning of the XXI century we are faced with the resuscitation of the neo-Bolshevism of the authoritarian tendencies in contemporary Russia, mainly Putin's regime.

Originality. In the modern Russian-Ukrainian war Ukrainian national revolution gets a new, decisive content. It is only with a successful for Ukraine, the completion of this war will be possible to obtain a true, real independence of our state.

Conclusion. Our historical experience shows that the restructuring of Ukrainian state-building strategies need to change and rebuild its basic principles, namely:

- in the formation of social ideology is strongly to get rid of pacifist Filosofem;
- the nation should be educated on the principles of national heroism, the priority of state and national interests;
- it is necessary to abandon the illusion of a vision of international relations and firmly apply the logic of geopolitics, according to which Ukraine as a state located in the geostrategic area, cannot afford to relax militarily and deceptive conduct international peace policy, not to respond to the threat posed by neighboring Imperial powers, especially Russia;

- Russian imperialism has chauvinistic content, and therefore it is particularly aggressive against Nations which in some measure raises the "leading role", the "mission" of the Russian nation and state; it is clear that in this case the Ukrainian nation and the state are under a major blow to Russian expansionism and chauvinism, because they carry the main challenges of the Russian Imperial identity: they "select" the Russians have a historical heritage and culture of the past (until XVIII century), breaking a large number of Russian velikoderzhavnitska myths as "fraternal peoples", and "civilizational role" of the Russian Empire "justifiability" of Russian communism, and so etc., deprive the Empire of geopolitical scale, because cutting her off from the strategic space of the black sea, so Ukraine's foreign policy should be as watchful against Russian imperialism and rationally deliberate about its threats;

- the current Russian-Ukrainian war is not only reaffirms our historical insights, but also stimulates more radical changes in the sphere of national self-education and internal Ukrainian politics, namely, to broader and deeper use in them of philosophical principles and ideas of strong-willed Ukrainian nationalism.

Одержано редакцією 10.02.2017

Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 94(477) «19»

О. З. Силка

кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства
Національного університету харчових технологій
e-mail: omedalieva@ukr.net

НЕРЕАБІЛІТОВАНИЙ ХОЛОДНОЯРЕЦЬ МУШКЕТ ЛЕОНІД ПАВЛОВИЧ?

У статті висвітлюється авторський погляд на життя українського патріота, учасника національно-визвольної боротьби 20-х рр. ХХ ст. Л. П. Мушкета, оскільки в сучасній українській історіографії відсутні комплексні дослідження стосовно його ролі у подіях становлення Республіки Чорного Лісу та Холодного Яру. Про особистість Л. П. Мушкета традиційно побіжно згадується лише у публікаціях про Холодноярських отаманів. Окреслено основні періоди його життєвого шляху як особистості та винахідника.

Ключові слова: національно-визвольна боротьба 20-х рр. ХХ ст., Холодний Яр, Чорний Ліс, справа холодноярських отаманів, реабілітація.

Постановка проблеми. 18 жовтня 2016 р. Апеляційний суд Київської області реабілітував отаманів Холодного Яру, які боролися з радянською владою у 20-х рр. ХХ ст. та загинули під час спроби звільнення з Лук'янівської в'язниці у м. Київ. Зокрема у його «Постанові» зазначено наступне: «Визнати Завгороднього (Загороднього) Іларіона Захаровича 1887 р.н., Голика (Залізняка) Мефодія Фокича 1887 р.н., Гупала Деонісія Мусійовича 1898 р.н., Компанійця Тимофія Архиповича 1897 р.н., Добровольського Олексія Трохимовича 1899 р.н., Ткаченка Василя Федотовича 1900 р.н., Дробатковського Юрія Володимировича 1896 р.н., Здобуду (Здобудь-воля, він же Блоха) Костянтина Яковича 1875 р.н., Яковенка Григорія Федоровича 1892 р.н. та Ляшенка Івана Миколайовича 1892 р.н. такими, що підлягають реабілітації на підставі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [1]. Між тим, відповідно до «Вироку» у справі холодноярських отаманів від 2 лютого 1923 р. разом із вищезазначеними прізвищами фігурує і Мушкет Леонід. Зокрема, у документі йдеться наступне: «Мушкета Леоніда Павловича 28 лет из гр-н Золотоноши Полтавской губернии подвергнуть лишению свободы со строгой изоляцией сроком на 10 лет, считая с 27-го сентября 1922 года. Вещественные доказательства по делу конфисковать. На основании ст. 6-й Амнистии 5-й годовщины

Октябрьской Революции указанной Амнистии к осужденным, как совершившим тяжкие контрреволюционные преступления – не применять. На основании ст. 42 Уголовного Кодекса, осужденного Мушкета Леонида, лишити прав по ст. 40 Уголовного Кодекса, сроком на три года, после отбытия наказания» [2, 385]. Отже, в історії національно-визвольної боротьби українців 1917–1923 рр. ім'я Леонида Мушкета стоїть поряд із іменами українських патріотів, яких в результаті зради та каральних дій чекістів було заарештовано, відправлено до Лук'янівської в'язниці і розстріляно. Але не вирішеним залишається питання, чому у рішенні колегії суддів від 18.10.2016 р. відсутній запис про реабілітацію інженера-винахідника Леонида Мушкета.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання українського повстанського руху в Україні у 20-х рр. ХХ ст., і, зокрема, щодо персональної історії Л. П. Мушкета, не є вичерпною. У нашому розпорядженні є лише кілька згадок у дослідженнях Романа Ковалю [3] та поодинокі уривчасті фрагменти про участь Леонида Павловича у повстанському русі, які фактично переказують або дублюють інформацію Р. Ковалю. Частково означена проблематика висвітлена у двох наших публікаціях [4].

Джерельною базою пропонованих матеріалів стали спогади сестри першої дружини Леонида Мушкета – Ганни Михайлівни Черненко (народжена Савченко) [5]. Ганна Михайлівна, ще будучи підлітком особисто була знайома з Леонідом, його батьками, сестрами та братом. Протягом кількох років спілкувалася з ним. Але і цього є замало для висвітлення людської долі, для з'ясування умов формування світогляду Леонида Павловича. Сподіваємося, що істориків, які ґрунтовно займаються проблемами Холодного Яру та Чорного Лісу, ще зацікавить постать Леонида Мушкета і з'явиться історико-біографічний нарис, який стане в один ряд із дослідженнями про холодноярців.

Виклад основного матеріалу. Батько Леонида – Павло Євстафійович Мушкет, у свій час отримав юридичну освіту одного з університетів Російської імперії, по закінченні якого працював юристом у м. Лубни Полтавській губернії. Це підтверджують записи у «Адрес-календаре и справочной книжке Полтавской губернии на 1894 г.» та «... на 1895 г.», у яких, зокрема, зазначено, що губернський секретар Павло Євстафійович Мушкет працював помічником секретаря Лубенського окружного суду [6, 117; 7, 109]. Паралельно для отримання додаткових прибутків він підробляв приватними уроками. Серед його учениць була донька управителя одного з маєтків міста, шведа Ераста Самера – Олена. Між молодими людьми виникли почуття і вони одружилися. Цей шлюб Ераст Самер вітав ще через одну причину: в силу своїх пагубних звичок (пияцтво, кар'ярство), його статки залишали бажати кращого і родина з шістьма дітьми могла залишитися без засобів до існування. Після одруження усі турботи про свою родину і родину тестя були покладені на плечі Павла Євстафійовича. У середині 90-х рр. ХІХ ст. він переїхав до повітового містечка Золотоноша Полтавської губернії, де відкрив власну нотаріальну контору. Данні про це зафіксовано у «Адрес-календаре и справочной книжке Полтавской губернии на 1896 г.» : «Нотариусы: кол. секр. Семен Николаевич Гришко-Горишевский; кол. секр. Павел Евстаф. Мушкет» [8, 75]. Відповідно до «Табелі про ранги» він мав чин губернського, а згодом і колезького секретаря, що відповідало ХІІ та Х рангам. Кандидат на присвоєння чину губернського секретаря необов'язково мав бути дворянином. До 1845 р. відповідно до чину колезького секретаря жалувалось особисте дворянство, потім – лише спадкове почесне громадянство. Нам не вдалося знайти інформацію, про те, що П. Є. Мушкет був почесним громадянином м. Лубни чи м. Золотоноша, що в свою чергу заперечує окремі відомості, нібито Леонід Мушкет походив із потомствених дворян м. Золотоноші. На 1915 р. Павло Євстафійович Мушкет у званні колезького секретаря працював нотаріусом м. Золотоноша, протягом 1900–1906 рр. був старшиною та у 1909–1915 рр. головою ради старшин Золотоніських Громадських зборів, у 1913–1915 рр. гласним Золотоніської міської думи.

Будинок родини Мушкетів розташовувався у центрі міста. За споминами Г. Черненко «жили Мушкети на широку ногу. Олена Ерастівна держала цілий штат прислуги: двірника-садовника, куховарку, покоївку». У будинку жили Ераст Самер, його діти – Василь, Марина, Олексій, Катерина. У родині Олени та Павла підросли четверо дітей Леонід, Зінаїда, Надія

та Віталій. На життя усіх заробляв один Павло Євстафійович. Мабуть маючи на те причини, з часом, він почав «заглядати до чарки». Дружина «була легковажна жінка, збирала коштовності та на балах отримувала перші нагороди за танці», ще й найменший син народився з психологічними вадами.

Отже, П. Є. Мушкет переїхав до Золотоноші у 1895 р., а старший син Леонід за даними Р. Ковалю народився у 1895? р. уже в Золотоноші. За матеріалами кримінальної справи № 1136 на 2 лютого 1923 р. Л. Мушкету було 28 років. В якості гіпотези, до встановлення точної дати і місця, можемо припустити, що Леонід цілком ймовірно міг народитися у 1894 р. у м. Лубни Полтавської губернії. Відомостей, про навчання Леоніда у середньому навчальному закладові ми не маємо. Знову ж таки, як ймовірність, припускаємо, що він міг отримати домашню освіту або навчатися у Золотоніському чоловічому середньому навчальному закладові – приватному училищі другого розряду ім. В. С. Тутолміна (відкрите у 1904 р.), яке з 1906 р. було перетворене на Золотоніську земську класичну прогімназію. Продовжив навчання Леонід Мушкет у Імператорському технічному училищі (сучасний Московський державний технічний університет ім. М. Баумана) – одному з провідних технічних університетів Росії. За словами Р. Ковалю чекісти називали його «хитрим і розумним чоловіком».

Родова легенда переповідає, що свою майбутню дружину Євгенію Савченко Леонід побачив у щілину гімназійного паркану. Та йому так сподобалась, що ледь не на наступний день він уже заслав сватів. Женья народилася у с. Деньгах Золотоніського повіту у селянській родині. Батько – Михайло Савченко, був підрядчиком (особисто отримував підряди) з будівництва залізниць. Він будував залізницю у Гадячі, в Сибіру на Амурі, а також частину Гришино-Ровенської залізниці, яка проходила поблизу с. Деньги (до сьогодні збереглися насипні споруди недобудованої залізниці). Родина була велика, окрім Жені виховувалися ще два брати та дві сестри. Необхідність забезпечення освітою своїх дітей, змусила Михайла Івановича Савченка переїхати до Золотоноші. На пропозицію Леоніда Михайло Іванович спочатку відповів відмовою, мотивуючи неможливість щасливого подальшого сімейного життя різним соціальним походженням: «Вони пани, і ти, дочко, йому не пара». Але настирний Леонід все-таки наполіг на своєму. У 1914 р. молоді взяли шлюб, обвінчавшись у м. Черкаси. Гучного весілля не було, адже «гриміла війна, лилася кров».

Через деякий час хвороби Павла Євстафійовича почали про себе нагадувати все частіше. На сімейній раді було вирішено продовжити навчання Леоніду, здобуваючи освіту юриста, щоб успадкувати батькову справу, який помер у 1916/17 р. Молоде подружжя відправилося у Москву, але за деякий час повернулося. Важко сказати, що тому було причиною: чи неможливість навчання у революційній Москві, чи прагнення реалізувати себе на батьківщині як прибічник Української народної республіки.

Повернувшись у Золотоношу у 1918 р., Леонід зустрівся із надмірним захопленням своєї матері кайзерівської влади у місті. Вона відкрито виявляла свою прихильність до німців, організовувала бенкети та бали. Не в змозі це бачити, Леонід із дружиною переходять жити до мами Євгенії, на хутір «Затройці» у межах Золотоноші, у будинок, де було всього дві кімнати. Батько Жені був убитий у травні 1918 р.

Далі знову цитуємо Р. Ковалю: «Мушкет, українець за походженням та український шовініст за духом, весь час відчував потяг до петлюрівських підпільних кіл. Ще з моменту зародження петлюрівщини на Україні він пішов на службу в петлюрівську армію, служив в галицьких частинах, якими командував полковник Здобудь-Воля...». У свою чергу Ганна Михайлівна Савченко пише наступне «В країні точилась громадянська війна, Леоніда не мобілізували, він був білобілетчик, яка хвороба в нього була, я не знаю. Щось було не в порядку зі слухом, бо уші завжди зати́кав ватою».

На початку травня 1919 р. у місто вступили загони отамана Григор'єва і тримали владу до середини місяця, потім бійці Задніпрянської бригади хазяйнували до середини

серпня; з серпня золотонісцями керували денікінські війська до того часу, коли наприкінці грудня 60-та стрілецька дивізія та 3-тя окрема кавалерійська бригада Червоної армії остаточно утвердили у місті радянську владу. Тоді Леонід разом з дружиною залишають Золотоношу і від'їжджають з міста разом з відступаючими військами Денікіна.

Ганна Михайлівна пише: «В Одесі вони дуже бідували від холоду, голоду, нервових стресів. Це все дало Жені тяжку хворобу шкіри – вовчанку». Оселившись у місті, Леонід Павлович входить у зносини з Костянтином Здобудь-Волею, який періодично приїздить у Одесу до своєї двадцятирічної дружини Марії Антонівни. Важко сказати (до появи нових фактів), яка роль відводилась Леоніду у повстанському русі, але беззаперечним є те, що з цього часу він є його активним учасником. Р. Коваль про Леоніда Мушкета: «Як спеціаліст-інженер він винайшов турбіну внутрішнього згорання і застосовує її до аероплана, що дає можливість зменшити вагу аероплана в 5–6 разів; потім він винайшов нову вибухову речовину, яка за силою перевищує всі існуючі вибухові речовини майже в 10 разів; також винайшов спосіб введення повітря в звичайні гранати-лимонки, що збільшує силу розриву (вибуху) в 5-6 разів. Всі ці винаходи, здавалось, мали би бути передані радянській владі як нові досягнення в галузі військової техніки, але Мушкет, не будучи прибічником останньої, через деяких своїх знайомих знайомиться з капітаном американського міноносця № 242, через якого веде переговори про можливий продаж своїх винаходів американцям чи англійцям». А взагалі, Мушкет прагнув свої винаходи передати «у розпорядження істинної української влади».

Ганна Черненко про Леоніда Мушкета: «Він десь на вулиці познайомився з молодою людиною на прізвище Гуляйполе і дав йому свою адресу, бо ця людина сподобалась йому своїм умом і всебічними знаннями. Раз чи два цей чоловік приходив до наших».

У матеріалах кримінальної справи за № 1136 зазначено наступне: «По приїзду в Одесу Здобудь-Воля закладає петлюровську ячейку, в которую вступає Мушкет Леонид, являющийся одним из деятельных помощников Здобудь-Воли в его контрреволюционной работе».

Далі ідуть усім відомі події ліквідації Холодноярської республіки, арешт та ув'язнення усіх тих, хто мав відношення до Холодного Яру та Чорного Лісу.

Зазначимо, що ані колишній повстанець, мемуарист М. Дорошенко у своїй книзі «Стежками Холодного Яру» (Філадельфія, 1971), ані письменник-історик Ю. Горліс-Горський у своєму «Холодному Яру» серед повстанців не згадують прізвище Л. Мушкета. Лише у версії радянського історика Д. Голенкова, яку оприлюднив В. Кравців-Рожнецький фігурує Леонід Павлович. За його словами, арешт відбувався так. Чекістам із Києва вдалося заслати в загін Завгороднього своїх розвідників. Вони ввійшли в довіру, і один співробітник ГПУ запропонував Ларіонову стати головним отаманом «Холодного Яру». Для цього він мусив зібрати всіх друзів-отаманів і влаштувати з'їзд у Звенигородці. Завгородній вирішив це зробити й розіслав своїх джур до всіх холодноярських отаманів. З'їзд зібрали на конспіративній квартирі ГПУ 28 вересня 1922 р. Л. Завгородній, М. Залізник-Голик, Д. Гупало, Компанієць, Ткаченко, О. Добровольський, К. Здобудь-Воля і Л. Мушкет приїхали на призначену квартиру, де їх чекали переодягнені чекісти. Розпочалася нарада, під час якої отаманів обеззброїли без жодного пострілу, причому особливо відзначився Іван Андреев, уповноважений Смілянського політбюро ГПУ, якого за цю операцію нагородили орденом Червоного Прапора [9].

Лише українські історики Ю. Шаповал, В. Пристайко та В. Золотарьов у своїй монографії «ЧК-ХПУ-НКВД в Україні» правильно відокремили постать Л. Мушкета від холодноярських отаманів: «Водночас у Києві, Єлисаветграді та Одесі заарештували інших отаманів Ю. Дроботківського, К. Здобудь-Волю, І. Лященка, Л. Мушкета, Г. Яковенка» [10, 89].

Дякуючи Р. Ковалю, який оприлюднив зміст «Архівної кримінальної справи № 1136 відносно Завгороднього І. З. та інших», знаємо, що 18 січня 1923 р. холодноярським отаманам висунули офіційне обвинувачення в бандитизмі, організації та участі у збройному виступі проти «советской влади», а 24 січня – звинувачувальний висновок. Цією ухвалою

справу холодноярських отаманів «судді» об'єднали зі справами інших повстанців – К. Здобудь-Волі, І. Ляшенка, Г. Яковенка, Ю. Дроботковського та Л. Мушкета.

У «Звинувачульному акті» зазначене наступне «...и в середине 1922 г. обстановка внутреннего фронта на грани Кременчугской, Николаевской и Екатеринославской губ. напоминала время расцвета повстанчества. К этому времени в Знаменском и Елисаветградском районах оперировали банды Завгороднего, Зализняка-Гупало и Черного Ворона, общей численностью 120 сабель, при пулемётах, обладающие весьма значительной активностью. Помимо этого, указанные банды располагали большими потенциальными силами в виде подпольных ячеек, организаций, повстанкомов и таемных сотен. Все эти скрытые кадры усиленно готовились к выступлению, дожидаясь момента всеобщего восстания, с тем, чтобы по общему сигналу подняться и стать в ряды действующих банд. Чрезмерная насыщенность этого района к.-р. элементами и высокая активность бандитизма заставили ПП обратить внимание на район Холодного Яра с его уцелевшими последними могилками бандитизма и контр-революции старой формации и тактики. Туда была брошена сильная ударная группа, которой после длительной разработки были достигнуты следующие результаты: выявлен и снят ряд существующих к.-р. повстанческих организаций, ликвидировано бандитское подполье, целиком захвачена группа лесных атаманов, и частично арестована группировка степных атаманов».

2-го лютого 1923 р. розпочала роботу Надзвичайна сесія Київського губерньського революційного трибуналу, до числа суддів якого увійшли М. Фриновський та начальник СОЧ Київського губвідділу В. Горожанин. Відповідно до її постанови: «Предопрошенный Мушкет Леонид Павлович, 28-ми лет, виновным себя признает. На предложение Здобуд-воли принять участие в повстанческой работе дает свое согласие».

Зі спогадів Г. М. Черненко: «Виявилось, що це був організатор національно-контрреволюційного заговору. Був суд. Гуляйполе розстріляли, а Леоніду дали 3 роки в'язниці. Таємно перевезли його в Київ (Лук'янівська в'язниця). А Женья хвора, знесилена не могла його (чоловіка) відшукати. Спасибі, добрі люди навчили, як це зробити. Продавши якісь речі, Женья переїжджає до Києва і три роки носить під в'язницю чоловікові передачі. Продавала свої речі, підробляла одноденними заробітками, допомагали друзі, рідні. Дуже тяжко було, вона дуже змарніла. Коли Леоніда звільнили, і вони приїхали в Золотоношу, то один із родичів сказав: «А в тюрме было лучше жить, чем стоять с передачей под тюрмой».

Перебіг подальших подій після винесення вироку повстанцям відтворює рапорт заступника повноважного представника на Правобережній Україні вищезгаданого М. Фріновського: «9-го февраля с/г кр(асноармей)цем внутреннего караула места заключения был подан обычный утренний кипяток в камеру № 1, где находились 14 человек, приговоренных чрезвычайной сессией КГРТ к высшей мере наказания. Вырвав из рук кр(асноармей)ца кипяток, один арестованный облил им кр(асноармей)ца, завладел его револьвером и выбежал из камеры». «... В это время остальные арестованные проникли из камеры». «... В это время остальные арестованные проникли из камеры в коридор, оттуда в канцелярию Тюрпода, где вооружились находившимися там 5 винтовками и открыли стрельбу из верхнего и нижнего этажа Тюрпода. Завязалась стрельба между караулом, своевременно вызванным, и злоумышленниками. Прибыв экстренно на место происшествия, мной был отдан приказ расстреливать арестованных при первой (же) попытке к побегу. Двое арестованных через верхние окна проникли во двор Тюрпода и бросились бежать, но были тут же убиты наповал. В результате перестрелки оказалось: убит кр(асноармее)ц Дивизиона тов. Абросимов и ранены кр(асноармей)цы того же дивизиона Лисин, Смердякин и Беспамятный. Ранен надзиратель ПП и КОГПУ тов. Щербак. Убиты следующие арестованные при попытке уйти из Тюрпода (дается список из 38 фамилий)» [11].

І далі в усіх нечисельних історичних дослідженнях одне й те саме – доля Леоніда Мушкета невідома.

У фондах Челябінської обласної наукової бібліотеки (Російська Федерація) міститься книга «Использование водной растительности в сельском хозяйстве» (Челябинск, 1960), автором якої є Леонід Павлович Мушкет [12]. Чи можливо, щоб «цей» Мушкет, був «нашим» Мушкетом. Нам дуже хотілося підтвердити цей факт. Працівники краєзнавчого відділу надали у наше розпорядження дві невеличкі статті, в яких мова йде про челябінського інженера-аграрника «Ода «чудикам» [13] та «Инженер-агроном» [14]. Особисто нами було виявлено ще дві публікації «Охотник за водослями» [15] та «Подводная целина» [16], які доповнюють інформацію про захоплення українського інженера.

Отже, ім'я Леоніда Павловича Мушкета стало відомим фахівцям Радянського Союзу у 40-х роках, коли він висунув ідею про те, що на території уральських озер (т. зв. «блакитна цілина») можна і потрібно організувати сільськогосподарське виробництво з вирощування рису, пшениці й інших злакових культур.

Зокрема, на користь перебування Л. Мушкета уже на початку 40-х рр. у Челябінську свідчить факт активної його співпраці з місцевими органами влади. Зокрема, 18 квітня 1942 р. Л. П. Мушкет будучи на той час інженером Кіровського заводу, виступав на засіданні Челябінського обкому партії з пропозицією використання водоростей челябінських озер в якості сировини для отримання етилового спирту [17, 134.]

Він був не лише автором теоретичної розробки, але і безпосереднім її виконавцем. Активну підтримку у цій справі йому надав голова одного із колгоспів, де існувало дослідницьке поле. Восени, після збору врожаю, Леонід Павлович розсилав за власний кошт зразки зерен для усіх бажаючих. А таких, як свідчить автор статті «Ода «чудикам» було чимало, адже у осінньо-весняний період поштарі до скромної однокімнатної квартири у старому будинку приносили листи мішками. Він намагався задовольнити попит усіх бажаючих. Одночасно вів записи про свої досліди.

Проведення сільськогосподарських експериментів було лише справою для душі. Основним місцем роботи Леоніда Павловича була викладацька робота у відділі підготовки кадрів Челябінського тракторного заводу. Реалізуючі себе як інженер-механік, він викладав цикл технічних дисциплін.

За свої ідеї/розробки в галузі освоєння «блакитної цілини» Леонід Мушкет був обраний дійсним членом Географічного товариства Радянського Союзу. Про це свідчать записи у «Известиях Всесоюзного географического общества» за 1948 р., коли Л. Мушкет інформував науковий загал про свої експерименти на одному із засідань Товариства у Москві : «инженер Л. П. Мушкет – Об использовании озерных водорослей» [18, 659] та за 1952 р.: «Л. П. Мушкетов продолжал работать по изучению и использованию в хозяйстве области озерных водорослей» [18, 683]. Леонід Павлович був достатньо обізнаний з подібними експериментами, які проводяться у різних країнах; стверджував, що з часом, коли буде збільшуватися потреба людства у продуктах харчування, воно неодмінно зверне свою увагу на можливість «блакитної долини» – прибереговий морський шельф та внутрішні водойми, на які не впливають явища природи.

Коли Леоніду Павловичу було за 70 років, з боку міністерства аграрної промисловості СРСР надійшло запрошення переїхати до Москви і проводити свої експерименти у власній лабораторії. Але вік узяв своє. Леонід Павлович відмовився.

Натомість у Челябінську він був місцевою родзинкою, його з радістю запрошували на виступи у Будинку культури, він брав участь у диспутах у місцевому Інституті культури, різних культурних об'єднаннях. Ось як про нього пише керівник літературного об'єднання Челябінського тракторного заводу, поет Юхим Григорович Ховив: «Собеседником и рассказчиком он был интереснейшим, его можно было слушать часами. Мне очень нравились его быстрая, немного лающая речь, мягкое украинское «г», точный образный язык. У него был выпуклый рот мыслителя, живые серые глаза, быстрые жесты, маленькая крепкая фигурка» [20].

Нам вдалося з'ясувати, що Леонід Павлович підтримував дружні стосунки з родиною міністра охорони здоров'я СРСР, академіком Б. В. Петровським, його дружиною К. Тимофєєвою – доктором геолого-мінералогічних наук, володарем Ленінської премії, яка

кілька разів відвідувала його у Челябінську. Сімейні історії переказують, що вона була його двоюрідною сестрою.

Яскравим є опис діяльності Леоніда Мушкета, який дивом зберігся в одному з регіональних журналів «Урал». Вважаємо за потрібне подати його повністю: «Квартира Леоніда Павловича Мушкета нагадує лабораторію ботаника: вона вся заставлена банками з самими різними водними рослинами. Ростає в озерах манник. Він містить стільки ж крохмалу, скільки кращі злаки. І у інженера з'явилася смілива думка: а не скрестить ли манник з пшеницею? Так і поступив: пилючка пшениці була нанесена на квітки манника. Осенню на ньому з'явилися великі колосся з насінням величини з пшеничного зерна!

Ще цікавішим виявився досвід з посівом рдеста в водоймі поруч з особняком господарства Челябінського тракторного заводу. Озеро заросло колоссями з великими листками. І до нього почали збиратися стайки гусей і уток.

О своїх досвідах інженер-агроном повідомив в Всесоюзну сільськогосподарську академію імені В. І. Леніна. Там його підтримали. В декількох колгоспах і совхозах Челябінської області ведеться дослідження водних культур для використання їх на корм» [21].

Що ж до особистого життя, нам відомо небагато. Після трьох років ув'язнення 31-річний Леонід Мушкет з дружиною Євгенією спочатку повертаються до Золотоноші, але неможливість влаштуватися на роботу змушує чоловіка поїхати до м. Ізюм Харківської області. З цього часу, в силу кількох причин, життєві шляхи Леоніда та Євгенії розійшлися.

Ми знаємо, що у Челябінську Леонід Павлович проживав разом зі своєю другою (?) дружиною, яка була його підтримкою, опорою і одним думцем. Вона залишила цей світ раніше за нього. Дітей у них не було. Останні свої роки український патріот, талановитий інженер, винахідник та агроном прожив у прийомній родині, яка надала йому можливість не занепасти духом, продовжувати мислити і реалізовувати свої задуми.

А єдина відома нам опублікована робота Л. Мушкета потрапила до історіографічної частини навчального посібника для студентів вузів «Екологія прибережно-водної рослинності» з наступною характеристикою: «Начинаючи з 50-х років, більше уваги почали приділяти дослідженню продуктивності прибережно-водної рослинності. ... Досліджується можливість використання водних рослин як корму для сільськогосподарських тварин. Розглядаються питання поширення рослин, умови їх вирощування, кормова цінність, способи заготовки, зберігання, культивування (Мушкет, 1960...)» [22, 9]. На неї роблять посилання російські вчені: М. Морозов у своїй докторській дисертації «Еколого-біотехнологічні шляхи формування і управління якістю поверхневих вод: Регіональні аспекти» [23], Г. Крилов та Н. Салатова у «Історія ботаничних і лісових досліджень» [24], В. Пашкевич у «Водні рослини і життя тварин» [25].

У 1994 р. Прокуратура України повторно розглядала справу холодноярців. Р. Коваль у своїй роботі «Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії» наводить уривок з постанови другого перегляду справи. На підставі цього документу, черкаський журналіст Т. Валах прийшла до висновку, що відповідно до нового рішення – «Висновку» від 4.10.1994 р. Леоніда Мушкета було реабілітовано [26]. На нашу думку, уривок з «Висновку» не дає цілковитих підстав для такого твердження. Саме з цією метою подаємо його за публікацією Р. Ковалю:

«Затверджую» Зам. прокурора Київської області, Державний радник юстиції 2 класу В. С. Калужний 4 жовтня 1994 р. Висновок по архівній кримінальній справі № 1136 відносно Завгороднього І. З. та інших.

... За вироком суду всі засуджені визнані винними та засуджені за те, що вони злочинно діяли проти Робітничо-Селянської Держави в інтересах поновлення влади буржуазії на Україні...

Вина засуджених Загороднього І. З., Голика-Залізняка М. Ф., Гупало Д. М., Компанієць Т. А., Добровольського О. Т., Ткаченко В. Ф., Дроботковського Ю. В., Яковенко Г. Ф., Здобудь-Воля, Ляшенко І. Я. повністю доведена в процесі попереднього та судового слідства...

Кваліфікація злочинних діянь Завгороднього І. З., Голика-Залізняка М. Ф., Гупало Д. М., Компанійця Т. А., Добровольського О. Т., Ткаченка В. Ф., Дроботковського Ю. В., Здобудь-Воля В. Я., Яковенко Г. Ф., Ляшенко І. Я., дана вірно, засудження їх являється обґрунтованим.

На підставі наведеного, у відповідності до ст. 2 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., п. 13 Постанови Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. «Про Тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» вважати Завгороднього (Загородній) І. З., Голика-Залізняка М. Ф., Гупало Д. М., Компанійця Т. А., Добровольського О. Т., Ткаченко В. Ф., Дроботковського Ю. В., Здобут (Здобудь)-Воля К. Я., Яковенко Г. Ф., Ляшенко І. Я. обґрунтовано засудженими по цій справі і не підлягаючими реабілітації.

Начальник відділу прокуратури Київської області, старший радник юстиції І. Ф. Ленчевський (підпис). Виконавець І. І. Целуйко (підпис)» [27].

У той же час, прізвище Мушкета Леоніда Павловича згадується у багатотомному виданні «Реабілітовані історією. Черкаська область», при цьому у тексті не зазначається номер постанови, а відповідно і рік, коли відбулась реабілітація [28, 224].

Висновки. Отже, підсумовуючи вище викладене, можемо стверджувати, що життя та діяльність Леоніда Павловича Мушкета, одного з активних учасників українського повстанського руху початку 20-х рр. вартє стати об'єктом історико-біографічного дослідження. Сподіваємося на появу нового джерельного та історіографічного матеріалу, зміст якого дозволить нам об'єктивно охарактеризувати такі два різні життя Л. Мушкета. А головне, відновити історичну справедливість у питанні його реабілітації.

Список використаної літератури

1. Суд Київщини майже через 100 років реабілітував холоднороських отаманів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.google.com/document/d/180rwT1B-qnLg6DFPnM4e-G-E2Jn4N9DPxGpIVdCt4VE/edit#heading=h.bk7r3jy5vvi8>
2. Приговор Украинской Социалистической Советской Республики // Горліс-Горський Ю. Ю. Холодний Яр: Документальний роман / Ю. Ю. Горліс-Горський. – Дрогобич, 2006. – С. 384–385.
3. Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу / Р. Коваль. – К.; Вінниця, 2006; Коваль Р. Операція „Заповіт”. Чекістська справа № 206 / Р. Коваль. – К., 2007; Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / Р. Коваль. – К., 1998 та інші.
4. Силка О. З. Мушкет Леонід Павлович / О. З. Силка, Л. І. Синявська // Пам'ять століть. – 2012. – № 5. – С. 84–90; Силка О. З. Леонід Мушкет: два життя однієї юдини / О. З. Силка, Л. І. Синявська // Гуржівські історичні читання. – 2012. – № 5. – С. 121–123.
5. Черненко Г. М. Моїм онукам дорогим... (Спогади сільської вчительки) / Г. М. Черненко. – Черкаси : [Черкас. ЦНТІ], 2011. – 180 с.
6. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 год. / Издание Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава, 1894. – 149 с.
7. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1895 год. / Издание Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава, 1895. – 157 с.
8. Адрес календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год. / Издание Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава, 1896. – Адрес-календарь. - разд. паг.
9. Кравців-Рожнецький В. Пастка для отаманів / В. Кравців-Рожнецький // Дзеркало тижня. – 2002. – № 32. – 24 серпня.
10. Шаповал Ю. ЧК-ХПУ-НКВД в Україні / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 605 с.
11. Валах Т. Воля або смерть в бою. Тільки не безчестя! Такий вибір зробили в Лук'янівській в'язниці отамани Холодного Яру / Т. Валах // Прес-Центр. – 2011. – 28.09(№ 39).
12. Мушкет Л. П. Использование водной растительности в сельском хозяйстве / Л. П. Мушкет. – Челябинск : Кн. изд-во, 1960. – 14 с.
13. Ховив Е. Ода „чудикам” : из воспоминаний [о писателе Б. Гринфельде, худож. С. Э. Блажевиче, дет. писателе Ю. Подкорытове, биологе Л. П. Мушкете, языкеводе Г. А. Туберте] / Е. Ховив // Челябинский рабочий. – 1995. – 6 сент.
14. Инженер-агроном // Урал. – 1962. – № 2. – С. 186.

15. Касюков И. Охотник за водорослями: [Опыт селекционера-любителя Л. П. Мушкета по разведению рдеста] / И. Касюков // Советская Россия. – 1959. – 22 октября.
16. Подводная целина // Огонек. – 1958. – Вып. 27. – С. 24.
17. Шведов В. Н. КПСС – организатор военного производства в 1941 – 1942 гг.: достижения науки / В. Н. Шведов. – Л. : Изд-во Ленинг. ун-та, 1982. – 143 с.
18. Известия Всесоюзного географического общества. Т. 80. – М. : Изд-во Ан СССР, 1948.
19. Известия Всесоюзного географического общества. Т. 84. – М. : Изд-во Ан СССР, 1952.
20. Ховив Е. Ода „чудикам” : из воспоминаний [о писателе Б. Гринфельде, худож. С. Э. Блажевиче, дет. писателе Ю. Подкорытове, биологе Л. П. Мушкете, языкеводе Г. А. Туберте] / Е. Ховив // Челябинский рабочий. – 1995. – 6 сент.
21. Инженер-агроном // Урал. – 1962. – № 2. – С. 186.
22. Садчиков А. П. Экология прибрежно-водной растительности / А. П. Садчиков, М. А. Кудряшов ; МГУ. – М. : НИА-Природа, РЭФИА, 2004. – 220 с.
23. Морозов Н. В. Эколого-биотехнологические пути формирования и управления качеством поверхностных вод: Региональные аспекты: дис. ... д-ра биол. наук: 03.00.18 / Н. В. Морозов. – Казань, 2003. – 493 с.
24. Крылов Г. В. История ботанических и лесных исследований в Сибири и на Дальнем Востоке / Г. В. Крылов, Н. Г. Салатова. – Новосибирск : Наука, Сибирское отд., 1969. – 275 с.
25. Пашкевич В. Ю. Водные растения и жизнь животных / В. Ю. Пашкевич. – Новосибирск : Наука, Сибирское отд., 1978. – 127 с.
26. Валах Т. Воля або смерть в бою. Тільки не безчестя! Такий вибір зробили в Лук'янівській в'язниці отамани Холодного Яру / Т. Валах // Прес-Центр. – 2011. – 28.09(№ 39).
27. Коваль Р. Додатки: документи з архівів СБУ : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: unknownwar.info/media/93c74a06/33_Dodatky.doc
28. Реабілітовані історією. Черкаська область. У 27 т. – Черкаси : Черкаський ЦНТІ, 2006. – Кн. 5. – 451 с.

References

1. The Court of Kyivshchyna nearly after 100 years rehabilitated Kholodny Yar's atamans [Electronic resource]. – Access mode: <https://docs.google.com/document/d/180rwTIB-qnLg6DFPnM4e-G-E2Jn4N9DPxGpIVdCt4VE/edit#heading=h.bk7r3jv5yvi8>.
2. The verdict Ukrainian Soviet Socialist Republic // Horlis-Horsky Y. Y. Holodnyi Yar: documentary novel / Y. Y. Horlis-Horsky. – Drohobych, 2006. – P. 384–385.
3. Koval R. When bullets were singing. Biographies of atamans of Holodnyi Yar and Chornyi Lis / R. Koval. – K.; Vinnitsa, 2006; Koval R. Operation «Zapovit». Chekists case № 206 / R. Koval. – K., 2007; Koval R. Atamans of Gajdamatcka edge: 33 biographies / R. Koval. – K., 1998, and others.
4. Silka O. Z. Mushket Leonid Pavlovich / O. Z. Silka, L. I. Syniavska // Memory of centuries. – 2012. – № 5. – P. 84–90; Silka O. Z. Leonid Mushket: two lives of a human / O. Z. Silka, L. I. Syniavska // Hurzhiyivski historical readings. – 2012. – № 5. – P. 121–123.
5. Chernenko G. M. My dear grandchildren ... (Memories of village teacher) / G. M. Chernenko. – Cherkassy [Cherk. CSTI], 2011. – 180 p.
6. Address-calendar and reference book of the Poltava province in 1894 / Publication of the Poltava provincial statistical committee. – Poltava, 1894. – 149 p.
7. Address-calendar and reference book of the Poltava province in 1895 / Publication of the Poltava provincial statistical committee. – Poltava, 1895. – 157 p.
8. Address-calendar and reference book of the Poltava province in 1896 / Publication of the Poltava provincial statistical committee. – Poltava, 1896. – Address-calendar. – sec. pag.
9. Kravtsiv-Rozhnetsky V. A Trap for Atamans / V. Kravtsiv-Rozhnetsky // Zerkalo Nedeli. – 2002. – № 32. – 24 August.
10. Shapoval Y. CHK-HPU-NKVD in Ukraine / Y. Shapoval, V. Prystaiko, V. Zolotarev. – K. : Abris, 1997. – 605 p.
11. Valah T. Freedom or death in battle. But do not disgrace! This choice is made in Lukyanovka prison atamans of the Holodnyi Yar / T. Valah // Press-Center. – 2011. – 28.09 (№ 39).
12. Musket L. P. Use of aquatic vegetation in agriculture / L. P. Musket. – Chelyabinsk : Bk. publishing house, 1960. – 14 p.
13. Khoviv E. An Ode to «freaks»: from memories [about the writer B. Grinfeld, artist S. E. Blazevic, children writer Y. Podkorytova, biologist L. P. Mushket, linguist G. A. Tuberte] / E. Khoviv // Chelyabinskiy Rabochiy. – 1995 – 6 September.
14. Engineer-agronomist // Ural. – 1962. – № 2. – P. 186.
15. Kasyuk I. The hunter behind algae: [Experience of breeder-amateur L. P. Mushket on cultivation of pondweed] / I. Kasyuk // Soviet Russia. – 1959 – 22 October.

16. Underwater virgin soil // Spark. – 1958. – Vol. 27. – P. 24.
17. Shvedov V. N. CPSU – the organizer of military production in 1941–1942 years: achievements of science / V. N. Shvedov. – L.: publishing house of Lening of univers., 1982. – 143 p.
18. News of the All-Union Geographical Society. T. 80. – M.: publishing house of An USSR, 1948.
19. News of the All-Union Geographical Society. T. 84. – M.: publishing house of An USSR, 1952.
20. Khoviv E. An ode to «freaks»: from memories [about the writer B. Grinfeld, artist. S. E. Blazevic, children. writer Y. Podkorytova, biologist L. P. Mushkets, linguist G. A. Tuberte] / E. Khoviv // Chelyabinskii Rabochiy. – 1995 – 6 September.
21. Engineer-agronomist // Ural. – 1962. – № 2. – P. 186.
22. Sadchikov A. P. Ecology of coastal aquatic vegetation / A. P. Sadchikov, M. A. Kudryashov; Moscow State University. – Moscow: NIA-Nature, REFIA, 2004. – 220 p.
23. Morozov N. V. Environmental and biotechnological ways of formation and management of surface water quality: The regional aspects: Dis. ... Dr. biol. Sciences: 03.00.18 / N. A. Morozov. – Kazan, 2003. – 493 p.
24. Krylov G. V. History of botanical and forestry research in Siberia and the Far East / G. V. Krylov, N. G. Salatova. – Novosibirsk: Science, Siberian Branch, 1969. – 275 p.
25. Pashkevich V. Y. Aquatic plants and animal life / V. Y. Pashkevich. – Novosibirsk: Science, Siberian Branch, 1978. – 127 p.
26. Valah T. Freedom or death in battle. But do not disgrace! This choice is made in Lukyanovka prison atamans of the Cold Ravine / Valah T. // Press Center. – 2011. – 28.09 (№ 39).
27. Koval R. Annexes: Documents from the archives of the SBU [Electronic resource]. – Access mode: unknownwar.info/media/93c74a06/33_Dodatky.doc.
28. Rehabilitated by history. Cherkassy region. In 27 v. – Cherkassy, Cherkassy CSTI, 2006. – Book 5. – 451 p.

Silka Oksana Zakharovna, candidate of historical science, assistant professor of Ukrainian studies, National University of Food Technologies

UNREHABILITATED HOLODNOYARETS MUSHKET LEONID PAVLOVICH

Abstract

Introduction. In the article the author shows his view on the life of Ukrainian patriot, a member of the national liberation struggle of the 20's XX century. L. P. Mushkets, as in modern Ukrainian historiography are no comprehensive studies regarding its role in the events of the formation of the Chornyi Lis Republic and Holodnyi Yar. About personality L. P. Mushket traditionally briefly mentioned only in publications on Kholodny otamans.

Purpose. Outline the main periods of the life course L. P. Mushket as personality and inventor.

Results. In the history of the national liberation struggle of the Ukrainian 1917–1923. The name Leonid Mushkets is next to the names of Ukrainian patriots are the result of treason and punitive actions of chekists, that were arrested, sent to Lukianivka prison and executed. But the unresolved question remains why the decision of the panel of judges from 10.18.2016. There is no record about rehabilitation engineer, inventor Leonid Mushket.

Originality. In the history of the national liberation struggle of the Ukrainian 1917–1923. The name Leonid Mushkets is next to the names of Ukrainian patriots are the result of treason and punitive actions of chekists, that were arrested, sent to Lukianivka prison and executed. But the unresolved question remains why the decision of the panel of judges from 10.18.2016. There is no record about rehabilitation engineer, inventor Leonid Mushket.

Conclusion. We can argue that the life and work of Leonid Pavlovich Mushket, one of the active participants of the Ukrainian insurgent movement early 20's worth it become an object of historical and biographical research. We hope that historians thoroughly dealing with Holodnyi Yar and the Chorniy Lis, is interested in the figure of Leonid musket and will be historical and biographical sketch, which will be in line with the research about holodnoyarciv. Convinced of the emergence of a new source and historiographical material, the content of which will allow us to objectively characterize these two different periods of life L. P. Mushkets. And most importantly, restore historical justice in the matter of his rehabilitation.

Keywords: national liberation struggle of the 20's XX century, Holodnyi Yar, Chorniy Yar, case Kholodny otamans rehabilitation.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 391:685.34. D12: 687.5.D1:172 (477)«1920»

Ю. С. Глушко

аспірантка кафедри
новітньої історії України
Запорізького національного університету,
e-mail: glushko_julia@meta.ua**КОНСТРУКТИВІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ МОДІ 1920-Х РР.**

У статті аналізується вплив авангардної течії конструктивізму та соціокультурних процесів в радянському суспільстві на розвиток моди 1920-х рр. Досліджено спробу створення власної радянської моди в рамках державного ідеологічного замовлення. Визначено теоретичні засади стилю в інженерії костюму та схарактеризовано практичне втілення конструктивістських проектів в унікальних моделях одягу. Вказано, що явище конструктивістського одягу не набуло поширення серед населення країни через екстравагантність стилю та експериментальний характер по організації візуального оформлення повсякденного життя нового типу суспільства.

Ключові слова: радянська мода, прозодяг, конструктивізм, виробниче мистецтво.

Постановка проблеми. Антропологічний поворот в історичній науці ХХ ст. привернув увагу істориків до явищ, які оформлюють життя «маленької людини». Зацікавленість повсякденними практиками значно розширила коло проблемних питань, які з незвичного ракурсу ілюструють історію. В цьому сенсі явище моди постає як універсальний маркер суспільно-історичних змін, що відбиває відношення між владою та соціумом, між членами суспільства тощо. Моду варто розглядати в подвійному ракурсі, оскільки вона пов'язана зі світом матеріального (наприклад, мода на одяг, меблі), і духовного (мода на певні думки, ідеї, висловлювання). Вона є продуктом взаємодії людини і середовища, людини і речі, людини і її «оболонки». Зв'язок з матеріальною культурою, а значить, – чинниками, що зумовлюють матеріальний розвиток соціуму, робить моду безумовно суспільним явищем. З цих позицій можна говорити про ідеологічність, соціологічність, економічність моди, про суспільне значення аспектів, що викликають її до життя. Таким чином, мода постає багатовимірним феноменом та являє собою складне поняття, а зміна силуету одягу досить часто відображає глибокі економічні, соціально-психологічні та політичні зміни, що відбуваються у суспільстві.

В умовах тоталітарного суспільства мода також виконує ідеологічну функцію, слугуючи режимові. Яскравим прикладом цього є СРСР 1920-х років, оскільки становлення молоді радянської держави органічно супроводжувалося не лише соціально-економічними змінами, а й трансформаціями у зовнішньому вигляді населення. У 1920-ті роки мода як і більшість соціальних явищ у країні була поставлена на агітаційну основу. Новий одяг розроблявся з урахуванням державних замовлень на пропаганду радянської дійсності. Прикладом такого замовлення став конструктивістський експеримент в одязі та тканинах. Послугуючись гаслом «ми світ зруйнуємо вщент, а потім ми новий світ збудуємо», авангардні художники повністю переглянули концепт одягу як такого, відкинули «буржуазні пережитки» костюму та в своїх ескізах втілили візуальний образ радянської людини, що відповідав реаліям нового типу суспільства. Україна, як складова частина СРСР, була втягнута в загальнорадянський контекст, і багато в чому дублювала соціокультурні трансформації, підфарбовуючи їх національним відтінком. Так відбулося і з модою: наслідуючи модні зразки центру, в українському фешн-житті вони пристосовувалися до локальних потреб та накладалися на розробки вітчизняних майстрів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що комплексні праці з історії впливу авангардного мистецтва на українську радянську моду зазначеного періоду відсутні. Загальні питання радянської моди досліджені у роботах З. Тканко [1], Т. Стриженової [2-3],

Дж. Бартлетт [4]. Розвиток конструктивізму як мистецької течії досліджують у своїх роботах О. Храмова-Баранова [5], С. Хан-Магомедов [6-7].

Метою статті є висвітлення впливу конструктивістської течії на формування нової інженерії українського радянського одягу та дослідження його особливостей.

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про генезу конструктивізму як мистецького явища, варто виділити його в системі культури ХХ століття. Будучи складовою частиною авангарду, конструктивізм відбивав в собі основні принципи модерного мистецтва. По-перше, авангардні стилі радикально поривають з минулим, традиція вже не несе ніякої цінності. По-друге, вони проголошують свободу творчості та експерименту. Можливо, саме тому в період 20-х років минулого століття з'являється безліч новаторських напрямків у мистецтві. По-третє, переглядаються взаємовідносини художника та публіки: митець прагне шокувати натовп, який не здатен оцінити нове слово в мистецтві, але поруч з цим майстер зацікавлений у реакції глядачів [8, 265]. До того ж, авангарду властиве утопічне уявлення про мистецтво як силу, що здатна змінити світ, зруйнувати стару і створити нову реальність. Наприклад, найрадикальніші з авангардистів – футуристи – прямо говорили про свою спільну місію з комунізмом: «Футуризм (революційне мистецтво) так само, як і марксизм (революційна наука) призначений за своєю природою жити революцією» [9, 7]. За допомогою мистецтва авангардисти намагалися знищити шаблон, під яким вони розуміли дореволюційну дійсність. Однак, після революції грань між мистецтвом і реальною дійсністю була зламана, а отже прийшов час для нового виду мистецтва-життєбудівництва, яке було тісно пов'язане з виробництвом.

На цій хвилі і з'являється конструктивізм з гаслом «Мистецтво повинне не прикрашати життя, а формувати його дійсність – речі, що оточують людину» [10, 77]. Країна зійшла з традиційного лінійного шляху, і стилі мистецтва, які могли б історично скластися, не відбулися. Замість цього, нав'язана комуністична модель розвитку створила штучний стиль-конструювання, «виробниче мистецтво».

У розвитку радянського конструктивізму виділяють два етапи: від кінця 1910-х рр. та з 1922 р. до початку 1930-х рр. [11]. На першому етапі стиль мав теоретичний характер: концепція напрямку була сформульована в статтях О. Гана, Б. Кушнера, В. Степанової та інших [2, 27]. Практичне застосування нові ідеї знайшли у декораціях театру В. Меєрхольда. О. Весніна, Л. Курбаса. Окрім цього, ранній конструктивізм застосовувався в агітаційному дизайні, в кіно, поліграфії та рекламі, та пов'язаний з іменами Д. Вертова, О. Родченка, Л. Попової.

Харків – столиця України в 1919-1934 рр. – був також і столицею конструктивізму, де активно розроблювали своє бачення напрямку Василь Єрмілов, Марія Синякова. У 1927-1930-х рр. тут виходять журнали «Нова генерація. Журнал лівих напрямків мистецтва» та альманах «Авангард» [12]. Саме в Харкові в цей час працює «батько українського конструктивізму» Вадим Меллер [13], якому надзвичайно близькою була ідея соціально-перетворювальної місії конструктивізму. Окрім Харкова, осередками авангардного мистецтва в Україні були Київ та Одеса. Російські конструктивісти – В. Маяковський, О. Родченко, В. Степанова – в цей час об'єдналися навколо журналу «ЛЕФ».

Відправною точкою другого періоду розвитку стилю стало видання міжнародного мистецького журналу «Вещь» [11], а наступні десять років стали періодом, коли класичний конструктивізм включили до радянської ідеологічної програми. Для формування нової радянської свідомості широко використовувалася трансформація побуту: з'являлись фабрики-кухні, будинки-комуни, робочі клуби. В цей же час конструктивізм проникає у промисловий дизайн – художниками створюється текстиль та новий тип одягу. Визначною подією цієї фази розвитку напрямку стала Міжнародна виставка декоративних мистецтв і художньої промисловості в Парижі (1925 р.). На ній радянський павільйон дебютував з конструктивізмом в архітектурі, дизайні меблів та інтер'єру, текстильному дизайні. На виставці демонструвалися архітектурні розробки В. Татліна та братів Весніних, театральні проекти братів Стенбергів, фотомонтаж О. Родченка до поеми В. Маяковського «Про это» та багато іншого.

В цей же час бере початок історія конструктивістської реклами – плакати, вивіски, вітрини, кіноплакати – яскраві та сміливі, були виконані за ескізами В. Степанової, С. Семенова, Г. Вельського, братів Стенбергів. Особливою популярністю користувався творчий тандем О. Родченка та

В. Маяковського, які разом створювали рекламу для радянської промисловості.

Характерними ознаками конструктивізму стали раціоналізм, геометризм, точність і лаконічність форм, цілісність зовнішнього вигляду предмета. Показовим розкошам конструктивісти намагалися протиставити простоту утилітаризму речей. Художники-конструктивісти відкинули традиційне уявлення про мистецтво, замінивши його сучасним технологічним процесом, оскільки створення конструкцій, форм та матеріалів, необхідних для творчості, було можливе на виробництві.

В архітектурі та дизайні стильовими особливостями конструктивізму були акцентування технічних деталей – кріплень, ручок, просторове виділення об'ємів, що мали різне призначення. В графічних видах творчості широко застосовувалися фотографія та фотомонтаж (замість мальованої ілюстрації) та елементи наборної графіки (шрифти), композиція підкорювалася прямокутним ритмам. В кіномистецтві конструктивізм проявився в принципі монтажу та переважанні документальних кадрів над ігровими, в фотографії – геометризації композиції, специфічному ракурсі зйомки. Стабільною була і кольорова гамма конструктивізму – чорний, червоний, білий, сірий з невеликими вкрапленнями синього та жовтого.

Конструктивістський експеримент в одязі бере свій початок з розробок геометричних малюнків тканин, які отримали неофіційну назву «перша радянська мода».

До революції в Російській імперії переважна більшість одягу для широких верств населення виготовлялася кустарним способом з домотканого полотна. На текстильних фабриках виготовляли в основному ситець, який був зорієнтований на певну категорію споживачів: містян, селян та зарубіжних покупців. За роки громадянської війни та революції стан легкої промисловості значно погіршився, і товарний голод на тканини відчувався аж до 1930-х рр.

З утвердженням радянського режиму, особлива увага почала приділятися естетичній стороні тканин. Для оновлення текстилю до розробки принципово нових малюнків тканин були залучені радянські авангардисти Л. Попова та В. Степанова, які вважали, що з революцією на перший план постали задачі створення сучасних та корисних речей на виробництві [14, 27]. Художниці розроблювали новий геометричний орнамент на заміну рослинному, який, на їх думку, застарів. Варвара Степанова виділила головні завдання, які стояли перед художником на виробництві: 1) боротьба з кустарщиною в роботі художників; прагнення органічно пов'язати художника з виробництвом; викорінення старого підходу до споживання; 2) встановлення зв'язків з модними журналами та кравецькими майстернями; 3) покращення смаку споживачів та залучення їх до активної боротьби за раціональну тканину та костюм [15, 137]. Тканини конструктивістів містили чітку «циркульну» орнаментику у вигляді кіл, квадратів, смуг, клітин з контрастними кольорами. Варто зауважити, що Степанова і Попова були художниками, а не працівниками промисловості, тому вони часто не брали до уваги специфіку тканини, з якою працювали, головним для них був малюнок. Саме тому дуже часто при розкрії тканини відбувалося небажане зміщення ритмів малюнка. Конструктивістські тканини протримались трохи більше року, після чого художники знову почали включати в свої орнаменти рослинні мотиви. Паралельно зі Степановою і Поповою малюнки для тканин розробляли також О. Веснін, В. Мухіна та інші.

З 1923 р. головним напрямком у радянському дизайні стає розробка конструктивістами варіацій повсякденного одягу. Художники заявляли, що костюма «взагалі» не існує, а є спеціальний одяг, для певного функціоналу. Весь одяг конструктивісти поділили на три групи: прозодяг, («производственная одежда») тобто одяг для роботи, що

розрізняється залежно від виду роботи, спецодяг, призначений для роботи в особливих умовах, та спортодяг [3, 82]. В розробці нових типів одягу митці прагнули втілити головну концепцію конструктивізму: замінити художні та стильові прийоми формотворення одягу на функціонально-раціональні.

Ця ідея чітко проявилася в текстах Варвари Степанової, головного теоретика конструктивістів в галузі проектування одягу. Художниця писала: «Мода, що психологічно відображала побут, звички, естетичний смак, поступається місцем одягу, що організований для роботи у різних галузях праці... одягу, який можна показати тільки в процесі роботи у ньому... Весь декоративний і прикрашаючий бік одягу знищується лозунгом «зручність і доцільність костюму для даної виробничої функції»... В організації сучасного костюма треба йти від завдання до його матеріального оформлення. Від особливостей роботи, для якої він призначений, до системи покрою» [16, 65]. Конструктивісти вважали, що прозодяг мав стати своєрідним інструментом працівника поряд з безпосередніми знаряддями праці, мав продовжувати лінії тіла та верстатів. Серед основних особливостей прозодягу вони виділяли функціональність і доцільність. Проектувалися костюми, які оформлювали різні функції: прозодяг вантажника, прозодяг вуглекопа, прозодяг інженера-конструктора. Такий «технічний» раціоналізм костюма мав підкреслювати рух людини. Окрім В. Степанової, практично розробляли ідею прозодягу Л. Попова та О. Родченко, чоловік Степанової. Разом вони виготовили виробничий одяг художника за ескізами Родченка, в якому і працював художник [7, 288]. Це був костюм дизайнера, що складався з комбінезону з великими кишнями та нашитими на них меншими кишнями для інструментів. Форма і розміри їх були ретельно продумані. Всі елементи костюма, що піддавалися зношенню в процесі роботи (комір, борти, манжети, кишень, пасок) були виконані зі шкіри.

Чільне місце в розробці прозодягу належить Олександрі Екстер. Принципи конструктивізму перш за все художниця втілювала в сценографії, в ескізах до театральних костюмів. Але найперший досвід проектування та дизайну одягу вона отримала працюючи в арт-лі декоративно-прикладного мистецтва «Вербівка» [17]. Створюючи одяг та аксесуари, художниця разом з митцями-авангардистами Любов'ю Поповою, Ніною Генке-Меллер (дружиною Вадима Меллера) та Казимиром Малевичем поєднували модерні художні течії з народною вишивкою. У 1915 р. майстрині влаштовують у Московській галереї Лемерсьє «Виставку сучасного декоративного мистецтва Півдня Росії», що викликала широкий розголос у пресі та серед публіки [18, 67]. В 1920-х роках Екстер захоплюється розробками побутового костюму, що було виявом цікавості до виробничого мистецтва. Художниця була прибічником функціонального костюма, що стає зрозумілим з її теоретичних розробок: «... так як у нас в більшості переважає трудовий елемент, то одяг повинен бути пристосований для трудящих і для того виду робіт, які в ньому виконуються» [19, 4-5].

Проекти раціонального одягу, розроблені Екстер, найяскравіше ілюструють основні засади конструктивізму: геометричність, зручність, функціоналізм. В журналі «Красная нива» художниця презентувала свої розробки раціонального одягу. «Костюм широкого вжитку мав складатися з простих геометричних форм – прямокутника, квадрата, трикутника; ритм кольору, закладений в них, цілком урізноманітнить зміст форми. Типи одягу... цілком утилітарні, бо складаються з ряду частин, і одягаючи чи знімаючи їх, людина видозмінює і саму форму одягу і його призначення. Виконаний з простих матеріалів (полотно, сатин, кустарний шовк, сирець, шерсть) цей одяг, легко видозмінюючись, не може набриднути, і людина, одягнена в нього, за бажанням завжди може змінити його силует та колір, оскільки окремі частини одягу різного кольору» [20, 31]. Описані моделі одягу – два жіночих комплекти та чоловіча робоча куртка зі шкіряними карманами. Перший жіночий ансамбль (вихідний костюм) складався з прямої сукні, поверх якої одягалася біла блуза та безрукавка. Звільняючись поступово від елементів костюму, можна було отримати святкову сукню та робочий одяг відповідно. В основі другого комплекту лежала темна домашня сукня, на яку одягалася світла сорочка, що перетворювала одяг на святковий костюм. Жіночий службовий прозодяг складався з нижньої легкої сорочки [20, 31], яка доповнювалася шкіряними манжетами, що були найбільш доцільними для канцелярської роботи. Поверх сорочки

надягалася довга безрукавка іншого кольору з кишенями і шкіряним поясом. Художниця вдало суміщала в одязі геометричні фігури, поєднувала різні за фактурою і візуальним ефектом тканини. Відмінною рисою розробок Екстер стали складні варіабельні комплекти, що трансформувалися, та намагання об'єднати ідеї прозодягу з загальним образним рішенням зовнішнього вигляду людини.

Другий стильовий напрямок конструктивного костюму – спецодяг. «Особливе місце... займає спецодяг, що має більш точні специфічні вимоги та деяку апаратну частину в костюмі. Такими є костюми хірурга, пілота, робітників кислотної фабрики, костюм для полярних експедицій» – пояснювала В. Степанова [16, 68]. По суті, це був різновид прозодягу для специфічних умов роботи. Так, конструктивісти запропонували різні варіанти виробничих костюмів для пожежників, будівельників, продавців. Серед них превалювали комбінезони з кишенями, із застібками на блискавці, що не втратили і в наші дні своєї актуальності. Вперше була запропонована форма комбінезона для жінок будівельних професій, що було сміливою новаторською пропозицією, оскільки до цих пір жінки не працювали в брюках [21, 118]. Для спецодягу пропонувались сині, сірі та коричневі кольори.

Окремо митці виділяли спортодяг, оскільки його вважали новим видом масового одягу для відпочинку. З 1920-х рр. фізична культура входила в державну концепцію оздоровлення людини, а особлива увага приділялась підтриманню і збереженню здоров'я жінок, які були ослаблені голодом і війною. За задумом конструктивістів, спорт одяг мав відповідати всім вимогам прозодягу, і знову ж таки, видозмінюватися в залежності від характеру спорту. Особливістю цього одягу мала стати обов'язкова наявність чітких розпізнавальних знаків у вигляді емблем або форми і кольору костюма, аби розрізнити команди між собою. Колір спортодягу був одним з найбільш ефективних чинників, адже спортивні змагання зазвичай відбувалися на великому просторі, а показові спортивні свята при величезній кількості глядачів. «Форма спортодягу повинна виходити з тих чи інших кольорових комбінацій. Головна ж вимога крою спортодягу всіх видів спорту – мінімум одягу і простота його одягання і носіння... майже повна відсутність застібок і примітивний крій» – наголошувала В. Степанова [16, 68]. Проекти спортодягу представляли собою комплекти з сорочок, футболок та шортів, які в жіночому костюмі замінювалися спідницями. Кольорова гамма одягу була представлена червоним, чорним, сірим та білим кольорами з контрастними емблемами у вигляді зірок та смуг.

Осторонь від концепції прозодягу знаходяться проекти Володимира Татліна, однак саме вони заклали основи дизайнерського підходу до конструювання практичного одягу. Татлін займався проектуванням речей побуту, але у 1923-1924 рр. він створює ескізи чоловічого та жіночого «повсякденного нормаль-одягу», який мав випускатися масово і призначався для щоденного носіння. Дизайнер намагався удосконалити традиційні речі – пальта, куртки, брюки. Моделі Татліна вважалися зручними, ретельно продуманими і цілком підходящими для життя, оскільки він користувався лозунгом «Ні до нового, ні до старого, а до потрібного» [6, 367]. Художник розробив ряд елементів чоловічого одягу, при створенні якого головна увага приділялась раціоналізації моделей. Так, чоловіче пальто за ескізом Татліна було трохи розширене в плечах і корпусі і звужене донизу, що дозволяло утримувати тепло за рахунок створення повітряного прошарку. Крій пальта був виконаний таким чином, аби не обмежувати природнього положення тіла: кишені розташовуються відповідно довжини рук. До того ж, пальто мало дві змінні пристібні підкладки – фланелеву на осінь, та хутряну (баранячу) на зиму, які кріпилися до верхнього непромокаючого чохла. Чоловічий костюм для повсякденного використання мав звужені донизу рукава та брюки і комбінований комір. За задумом митця «цей одяг виконаний з розрахунком: бути теплим та гігієнічним, не сковувати рухи та носитися довше» [7, 284].

Час авангардного мистецтва добігав кінця. В 20-ті рр. ХХ ст. відбулася полеміка між конструктивістами та їх опонентами. Всього кілька років по тому сталінська культура

повернулася до канонів традиційної естетики, а модний конструктивізм був повністю знищений.

Висновки. Попри вагомій розробки конструктивістів, прозодаг не набув значного поширення серед населення. Причиною цього було небажання робітничого класу змінювати свій звичний зовнішній вигляд на незрозумілий пафосний авангардний костюм. Спортодаг взагалі залишився лише розробкою на папері.

Розроблені конструктивістами нові зразки одягу стали специфічною модою в прямому сенсі слова, адже були створені для неелітарних верств суспільства і мали виконувати виключно захисну функцію, не були престижними, бо призначалися для роботи. Модерний експеримент конструктивістів варто розглядати лише як надану творчій інтелігенції задачу формування нового образу нової людини.

Однак прозодаг – це перша спроба проектування власної лінії одягу, що не дивлячись на оригінальність та новизну, виконувала все-таки замовлення влади. Розрив з минулим світом у будь-яких його проявах вимагав створення таких зразків, які б за формою та змістом виконували консолідуючу функцію для молодого суспільства.

Література

1. Тканко З. О. Мода в Україні ХХ століття / З. О. Тканко. – Львів : Артос, 2015. – 236 с.
2. Стриженова Т. К. Из истории советского костюма / Т.К. Стриженова. – М. : Советский художник, 1972. – 112 с.
3. Стриженова Т.К. Советский костюм за 50 лет / Т.К. Стриженова // Журнал МОД. – 1967. – № 3 – С. 25-31.
4. Бартлетт Дж. FashionEast: призрак, бродивший по Восточной Европе / Дж. Бартлетт. // Пер. с англ. Е. Кардаш. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 360 с.
5. Храмова-Баранова О. Л. Український конструктивізм, його особливості і представники / О. Л. Храмова-Баранова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2006. – № 10. – С. 109-113.
6. Хан-Магомедов, С. О. Конструктивизм – концепция / С.О. Хан-Магомедов. – М. : Стройиздат, 2003. – 576 с.
7. Хан-Магомедов, С.О. Пионеры советского дизайна / С. О. Хан-Магомедов. — М. : Галарт, 1995. — 424 с.
8. Бранская Е. В., Панфилова М. И. Модерн, модернизм, постмодернизм (к определению понятий) / Е. В. Бранская, М. И. Панфилова // Международный научный журнал «Инновационная наука». – 2015. – № 3. – С. 264-266.
9. Горлов Н. О футуризмах и футуризме: (По поводу статьи тов. Троцкого) / Н. Горлов // ЛЕФ. – 1923. – № 4. – С.6-15.
10. Филичева Н. В. К вопросу о художественном стиле 20-30-х гг. XX века в России и Западной Европе (конструктивизм) / Н. В. Филичева // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. – 2001. – № 2. – С. 75-83.
11. Конструктивізм [Електронний ресурс] / Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5014
12. Карта провінціального авангарда [Електронний ресурс] / Арзамас. – Режим доступу : <http://arzamas.academy/materials/646>
13. Експресивний конструктивізм Вадима Меллера [Електронний ресурс] / Бібліотека українського мистецтва. – Режим доступу : <http://uartlib.org/ekspresivniy-konstruktivizm-vadima-mellera/>
14. Брик О. М. От картины к ситцу / О.М. Брик // ЛЕФ. – 1924. – № 2. – С. 27-34.
15. Советское декоративное искусство 1917-1945: очерки истории / [В. Василенко, В. Толстой и др.]; отв. ред. В.П. Толстой. – М. : Искусство, 1984 – 256 с.
16. Варст. Костюм сегодняшнего дня – прозодежда / Варст // ЛЕФ. – 1923. – № 2. – С.65-68.
17. Экстер та її студія [Електронний ресурс] / Бібліотека українського мистецтва. – Режим доступу : <http://uartlib.org/oleksandra-ekster-ta-yiyi-studiya-kiyiv-1918/>
18. Пригоди авангарду: Вадим Меллер, Ніна Генке-Меллер, Ніна Ветрова-Робінсон: каталог виставки / [авт.-упоряд. О. Петрова, С. Папета, Г. Коваленко]. – Київ : Національний художній музей, 2004. – 104 с.
19. Экстер А. А. В конструктивной одежде / А. А. Экстер // Ателье. – 1923. – № 1. – С.4-5.
20. Экстер А. А. Простота и практичность в одежде / А. А. Экстер // Красная нива. – 1923. – № 21. – С.31.
21. Каминская Н. М. История костюма / Н.М. Каминская. – М. : Легкая индустрия, 1977. – 128 с.

References

1. Tkanko, Z. O. (2015). Fashion in Ukraine of the XX century. L'viv: Artos (in Ukr.)
2. Stryzhenova T. K. (1972). About the history of the costume. Moscow: Sovetskyi khudozhnyk (in Rus.)

3. Stryzhenova T.K. (1967). Soviet costume for 50 years. Zhurnal MOD (Fashion journal), 3, 25-31 (in Rus.)
4. Bartlett, Dzh. (2011) FasionEast: the Ghost, which wandered through Eastern Europe Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie (in Rus.)
5. Khramova-Baranova, O. L. (2006). Ukrainian Constructivism, its features and representatives. Visnyk Kharkivskoi. derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv (Kharkiv State Academy of Design and Fine Arts bulletin), 10, 109-113 (in Ukr.)
  1. Khan-Mahomedov, S. O. (2003). Constructivism – concept. Moscow: Stroyzdat (in Rus.)
  2. Khan-Mahomedov, S.O. (1995). Pioneers of Soviet design. Moscow: Halart (in Rus.)
  3. Branskaia, E. V., Panfylova, M. Y. (2015) Modern, modernizm, postmodern (to the definition of concepts). Mezhdunarodnyi nauchnyi zhurnal «Ynnovatsyonnaia nauka» (International scientific journal «Innovative Science»), 3, 264-266 (in Rus.)
  4. Horlov, N. (1923). About Futurists and Futurism: (Concerning the Article of Comrade Trotsky). LEF (Left art's front), 4, 6-15 (in Rus.)
  5. Fylycheva, N. V. (2001). To the question of the artistic style of the 20-30-ies. XX century in Russia and Western Europe (constructivism). Nauchno-tekhnicheskyy vestnyk ynformatsionnykh tekhnolohiy, mekhaniky y optyky (Scientific and Technical Bulletin of Information Technologies, Mechanics and Optics), 2, 75-83 (in Rus.)
  6. Encyclopedia of Modern Ukraine. Constructivism. Retrieved from http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5014 (in Ukr.)
  7. Arzamas. Map of the Provincial Avant-Garde. Retrieved from <http://arzamas.academy/materials/646> (in Rus.)
  8. Library of Ukrainian Art. Vadim Meller's Expressive Constructivism. Retrieved from <http://uartlib.org/ekspresivniy-konstruktivizm-vadima-mellera/> (in Ukr.)
  9. Bryk, O. M. (1924). From painting to chintz. LEF (Left art's front), 2, 27-34 (in Rus.)
  10. Vasylenko, V., Tolstoi, V. et. al. (1984). In V. Tolstoi (Ed.). Soviet decorative art 1917-1945: essays of history. Moskva : Yskusstvo (in Rus.)
  11. Varst (1923). Today's costume is working clothes. LEF (Left art's front), 2, 65-68 (in Rus.)
  12. Library of Ukrainian Art. Exter and her studio. Retrieved from <http://uartlib.org/oleksandra-ekster-ta-yyi-studiya-kiyiv-1918/> (in Ukr.)
  13. Petrova, O., Papeta, S., Kovalenko H. (2004). Avant-Garde Adventure: Vadym Meller, Nina Muller-Henke, Nina Vetrova-Robinson: Exhibition Catalog. Kyiv : Natsionalnyi khudozhnii muzei (in Ukr.)
  14. Exter, A. A. (1923). In constructive clothes. Atelie (Atelier), 1, 4-5 (in Rus.)
  15. Exter, A. A. (1923). Simplicity and practicality in clothes. Krasnaia Nyva (Red field), 21, 31 (in Rus.)
  16. Kamynskaia, N. M. (1977). History of the costume. Moscow: Lehkaia yndustryia (in Rus.)

Glushko Yulia Sehiivna, Postgraduate student of modern history of Ukraine Department, Zaporizhzhya National University.

CONSTRUCTIVIST STREAM IN UKRAINIAN SOVIET FASHION OF 1920

Abstract.

Introduction. The article traces the impact of the art constructivism on the fashion's advancement in the Soviet state in 1920ies.

Purpose. This research aims to analyze the role of the avant-garde art in the branch of the fashion clothes' industrial projecting.

Results. In totalitarian societies, fashion is the instrument of the new social consciousness's, mass-views' and tastes' formation. During the first decades of USSR's existing, the constructivist artists were involved in these tasks' realization because they assert the art's transforming role. The goal of constructivism was changing of the Soviet society's everyday surrounding by the implementation of utilitarian working clothes for different branches of industry.

During the realization of the new vision of industrial art, the first attempt of constructivists was creating of the specific textile concept. Using the constructivist textile, they wanted to solve the problem of industrial producing of clothes for defeating the deficiency of goods. But the modern textile samples had been very soon ousted by traditional ornaments.

The artists also created the samples of clothes which, on the one hand, embodied the art and style principles of constructivism – bright and contrast colors, regular geometric forms, and removable parts. On the other hand, these samples were in accordance with the state demands – full absence of décor, asceticism, economical.

Originality. This research article doesn't pretend on the exhaustive disclosure of Ukrainian Soviet fashion's advancement. It clarifies the details of the interaction between fashion, state demands, and constructivism.

Conclusion. The achievements of constructivists in new types' of Soviet clothes creation weren't fully implemented in the everyday life sphere. In general, these achievements stayed in the sketch form. The submission of the art to the state and traditional esthetic's returning reduced the impact of constructivism on the textile and clothes industry. But this art experiment was the first attempt of the own unique conception's creation for the young Soviet state.

Keywords: Soviet fashion, working clothes, constructivism, industrial art.

Одержано редакцією 10.02.2017

Прийнято до публікації 02.05.2017

УДК 94 (477) «1941 – 1945» – 0. 58. 244

О. Г. Перехрест

д. і. н., професор кафедри

всесвітньої історії та

міжнародних відносин

Черкаського національного

університету ім. Б. Хмельницького

e – mail : cherkassy_2013@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ТА МАТЕРІАЛЬНІ ВТРАТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В РЕЗУЛЬТАТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИБОРСТВА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

У статті в контексті українсько-польського військово-політичного протиборства під час Другої світової війни зроблена спроба оцінити людські та матеріальні втрати в сільській місцевості на Волині, Поліссі та в Галичині.

Ключові слова: українсько-польське військово-політичне протиборство, селянський сегмент протиборства, масові вбивства, нищення житла і господарств, трагедія українців і поляків.

Постановка проблеми. Одним із вагомих досягнень вітчизняної історичної науки останніх десятиліть стало дослідження тих аспектів історії України, які з ідеологічних мотивів або зовсім замовчувалися, або ж подавалися у версіях, що не відповідали дійсності. У переліку таких тем – трагічні події, пов'язані з українсько-польським військово-політичним протиборством на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. У контексті зазначеного особливо актуальним є дослідження селянського сегменту цього протиборства, адже саме сільські мешканці української та польської національностей зазнали багатотисячних людських жертв та величезних матеріальних втрат. Важливість дослідження цього сегменту зумовлюється й тією обставиною, що він є складовою історії власне ОУН і УПА, й без його висвітлення вона буде неповною, адже в загонах УПА і збройних польських формуваннях, які нищили селянські господарства й безвинних й беззахисних селян, більшість особового складу становив селянський контингент.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українсько-польському протистоянню в період Другої світової війни у вітчизняній історіографії вже присвячено самостійний блок [1]. Серед праць, в яких селянський аспект у контексті українсько-польського протистояння одержав певне висвітлення, слід назвати дослідження І. І. Ільюшина, С. А. Макарчука, Ю. Ю. Сливки, В. В. Трофимовича та ін. [2]. Разом з тим, вказані автори не ставили завдання спеціально дослідити демографічні та матеріальні втрати в сільській місцевості в рамках означеної події, то ж розглядають це питання фрагментарно або на дотичному рівні. Водночас є необхідність, використовуючи наявні документальні та інші джерела, спробувати встановити загальну кількість загиблих сільських мешканців в українсько-польській війні та окреслити розміри завданої матеріальної шкоди селянським господарствам.

З огляду на зазначене **метою** заявленої публікації є оцінка розмірів демографічних і матеріальних втрат сільського соціуму під час українсько-польського протиборства в 1943 – 1944 рр.

Виклад основного матеріалу. Чималими були людські і матеріальні втрати в зв'язку з польсько-українським військово-політичним протиборством в роки війни на Волині, Поліссі та в Галичині. Не вдаючись у причини та перебіг подій у рамках цього конфлікту, зауважимо, що в тій боротьбі обидві сторони не раз включали до числа своїх противників мирних селян й жорстоко

розправлялися з ними, вдаючись до обопільних масових убивств, нищення житла та господарства. Оцінюючи засоби взаємної боротьби двох сторін, український історик С. Макарчук наголошує, що «у способах нищення людей українські загони і боївки, рівно ж як і польські, не дуже різнилися від німців» [3, 372]. Для підтвердження цього наведемо лише декілька фактів із багатьох зафіксованих джерельних свідчень, які показують увесь трагізм ситуації. При цьому наголосимо, що вони не є односторонніми й засвідчують трагедію і українців і поляків, і в тому числі насильство здійснене обома сторонами, і які, за оцінкою провідного вітчизняного дослідника українсько-польського протиборства В. Трохимовича «дихають слізьми, трагедією, криками душі» [4, 4].

Так, у радіограмі, яка надійшла 14 квітня 1943 р. до УШПР від командування партизанського загону ім. М. Хрущова, повідомлялося, що «... у Цуманському районі Волинської області перед сотнею національної армії поставлене завдання знищити поляків і всі населені пункти спалити до 15 квітня 1943 р. 25 березня вирубано населення і спалені пункти Заулок, Галинівка, Мар'янівка, Перелисянка та ін.» [5, 65].

У доповідній записці, направленій 28 травня 1943 р. секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову та начальнику УШПР Т. Строкачу командуванням об'єднаних партизанських загонів Ровенської області, повідомлялося, що «В основному діяльність націоналістів до останнього часу спрямована на знищення польського населення, польських сіл... В селах райцентрів Степань, Деражна, Рафаловка, Сарни, Висоцьк, Владимирець, Клевань та інших націоналісти проводять масовий терор по відношенню до польського населення та сіл, причому необхідно відзначити, що націоналісти не розстрілюють поляків, а ріжуть їх ножами та рубають сокирами незалежно від віку і статі... У селах Березно, Чайково, Сехи Володимирецького та Висоцького районів націоналісти повністю вирізували населення і спалили понад 2000 будинків.

У зв'язку з великим терором націоналістів польське населення почало організовуватися та чинити опір націоналістам. Німці почали допомагати полякам зброєю, створюючи одночасно польську поліцію замість української, яка відійшла до націоналістів. ...У південних районах області – Дубно, Сарни, Млинув, Клевань та інших німці озброюють поляків гвинтівками та кулеметами для боротьби проти партизанів і націоналістів, однак випадків виступів поляків проти партизанів ще не помічено... Населення польських сіл у зв'язку з відсутністю зброї створює групи самооборони, на озброєнні яких знаходяться сокири, вила, коси, піки і т.д... Поляки спільно з німцями беруть участь в операціях проти націоналістів, так ними повністю спалені село Трипутні і частково Грані, як найбільш націоналістичні» [5, 76 – 77].

У звіті від 12 листопада 1943 р. комендант військового району 4.10, що входив до надрайону «Долина» з'єднання «УПА – Північ», повідомляв про неодноразові напади та пограбування українських сіл німцями та польськими збройними загонами на території Ровенської області. Вказувалося, зокрема, що «...в село Переділи приїхали німці з ляхами, спалили 15 будинків, пограбували село та забрали 2 людей... У селі Карпилівка о п'ятій годині ранку німці з ляхами проводили грабунок. Приїхали на 10 машинах, обставили виходи з села і грабували, забирали майно включно до дров. Запалили 3 хати». У Турійському районі на Волині польськими збройними загонами в селі Купичі було спалено 48 будинків і вбито 48 осіб; в селі Озеряни під час сутичок між польськими загонами та загонами УПА було спалено 210 селянських садіб і загинуло 820 осіб [3, 375].

Вбивства цивільних селян й нищення їхніх господарств здійснювалися у надзвичайно жорстокий і брутальний спосіб, причому цим грішили обидві сторони. За свідченням командувача дільницею Армії Крайової в Рожиці і коменданта Здолбунівського району Романовського «Поляки у своїх діях» застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій і грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями і пограбуванням. Вбивство вважалося справою честі. Молоді хлопці, які втратили родину, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворилося на криваву помсту» [4, 4]. Один із керівників служби безпеки УПА «Макар» повідомляв своєму братові 2 серпня 1943 року в місті з Волині: «СД уживає своєї нищівної акції ляхів. У відповідь ми нищимо їх безпощадно. На Волині і Поліссі позносили ми всі «штацготи» – ляхів і німаків вибили, реманент живий і мертвий забрали, а забудування спалили» [4, 4].

Про трагедію українців і поляків свідчать і спогади жительки містечка Рудня Почаївська на Ровенщині Боголуцької: «Я була заміжня за поляком. У нас було двоє хлопчиків – семи і чотирьох

років. Тільки-но народилася дівчинка, яка лежала в колисці. 20 липня 1943 року поляки вирізали хутір біля нашого містечка – не пожаліли нікого, всіх вирізали. Наступного дня в нашу хату зайшло п'ятеро з УПА. Донечку підняли з колиски, розставили ніжки, подивилися що дівчинка і поклали назад. Оскільки мама українка, її пожаліли. А батька і двох хлопчиків вивели на двір і зарубали сокирою» [4, 4].

Наведені факти свідчать, що в ході кривавого міжнаціонального українсько-польського конфлікту гинули представники обох народів, а українці й поляки застосовували як оборонну, так і наступальну тактику. Варто звернути увагу й на те, що «в українсько-польській війні помітною була участь німецьких каральних загонів, польської та української поліції на службі в окупантів, каральні операції радянських партизанських загонів, а з польської сторони – ще й націоналістичних загонів Народових збройних сил і Народової організації військової. Були також випадки так званого камуфляжу окремих загонів під марку противника і вчинення нападів із метою роздмухування українсько-польського протистояння» [4, 4].

Про жахіття українсько-польської ворожнечі в тих умовах вражаючи свідчить очевидець тих подій : « На всьому Поліссі та на великій частині Волині... вночі кругом заграва, бо німці з поляками і узбеками випалюють українські села та вистрілюють народ за бандитизм. Іншої ночі більшовицькі партизани з поляками допалюють решту українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь – вогонь. Куди не повернись – трупи і кров» [7, 145].

Остаточна кількість жертв з обох сторін до цих пір не з'ясована. Історики, які досліджують цю проблему, називають різні цифри. Так, українські історики Ю. Киричук і С. Макачук у спільному дослідженні зазначають, що в ході цієї боротьби загинуло з обох сторін приблизно 40–60 тис. осіб, причому більшу частину загиблих становили поляки [8, 572]. Сам же Ю. Киричук в іншій праці пише, що за оцінками польських істориків кількість жертв з польської сторони становить до 50 тис., а з української – приблизно утричі менше. На його думку, ці дані серйозно завищені й він вважає, що найправдоподібніша чисельність жертв на Волині, згідно звітів Армії Крайової за 1943 р., складає 15 тис. поляків і дещо менше українців, а в Галичині жертвами збройного протистояння стали 10–12 тис. поляків [9, 129]. У монографії В. Литвина «Україна в Другій світовій війні» зосереджені дані про жертви, котрі наводяться в дослідженнях польських істориків, а саме: В. Серчика, який вважає, що кількість жертв серед поляків доходила до 100 тис., а серед українців – від 15 до 20 тис. осіб; Б. Мотики, який оцінює польські жертви в діапазоні 80–100 тис., а українські – 15–20 тис. осіб; Р. Тожецького, який погоджується з цифрою вбитих українцями поляків – від 80 до 100 тис. осіб (кількість вбитих українців він не називає) й вважає неймовірно завищеною цифрою, яку називали польські націоналісти (від 300 до 500 тис. осіб), а також не погоджується з оцінкою польських жертв до 100 тис. тільки на Волині, наведеними у публікаціях В. Семашка і Ю. Туровського; В. Семашка і Е. Семашко, які стверджують, що на Волині з польського боку загинуло 35 тис. осіб, з яких 18 тис. зі встановленими прізвищами (на їх думку, це виключно жертви УПА), а з українського боку – від 1 до 2 тис. осіб. З цього приводу В. Литвин зауважує, що проведені вже після публікації праці вказаних авторів контростереження волинських сіл засвідчили істотне завищення ними кількості польських жертв і відповідне незафіксування кількості українських жертв [10, 250 – 251]. На думку В. Трофимовича «встановити конкретне авторство всіх жертв нині не є можливим, як і спроби встановлення загальної кількості загиблих в українсько-польській війні... Очевидно одне : польська сторона, принаймні в Галичині і на Волині, знаходячись у значній меншості, зазнала більших втрат, аніж українська» [4, 4].

Наслідком українсько-польського протистояння були також значні втрати сільського населення, пов'язані з масовою втечею польських біженців на територію Генерального губернаторства та добровільним виїздом на роботу до Німеччини аби врятуватися від загибелі. Так, уже наприкінці квітня 1943 р. німці відправили із Сарн цілий ешелон, завантажений поляками [11, 87]. Польські історики вважають, що сукупні втрати польського населення, наприклад, на Волині (вбитими, пораненими, вивезеними на роботу до Німеччини) з травня 1943 р. до літа 1945 р. становили 150 тис. чол. [8, 572 – 573].

Висновки. Попри невстановлення достовірної кількості людських жертв з обох сторін у рамках українсько-польського протистояння незаперечним фактом є те, що переважну більшість серед них становили селяни української та польської національностей. Унаслідок застосування терористичних методів десятки тисяч українських і польських осель були перетворені на попіл. Їх господарі втратили посіви, худобу, харчові запаси, реманент, домашній скарб. Соціально-економічна база тих сільських районів, які потрапили в епіцентр міжнаціонального протистояння, була істотно підірвана.

Відповідальність за величезні людські й матеріальні втрати під час українсько-польського військово-політичного протиборства в роки Другої світової війни несуть українська і польська сторони. Усвідомлення і прийняття цього факту має бути основою для вироблення об'єктивної позиції в оцінці цієї трагічної події та її наслідків задля примирення й подальшого добросусідського співіснування двох народів.

Література

1. Лисенко О. Є. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – К. – Івано-Франківськ, 2003.
2. Ільющин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни в світлі польських документів / І. І. Ільющин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 198 с.; Ільющин І. І. До питання про Волинську трагедію у 1943–1944 рр. / І. І. Ільющин // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 115–123; Ільющин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння / І. Ільющин // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – Історичні нариси : в 2 кн. / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред. та ін)]; НАН України, Ун-т історії України. – К. : НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України, 2010. – Кн. перша. – С. 567 – 594; Ільющин І. І. Волинська трагедія 1943 – 1944 / І. І. Ільющин. – К. : Інститут історії України, 2003. – 315 с.; Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія : Історична. – Л., 1999. – Вип. 34. – С. 361–382; Макарчук С. Втрати населення на Волині у 1941–1947 рр. / С. Макарчук // Україна – Польща : важкі питання. – Т. 5. Матеріали 5-го міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава : Tursa, 2001 / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі. – С. 249–270; Сливка Ю. Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни : витоки та наслідки / Ю. Ю. Сливка. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 52 с.; Сливка Ю. Ю. Західноукраїнське село в період німецько-радянської війни / Ю. Ю. Сливка // Історія українського селянства. – Нариси в 2-х томах / керівн. автор. колективу С. В. Кульчицький, автор. колектив: О. В. Андрощук, В. К. Баран, В. М. Веселова [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 333 – 336.; Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / В. Трофимович // Україна і Польща в ХХ столітті : проблеми і перспективи. Збірник наукових праць. – К. – Краків, 2002. – С. 143 – 146; Трохимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати / В. Трохимович // День. – 2003. – 16 квітня. – с. 4.
3. Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941 – 1945) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія : Історична. – Л., 1999. – Вип. 34. – С. 361–382.
4. Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати...
5. Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП (б) У, обкомів партії НКВС– МВС, МДБ – КДБ. 1943 – 1945. – К., Торонто, 2002. – 589 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3838. – Оп.1. – Спр. 59.
7. Трофимович В. Москва і українсько – польський конфлікт у роки Другої світової війни ...
8. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Гол. ред. кол. : голова І. О. Герасимов, заступ голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відповід. секретар Р. Г. Вишневський. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
9. Киричук Юрій. Український національний рух 40 – 50 років ХХ ст. : ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів, 2003. – 464 с.
10. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945) / В. М. Литвин. – К. : Видавничий дім «Літ-терра», 2004. – 464 с.
11. Ільющин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни в світлі польських документів...

References

1. Lysenko O. E. Ukrainian-Polish relations of the period of the Second World War in Ukrainian historiography. Bibliographic Index / O.Y. Lysenko, O.V. Marushchenko. – K.– Ivano-Frankivsk, 2003.
2. Ilyushin I. I. OUN-UPA and the Ukrainian issue during the Second World War in the light of Polish documents / I. I. Ilyushin. – K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2000 – 198 pp. ; Ilyushin I.I. On the Volyn tragedy in 1943–1944 gg. / I. I. Ilyushin // Ukr. is journ - 2003. – No. 3. – P. 115–123; Ilyushin I. Ukrainians and Poles in the Territories of Common Living: Political and Military Confrontation / I. Ilyushin // Ukraine in the Second World War: a View from the XXI Century. – Historical essays: 2 books. / [redkol. : VA Smoly (head), G. B. Boryak, O. E. Lysenko (ed., Ed., Etc.), National Academy of Sciences of Ukraine, Univ. Of History of Ukraine – K.: Scientific-Production Enterprise "Publishing House" Naukova Dumka", National Academy of Sciences of Ukraine, 2010. – Book first – P. 567 –594, Ilyushin I. I. Volyn tragedy 1943–1944 / I. I. Ilyushin. – K.: Institute of History of Ukraine, 2003. – 315 pp.; Makarchuk S. Population Deterrence in Volhynia during the War (1941–1945) / S. Makarchuk // Visnyk

- of Lviv University Series: Historical – L., 1999. – P. 34. – S. 361–382, Makarchuk S. Losses of the population in Volhynia in 1941–1947. / S. Makarchuk // Ukraine - Poland: difficult questions. – Vol. 5. Materials of the 5th among "Ukrainian-Polish relations during World War II" – Lutsk, April 27–29, 1999 – Warsaw: Tursa, 2001 / World Union of Warriors of the Army of Craiova, Association of Ukrainians in Poland. – P. 249– 270; Slyvka Yu. Ukrainian-Polish confrontation of the period of the Second World War: Origins and Consequences / Yu. Yu. Slyvka – L.: Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypiakevych, National Academy of Sciences of Ukraine, 2003. – 52 p. ; Slyvka Yu.U. West-Ukrainian Village During the German-Soviet War / Yu. Yu. Slivka // History of the Ukrainian Peasantry. – Essays in 2 volumes / guides. author. Collective S.V. Kulchytsky, author. team: O. V. Androschuk, V. K. Baran, V. M. Veselov [and others]. – K.: Science. thought, 2006. – T. 2. – P. 333–336. ; Trofimovich V. Moscow and the Ukrainian-Polish conflict during the Second World War / V. Trofimovich // Ukraine and Poland in the twentieth century: problems and perspectives. Collection of scientific works. - K. - Krakow, 2002. – P. 143–146; Trochimovich V. Reconciliation can not be confined to a certain date / V. Trochimovich // Day. – April 2003. – with. 4
3. Makarchuk S. Poverty of the population in Volyn during the war (1941–1945) / S. Makarchuk // Visnyk of Lviv University. Series: Historical. – L., 1999. – Vip. 34. – P. 361–382.
  4. Trofimovich V. Reconciliation can not be confined to a certain date ...
  5. Chronicle of UPA. New series. T. 4. Fight against the UPA of the nationalist underground: information documents of the Central Committee of the CP (b) U, district committees of the NKVD-MIA, and the KGB-KGB. 1943–1945. – K., Toronto, 2002. – 589 p.
  6. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine. – P. 3838. – Op.1. – Sp. 59
  7. Trofimovich V. Moscow and the Ukrainian-Polish conflict during the Second World War ...
  8. Immortality. Book of Memory of Ukraine. 1941– 1945 / Goal. Ed. count : chairman I.O. Gerasimov, head of the chair I.T. Mukovsky, P.P. Panchenko, response. secretary R. G. Vishnevsky. – K.: Search and Publishing Agency "Book of Memory of Ukraine", 2000. – 944 p.
  9. Kirichuk Yuri. Ukrainian national movement 40–50 years of the twentieth century. : ideology and practice / Yuriy Kyrychuk. – Lviv, 2003. – 464 pp.
  10. Lytvyn VM Ukraine in the Second World War (1939–1945) / V. M. Litvin. – K.: Publishing House "Lit Terra", 2004 – 464 pp.
  11. Ilyushin I. I. OUN-UPA and the Ukrainian issue during the Second World War in the light of Polish documents ...

Perekhrest O. G., Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Khmelnytskyi National University

DEMOGRAPHIC AND MATERIAL LOSSES IN THE COUNTRYSIDE AS A RESULT OF THE UKRAINIAN-POLISH CONFRONTATION DURING THE SECOND WORLD WAR.

Abstract

The peasant segment of those tragic events associated with the mass murders of the civilian rural population of Ukrainian and Polish nationalities and the destruction of their housing and economy was considered in the article in the context of the Ukrainian-Polish military-political confrontation in the western Ukrainian Region of Ukraine during the Second World War. Without going into the cause and the detailed course of events within the framework of the conflict, it was emphasized that both sides repeatedly included among their opponents peaceful peasants and cruelly dealt with them in that struggle. Assessing, on concrete examples, the means of mutual struggle between the two sides, it has been proved that the Ukrainian units and militants, in the same way as the Polish, did not differ much from the Germans in methods of destroying people and their farms, used both defensive and offensive tactics. Attention was drawn to the fact that in the Ukrainian-Polish confrontation the participation of German punitive detachments of the Polish and Ukrainian police in the service of the invaders of the Soviet partisan detachments was notable, and from the Polish side - also nationalistic detachments of military formations, there were also cases of camouflage of individual detachments under the brand of the enemy and committing attacks in order to foment the conflict.

The article analyzes the situation with the definition by Ukrainian and Polish historians of the number of human victims on both sides. It is stated that despite the failure to establish a reliable number of human victims on both sides within the framework of the Ukrainian-Polish confrontation, the indisputable fact is that the overwhelming majority among them was the peasants of Ukrainian and Polish nationalities. It is also impossible to calculate material damage, but the terrible reality was the transformation into tumultuous tens of thousands of dwellings and farms of Ukrainian and Polish peasants.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

**ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В
1943 – 1950 рр.**

У статті проаналізовано трудову діяльність працівників місцевої промисловості України в період післявоєнної відбудови.

Ключові слова : місцева промисловість, працівники місцевої промисловості, трудова діяльність, норми виробітку, позаекономічне стимулювання, умови праці.

Постановка проблеми. Особливістю дослідження процесів відбудови та функціонування промисловості України в 1943 – 1950 рр. у сучасній вітчизняній історичній науці є зосередження уваги не лише на головних галузях промисловості, а й на тих галузях промислового комплексу республіки, які хоча й не вважалися базовими і вирішальними для відновлення її промислового потенціалу, але відігравали важливу роль у справі післявоєнного відродження всієї економіки та соціальної сфери. Це стосується, зокрема, місцевої промисловості України. Водночас окремі сегменти її функціонування в означений період ще залишаються малодослідженими, а отже, й недостатньо висвітленими, зокрема це стосується проблеми трудової діяльності працівників галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема, яка є предметом розгляду в запропонованій публікації, до недавнього часу була недослідженою й лише в останні роки її окремі аспекти розглянуті в працях О.О. Тітки [1]. З огляду на зазначене є нагальна потреба подальшого дослідження та висвітлення цього сегмента історії місцевої промисловості, що сприятиме комплексному відтворенню загальної картини відбудовної епопеї не лише в цій галузі, а й в усьому промисловому комплексі республіки в 1943 – 1950 рр.

Виклад основного матеріалу. Вирішення в найкоротші строки масштабних завдань відродження місцевої промисловості республіки за відсутності належного фінансування та необхідної кількості сировини й матеріалів, обладнання, енергоносіїв, кваліфікованих робітничих та інженерно-технічних кадрів змушувало центральні та місцеві органи влади й управлінські структури галузі вживати заходи щодо максимального використання наявних фондів виробничих і трудових ресурсів. Стосовно останніх, то трудова діяльність працівників галузі була суворо регламентована діючими державними нормативними документами, а у воєнний час ще й низкою правових актів щодо дотримання виробничої й трудової дисципліни, й спрямовувалася на раціональне й економне використання виробничниками матеріально-технічних ресурсів, виробництво ними продукції належної якості, обов'язкове виконання змінних і планових завдань та інше.

В організації праці на підприємствах місцевпрому переважала відрядна форма. Однак охоплення нею було різним в окремих структурах і підрозділах галузі й коливалося на підприємствах республіканського підпорядкування від 65% у 1944–1945 рр. до 80–90% у 1948–1949 рр. На підприємствах обласного і районного підпорядкування ці показники були нижчими.

Різним було й виконання норм виробітку робітниками-відрядниками. Про те, як їх виконували, наприклад, у 1948 р. робітники-відрядники на підприємствах республіканського підпорядкування, свідчать показники наведені у таблиці [2, 39, 102; 3, 39].

Таблиця

Виконання норм виробітку робітниками-відрядниками на підприємствах Міністерства місцевої промисловості УРСР за 1948 р. (без районної промисловості)

Місяці	Кількість робітників на кінець місяця	Кількість робітників-відрядників	Із них у %			Середній % виконання норм
			Не виконав норми	Виконавші норми		
				від 1 до 1,5	від 1,5 до 2	

				норм	норм	більше норм	
березень	20558	16925	4,1	48,6	23,5	23,8	158,4
червень	20905	18142	7,8	49,6	23,9	18,7	144,4
вересень	23183	19467	7,3	47,5	25,6	19,6	152,5
грудень	23354	19751	9,1	52,2	24,1	14,6	147,5

У січні 1949 р. на підприємствах республіканського підпорядкування норми виконали 94,8% робітників-відрядників, обласного підпорядкування – 85,6%, районного підпорядкування – 68,1%. А в окремих облмісцевпромах кількість робітників-відрядників, які того місяця не виконали норми виробітку, становила: у Кіровоградському – 47%, Миколаївському – 42%, Сумському – 41%, Полтавському – 39%, Чернігівському – 33%, Станіславському – 28%, Кам'янець-Подільському – 16%.

Основними причинами невиконання норм виробітку були недоліки в організації виробничого процесу, відсутність необхідних обсягів матеріалів і сировини, перебої з енергопостачанням, низький рівень фахової кваліфікації робітників та інші. Варто зазначити, що проблема виконання норм виробітку на підприємствах була предметом особливої уваги всіх керівних структур галузі в їх організаційній та виробничій діяльності, однак вирішити її вповні не вдалося й до кінця п'ятирічки.

Водночас поряд з узаконеною формою організації трудової діяльності, у галузі, як і в усій економіці країни, масово застосовувався поширений ще з часів довоєнних п'ятирічок такий метод позаекономічного стимулювання, як соціалістичне змагання, за допомогою якого одержання додаткової продукції не забезпечується матеріальною винагородою, а базується на свідомості виробника.

За відсутності документальних джерел, які б повною мірою відображали процес соціалістичного змагання в системі місцевпрому в 1943–1950 рр., обмежимося його загальною характеристикою з наведенням лише окремих фактографічних даних.

Соціалістичному змагання на підприємствах місцевої промисловості України були притаманні ті ж характерні риси, що мали місце в усіх сферах економіки СРСР і УРСР означеного періоду. Це зумовлювалося тим, що на галузь поширювалися дії прийнятих союзними та республіканськими урядовими, партійними та профспілковими органами ухвал щодо розгортання соціалістичного змагання того чи іншого цільового призначення. Фактично впродовж 1943–1950 рр. трудові колективи системи місцевпрому постійно перебували в змагальному стані: одне соціалістичне змагання закінчувалося, на зміну йому розпочиналося інше.

Так, з початком відбудови у щойно сформованих трудових колективах змагання проходило між цехами, ділянками та окремими робітниками за дострокову відбудову виробничих приміщень підприємств, згодом – за дострокове й якісне налагодження устаткування, виконання завдань з випуску продукції. Як правило змагання пов'язувалося з подіями на фронті або приурочувалося якійсь події політичного характеру. У кінці війни та в перші післявоєнні місяці державні та профспілкові структури були у витоків «ініційованих» трудовими колективами змагань такого ж спрямування у більш широких масштабах: між спорідненими підприємствами міст, областей та союзних республік.

За результатами всесоюзного соціалістичного змагання в 1944 р. серед підприємств місцевпрому республіканського підпорядкування кращими були трудові колективи: Київського заводу ім. Письменного, який упродовж 5 місяців завойовував перехідний Червоний прапор ВЦРПС й Наркомату місцевої промисловості та першу грошову премію, а також Київського «Ланцюги Галля», Харківських металоштампувального та галалітового, Васильківського майолікового, Прилуцького пластмасового, Криворізького сурикового, Баранівського фарфорового заводів.

Серед облмісцевпромів переможцями всесоюзного соціалістичного змагання в 1944 р. виходили: Запорізький облмісцевпром, який у вересні – грудні щомісяця завойовував перехідний Червоний прапор Раднаркому УРСР та першу грошову премію у розмірі 100 тис. крб., міськмісцевпром м. Києва, який виходив переможцем упродовж 5 місяців й одержував такі ж нагороди; Сталінський облмісцевпром, який у березні завоював перехідний Червоний прапор Раднаркому УРСР і першу грошову премію в розмірі 100 тис. крб., а в липні – серпні – другу премію в розмірі 50 тис. крб.; Київський облмісцевпром, який у травні, червні, вересні й жовтні завойовував другу премію, а в березні та серпні – треті премії в сумі 30 тис. крб. Переможцями серед підпорядкованих облмісцевпромам трудових колективів були: у Київській області – заводу «Транспортер», фабрики хімічної обробки паперу, Таращанського, Іванківського й Обухівського райпромкомбінатів; у м. Києві – Ленінського, Кагановичського, Залізничного і Подільського

райпромкомбінатів; у Запорізькій області – Васильківського і Сільського райпромкомбінатів, у Сталінській області – Миколаївського міськпромкомбінату, у Сумській області – Краснопільського райпромкомбінату.

У визволеніх у 1944 р. західних областях України переможцями у змаганні з відбудови підприємств кращими були Львівський облмісцевпром, який виконав план четвертого кварталу на 108,8%, Коломийська фабрика щіток Станіславського облмісцевпрому, яка виконала план на 121,5%.

Водночас, за свідченням звітних документів НКМП УРСР, у 1944 р. на низькому рівні й з відповідними результатами проводилося соцзмагання у Вінницькому, Ворошиловградському, Чернігівському й Харківському облмісцевпромах, зокрема, там не проводилися заходи щодо його популяризації й навіть не підводилися підсумки [4, 45 – 48].

У 1945 р. переможцями в соціалістичному змаганні в республіці за кращі показники у справі відродження підприємств були: Київський завод ім. Письменного, який щомісяця перевиконував плани випуску продукції й виконав піврічний план на 136,2% при зниженні її собівартості на 16,5%; Маріупольський завод «Ковкий чавун», який виконав річний план на 110%, а по запчастинам до тракторів – на 189%; Сталінський облмісцевпром, який того року у всесоюзному соціалістичному змаганні чотири рази виходив переможцем й досяг у 1945 р. 91% довоєнного виробництва продукції, організував роботу 45 райпромкомбінатів з 536 підприємствами, майстернями й виробництвами, котрі виробляли понад 200 найменувань товарів [5, 85 – 86].

Загальним же позитивним результатом соціалістичного змагання в 1944–1945 рр. у галузі було те, що воно в тих складних умовах її функціонування значною мірою сприяло піднесенню продуктивності праці робітників й виконанню виробничих програм. У числі кращих виробничників – переможців соціалістичного змагання були: начальник ливарного цеху І. О. Соколовський і начальник механічного цеху Г. І. Яровенко з Одеського заводу ім. Хворостіна, які спільно з групою робітників запровадили на підприємстві центробіжний відлив деталей, унаслідок чого ливарний цех перевиконував планові замовлення для Червоної армії на 250%; робітники цвяхо-дротяного цеху Київського заводу ім. Письменного (начальник цеху А. В. Токарев), які виконували план виробництва цвяхів на 200–300%; робітниці Слов'янської олівцевої фабрики М. К. Калмикова, М. В. Скоробагатова, А. М. Луценко, які виконували норми до 200%; стругальник Кіровоградського заводу «Більшовик» Ф. І. Прохоров, який виконував норми на 230%; опалювач майолікового заводу П. І. Павленко, який виконував норми на 145%; штампувальник Львівського металообробного заводу М. Т. Бушек, який систематично виконував норми на 180%. Усього ж за відмінні показники в роботі лише в четвертому кварталі 1944 р. почесними грамотами НКМП УРСР були нагороджені 123 виробничники [4, 47].

Дійовою формою організації трудового потенціалу робітників молодого віку, які в тогочасних умовах склали значну частину виробничих кадрів підприємств у всіх галузях промисловості, виявилось об'єднання їх у комсомольсько-молодіжні бригади. Щоправда, їхня кількість у системі місцевої промисловості була на багато меншою, ніж у провідних промислових галузях, однак на великих підприємствах місцевпрому їх також було чимало. На початковому етапі відбудови створювалися ремонтно-відбудовні комсомольсько-молодіжні бригади, які брали участь у відбудові підприємств, а опісля займалися питаннями облаштування цехів обладнанням та механізмами й поступово включалися у виробничий процес. Серед таких бригад у воєнні роки популярним було змагання за звання фронтвих, яке надавалося за систематичне виконання плану на 150–200% та досягнення високої виробничої кваліфікації всіма членами бригади. У 1943–1945 рр. у системі місцевпрому функціонувало декілька десятків комсомольсько-молодіжних бригад, які виборовши звання фронтвих, були ударними виробничими підрозділами на підприємствах.

Багато комсомольсько-молодіжних бригад відзначалися ударною працею й у післявоєнні роки. Так, наприклад, у числі переможців бригадного й індивідуального соціалістичного змагання у 1946 р. на 28 підприємствах Ворошиловградського облмісцевпрому постійно були комсомольсько-молодіжні бригади та їх члени. У системі Сталінського облмісцевпрому в 1946 р. високими показниками характеризувалася робота всіх 138 комсомольсько-молодіжних бригад, а 1427 їх членів виконували норми на 110–200%, 300 осіб – від 200 до 400% й більше [6, 36 – 38]. Такі приклади можна навести й по підприємствах місцевпрому всіх областей.

У роки четвертої п'ятирічки соціалістичне змагання в системі місцевпрому було спрямоване на дострокове виконання річних планів та п'ятирічного плану вцілому. Мета та основні завдання

цього змагання визначила постанова ЦК ВКП(б) від 18 травня 1946 р. «Про організацію Всесоюзного соціалістичного змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.», а конкретну програму організації змагання та практичного керівництва ним – постанова Президії ВЦРПС від 8 червня 1946 р. [7, 126; 8, 471 – 472]. Саме цими документами регламентувався весь змагальний процес у системі місцевпрому.

Керівництво, партійні та профспілкові організації підприємств виконуючи вказівки вищих компартійних і владних структур щодо масового залучення робітників й інженерно-технічних працівників до змагання проводили активні агітаційно-пропагандистські заходи з метою впливу на їхню свідомість і патріотичні почуття, організовували колективні збори, політзаняття, індивідуальні бесіди, після яких виробничники у письмовій формі надавали свої соцзобов'язання. Здебільшого це робилося примусово. Дослідниця Л.М. Хойнацька з приводу широкого застосування у промисловості республіки такої практики слушно зауважує, що не трудове змагання породжувало зобов'язання, як один із засобів документального оформлення відносин, а зобов'язання – змагання [7, 119 – 120].

Практикувалися звернення колективів підприємств до працівників галузі з ініціативами й починами щодо досягнення поставлених завдань. Так, уже в 1946 р. робітники, інженерно-технічні працівники та службовці підприємств місцевої промисловості м. Києва й Київської області звернулися з пропозицією до всіх працівників галузі розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання плану першого року п'ятирічки. Вона була підтримана в усіх областях республіки. Наприклад, у Ворошиловградській і Сталінській областях звернення киян було обговорено на зборах усіх трудових колективів облмісцевпрому. У прийнятих соцдоговорах робітники зобов'язувалися достроково виконати річний план, підвищити продуктивність праці й знизити собівартість виробленої продукції, розширити асортимент товарів широкого вжитку й опанувати нові види виробів на базі місцевої сировини. На Ворошиловградщині бригадне й індивідуальне змагання відбувалося на 28 галузевих підприємствах і в ньому брали участь майже всі виробничники, а кількість ударників змагання та стахановців сягала понад 740 осіб. У Сталінській області змаганням було охоплено 6411 осіб, з яких ударників, які виконували норми від 110 до 200%, нараховувалося 1427 осіб, від 200 до 400% й вище – 300 осіб [6, 35 – 36, 38]. У Кіровоградському облмісцевпромі в I-му півріччі й III-му кварталі 1946 р. у соціалістичному змаганні брали участь 7 підприємств, 7 і 27 райпромкомбінатів із 32 (5 новоутворених ще не включилися у змагання), 1905 працівників із 2380 працюючих; у Вінницькому – 5 підприємств із 5 і 42 райпромкомбінати, 1335 робітників, 112 службовців і 49 інженерно-технічних працівників; у Запорізькому – усі підпорядковані підприємства, 18 райпромкомбінатів, 350 цехів і майстерень, 3200 працівників (96,5% працюючих); у Чернігівському – усі 40 райпромкомбінатів і 5 підприємств, 350 цехів. Така ж картина спостерігалася і в решті областей. Кількість ударників і стахановців соціалістичного змагання обраховувалися сотнями осіб [9, 33, 47, 58, 88].

Виконуючи вказівки, що надходили зверху, адміністрації, партійні та профспілкові організації підприємств велику увагу приділяли забезпеченню гласності у процесі змагання, порівняності його результатів, популяризації передових працівників та виробничих підрозділів. На думку керівництва держави ці заходи повинні були заохочувати виробничників на підвищення продуктивності праці та виконання виробничих завдань і планів. Зазначені функції значною мірою виконувала наочна агітація: дошки показників виконання норм виробітку, інформаційні бюлетні та листки, стінгазети та інше, а на радіофікованих підприємствах – радіопередачі. Завдяки цьому до відома всього трудового колективу доводилися щоденні або тижневі, декадні та місячні результати роботи бригад та окремих робітників.

Як і в інших галузях промисловості в системі місцевпрому змагання розвивалося в таких формах, як колективна стахановська робота дільниць і цехів, рух багатостатників, рух двох-, трьох- і більше сотенників, змагання за професіями.

Стимулювання переможців соцзмагання здебільшого відбувалося шляхом оголошення подяки, занесення на дошку пошани, вручення грамот різного рівня аж до Почесної Грамоти Міністерства, присвоєння почесного звання «Кращий за професією». Та найбільш почесною відзнакою був нагрудний значок «Відмінник соціалістичного змагання місцевої промисловості УРСР». Згідно Положення, затвердженого за поданням НКМП УРСР Раднаркомом УРСР 16 лютого 1946 р., значком нагороджувалися робітники-стахановці, керівні працівники, інженери, техніки і службовці, які мали відмінні досягнення в галузі: а) розвитку соціалістичного змагання, стахановського руху, впровадження стахановських методів праці і передачі досвіду і методів стахановської роботи; б) підвищення продуктивності праці й створення умов, які сприяли вищій продуктивності окремих робітників, бригад, цехів і підприємств вцілому; в) раціоналізації і винахідництва, спрямованих до поліпшення організації праці та виробничих процесів; г) поліпшення

якості продукції; д) дбайливого ставлення до машини, інструменту та створення умов для безперебійної, тривалої і безаварійної роботи виробничого устаткування та інструменту; е) відбудову підприємств; ж) науково-дослідної роботи; з) впровадження в виробництво і масового випуску високої якості виробів за зразками Торговельної палати; і) освоєння і масового випуску нових виробів з місцевої сировини; к) забезпечення підприємств сировиною, матеріалами та устаткуванням; л) виконання планів підготовки і перепідготовки кадрів.

Нагородження проводив Народний комісар місцевої промисловості УРСР на клопотання главків, трестів, облмісцевпромів, радянських та професійних організацій, областей, міст і районів, а також за власною ініціативою. Нагороджені значком бралися на персональний облік у НКМП УРСР і мали право першочергового: прийому на курси підвищення виробничо-технічної кваліфікації коштом підприємств, курортно-санаторного лікування; одержання житлової площі в будинках підприємств [10, 49 – 50].

Значком «Відмінник соціалістичного змагання місцевої промисловості УРСР» у роки четвертої п'ятирічки було нагороджені сотні передових виробничників галузі. Наприклад, у червні 1947 р. значком були нагороджені: слюсарі фабрики художніх виробів Харківського облмісцевпрому Б. І. Заховаєв і К. І. Ткаченко, які щомісячно виконували норми на 300%; формувальник ливарного цеху заводу «Прогрес» Дніпропетровського облмісцевпрому А. І. Тищенко, який постійно давав до чотирьох норм виробітку й навчав чотирьох молодих робітників; токарі М. І. Лебедкіна, В. І. Максимова, коваль Р. А. Смичков, шліфувальниця М. Д. Назарова заводу «Автотрактордеталь» Херсонського облмісцевпрому, які систематично виконували змінні норми на 200%; електрозварювальниця Є. В. Косова, котельник В. Г. Поляруш, слюсар М. В. Стрюков Маріупольського котельно-зварювального заводу, які систематично виконували по 2–3 змінні норми; котельники Дніпродзержинського котельно-зварювального заводу Ф. Д. Журавель, В. А. Слюсаренко, Н. С. Аляб'єв, які щоденно виконували змінні норми на 200%; штампувальниці О. І. Ільченко, У. Д. Кравченко, терміст С. В. Матвеева Київського заводу «Ланцюги Галля», які щоденно виконували по 2 змінні норми; котельник Г. Г. Бойко, електрозварювальники Д. Г. Кулик, М. П. Боровий, розмітниця О. П. Могіляс Основ'янського котельно-зварювального заводу, які систематично виконували до 3 змінних завдань; формувальниці М. П. Круп, А. А. Осина, А. М. Ружинська, О. О. Тертична Охтирського ливарно-механічного заводу, які систематично виконували змінні норми на 200% та десятки передових виробничників з інших підприємств [11, 142, 144, 147 – 148].

Передовиків змагання заохочували не лише морально, а й нагороджували цінними подарунками (годинниками, радіоприймачами, музичними інструментами, велосипедами та іншим), мануфактурою, одягом, взуттям, грошовими виплатами з премій одержаних підприємствами за перемогу у соціалістичному змаганні та з директорського фонду, надавали додаткове харчування. На той час для рядового трудівника це було суттєвою підтримкою. Однак переважали моральні заохочення, адже трудове змагання базувалося на свідомості робітників й не передбачало зайвих матеріальних витрат.

Водночас у проведенні соціалістичного змагання в системі місцевпрому мали місце ті ж недоліки, що були характерні йому й в інших галузях промисловості. У їх числі: планування «згори» форм змагання й відповідна організація «ініціатив» трудових колективів, прояви формалізму в керівництві змаганням, надто велика увага щодо оформлення соцзобов'язань, а не організації їх виконання, штучна підтримка окремих лідерів змагання та створення їм кращих умов праці й відсутність належної уваги до робітників, переважна більшість яких не виконувала норм виробітку. Щоб збільшити кількість стахановців на підприємствах, їх адміністрації нерідко занижували норми виробітку, тим самим допомагаючи робітникам перевиконувати плани. У свою чергу перевиконання планів у стислі терміни призводило до перевитрат сировини, палива, електроенергії, виробництва товарів низької якості [7, 129 – 130].

Широке залучення робітників, інженерно-технічних працівників та службовців підприємств у різні форми змагання давало певні позитивні результати. Станом на початок травня 1948 р. зобов'язання по достроковому виконанню п'ятирічного плану взяли 43 тис. робітників місцевпрому й серед них 24 тис. стахановців і ударників, які виконували від 1,5 до 2 норм за зміну. На той час понад 600 осіб уже виконали п'ятирічний план [12, 7]. Масове соціалістичне змагання стало одним із вагомих чинників, що зумовили дострокове виконання галуззю п'ятирічного плану.

Важливою складовою справи відродження та подальшого розвитку галузі було забезпечення умов праці членів трудових колективів. На початковому етапі відбудови їм довелося працювати в надзвичайно важких умовах на ремонті зруйнованих виробничих приміщень та їх новобудовах, особливо в холодну пору року. Не кращими були умови праці й у період встановлення у відбудованих цехах устаткування та механізмів через відсутність опалення, шибок, погане освітлення, велику частку ручної праці. Ситуація ускладнювалася нестачею теплої одягу і взуття, недоїданням, високою захворюваністю, відсутністю належного медичного обслуговування. У подальшому в зв'язку з покращенням облаштування виробничих приміщень та поступовою механізацією виробництва умови праці поліпшувалися, але названі вище негативні явища продовжували мати місце.

Невирішеною впродовж всього означеного періоду була проблема забезпечення працівників робочим одягом, зокрема спецодягом і засобами індивідуального захисту робітників на виробництвах зі шкідливими для здоров'я умовами праці, яких у системі місцевпрому було багато (гальванічні, цинкувальні, хромувальні, емальювальні, гарячого розливу металу, випалювально-обпалювальні та інші процеси). На таких роботах робітники, а це переважно були жінки, вимушені були працювати в недостатньо провітрюваних приміщеннях з погано працюючою примусовою вентиляцією, годинами простоювали в калюжах хімічних розчинів. Не завжди витримувалися норми скороченого робочого дня та видачі додаткового харчування.

Звичайно, що незадовільні умови праці насамперед зумовлювалися об'єктивними чинниками пов'язаними з руйнівними наслідками війни та неспроможністю держави за тогочасної скрути забезпечити нормальну роботу підприємств. Водночас вони значною мірою були результатом безвідповідального відношення до цієї справи керівництва Міністерства, трестів, облмісцевпромів та підприємств, а також пасивною позицією галузевих профспілкових організацій, які не захищали належним чином інтереси виробничників.

Мали місце значні недоліки й у вирішенні питань охорони праці робітників та службовців, що було пов'язано з недотриманням керівництвом підприємств в повному обсязі вимог законодавства про працю та правила техніки безпеки.

Через порушення правил техніки безпеки та відсутності повсякденного належного контролю з боку заводських профспілкових комітетів, їх комісій з охорони праці та громадських інспекторів, а також технічних інспекторів ЦК профспілки не рідкими були випадки травматизму та професійної захворюваності. Хоча держава виділяла кошти на заходи з охорони праці і техніки безпеки (у 1947 р. для галузі з цією метою було виділено 6,5 млн крб. [13, 147] однак їх не вистачало. Збитки від тимчасової непрацездатності на підприємствах місцевпрому були досить значними. Окремі підприємства систематично допускали заборгованість по внескам з соціального страхування, що призводило до невиплати допомоги травмованим і хворим робітникам. Так, наприклад, станом на 17 жовтня 1947 р. особливо велика заборгованість по страховим внескам досягла у Сталінській області – 278 тис. крб., у Київській – 272 тис. крб., у Дрогобицькій – 226 тис. крб., Ворошиловградській – 203 тис. крб., Харківській – 213 тис. крб. Міністерство місцевої промисловості змушене було навіть видати спеціальне розпорядження, яким підприємства – боржники зобов'язувалися розрахуватися з профспілками по внескам соцстраху й у подальшому не допускати заборгованості [14, 201].

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що трудова діяльність працівників галузі, будучи суворо регламентованою державними нормативними документами та правовими актами, спрямовувалася на раціональне використання ними матеріально-технічних ресурсів та виробництво якісної продукції згідно з визначеними державою обсягами. Однак загальна продуктивність праці в галузі була невисокою. Тому з метою виконання і перевиконання державних планів для інтенсифікації їхньої праці в галузі масово, поряд з узаконеною формою трудової діяльності працівників, запроваджувалися позаекономічні форми стимулювання трудової активності виробничників. Водночас унаслідок відсутності належних капіталовкладень умови праці не відповідали потребам переважної більшості працівників галузі.

Література

1. Тітіка О.О. Відбудова і функціонування місцевої промисловості України в 1943–1950 рр.: історичний аспект / О.О. Тітіка. – Дис. ...канд. іст. наук. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – 185 с. Ї ж. Відбудова і функціонування місцевої промисловості України в 1943 – 1950 рр. Монографія / О.О. Тітіка. – Черкаси : Вертикаль, 2015. – 186 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 27.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 30. – 5885.
4. Там само. – Оп. 76. – Спр. 152.

5. Там само. – Оп. 23. – Спр. 1847.
6. Там само. – Оп. 76. – Спр. 215.
7. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.) / Л. М. Хойнацька. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2003. – 232 с.
8. Профсоюзы СССР: документы и материалы : в 4 т. – Т.3: Профсоюзы в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму (1937 – 1952 гг.) / сост. И.И. Белоносов. – М.: Профиздат, 1963.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. Оп. 76. – Спр. 212.
10. Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. № 1 – 12. – К.: Політвидав України 1946. – С. 48–52.
11. ЦДАВО України. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 100.
12. Там само. – Спр. 150.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 76. – Спр. 245.
14. ЦДАВО України. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 106.

References

1. *Titika O.O.* Reconstruction and functioning of local industries in Ukraine 1943-1950: historical perspective / O.O. Titika. – Author's abstract ... Cand. Sc. (History). — Cherkasy, 2014. 20 p. etc. Its the same. The reconstruction and functioning of the local industry of Ukraine in 1943–1950. Monograph / O.O. Titika – Cherkassy: Vertical, 2015. – 186 p.
2. State Archive of higher authorities and management of Ukraine (hereafter – CSAHAU), – Ф. 1. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 27.
3. Central State Archive of Public Organization of Ukraine (hereafter – CSAPOU). – Ф.1. – Оп. 30. – С. 5885.
4. CSAPOU, Оп. 766, С. 5885.
5. CSAPOU, Оп. 23, С. 1847.
6. CSAPOU, Оп. 76, С. 215.
7. Khoynatskaya L. M. Restoration of the machine-building industry of Ukraine and its social consequences (1943–1950 biennium) / L. M. Khoynatskaya. – К.: NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine, 2003. – 232 p.
8. Trade unions of the USSR: documents and materials: 4 t. – Vol.3: Unions at the end of the construction of socialism and the gradual transition to communism (1937–1952) / cons. I.I. Belonosov – М.: Profizdat, 1963.
9. CSAPOU, F.1, Оп. 76, Спр. 212.
10. Collection of decisions and orders of the Government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, № 2 – К.: Political Publisher's House of Ukraine, 1946 – С. 48–52.
11. CSAHAU, F. Р-4990, Оп. 1, С. 100.
12. CSAHAU, С. 150.
13. CSAHAU, F.1, Оп. 76, С. 245.
14. CSAHAU, F. Р-4990, Оп. 1, С. 106.

Titika O.O. Cand. Sc. (History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations of B. Khmelnytsky, e – mail : cherkassy_2013@ukr.net

LABOR ACTIVITY OF LOCAL INDUSTRY WORKERS IN UKRAINE FROM 1943 to 1950.

Abstract

The article analyzes the labor activity of local industry workers in Ukraine during the post-war reconstruction period.

The feature of the reconstruction processes study and functioning of the industry of Ukraine from 1943 to 1950 in modern national historical science is to focus not only on the main industrial sectors but also on those branches of the industrial complex of the republic, which, although not considered basic and decisive for the restoration of its industrial potential, but they played an important role in the post-war revival of the entire economy and social sphere. This applies, in particular, to the local industry of Ukraine. At the same time, separate segments of its history of this period are still not well-researched, including labor activity of industry workers. This problem is the subject of consideration in this publication.

It is proved that the labor activity of the industry workers was regulated by the current state normative documents and legal acts and directed at the rational use of material and technical resources, the production of quality products, the mandatory implementation of certain policy objectives, and so on.

Total productivity of labor was low. Non-economic forms and methods of organizing the labor activity of production workers, that is socialist competition, the movements of the Komsomol-youth brigades, Stakhanovites, and others were applied at the same time. In view of inconsistency, they gave some positive results, since they were aimed at increasing the production of goods and improving their quality,

saving raw materials, fuel, electricity, mastering advanced technologies in the production process, and so on. Due to noneconomic methods of stimulating labor activity in the industry, the fulfillment and over-fulfillment of state output products was largely ensured.

Одержано редакцією 10.02.2017
Прийнято до публікації 02.05.2017

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історичні науки
№ 2. 2017

Відповідальний за випуск
Перехрест О. Г.

Відповідальний секретар
Кіреєва В. О.

Комп'ютерне верстання
Кіреєва В.О.

Підписано до друку 23.12.2016. Формат 84x108/16.
Папір офсет. Друк офсет. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 15,0. Обл. вид. арк. 14, 8. Тираж 300 пр. Зам. №

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.